

**BIULETYN
ARCHIWUM POLSKIEJ AKADEMII NAUK
NR 50**

Warszawa 2009

Przygotowuje Komitet Redakcyjny w składzie
**Joanna Arvaniti, Anita Chodkowska,
Katarzyna Francikowska, Hanna Krajewska,
Hanna Szymczyk, Mieczysław Wrzosek**

Korekta
**Joanna Arvaniti, Katarzyna Francikowska,
Tomasz Rudzki**

Tłumaczenie
Jerzy Dąbrowski

Adres Redakcji
**Archiwum PAN
Warszawa, ul. Nowy Świat 72**

Wydano z dotacji Ministerstwa
Nauki i Szkolnictwa Wyższego

ISSN: 0551-3782

Skład, łamanie i druk
Agencja Wydawniczo-Poligraficzna AMALKER
Warszawa, ul. Okrzei 21/4
www.amalker.com

Spis treści

Wykaz ważniejszych skrótów występujących w inwentarzach	5
Joanna Arvaniti	
<i>Inwentarze archiwalne</i>	7
Joanna Arvaniti, Izabela Gass, Hanna Krajewska	
<i>Materiały Benedykta Dybowskiego</i>	12
Joanna Arvaniti, Stanisław Chankowski, Zygmunt Kolankowski	
<i>Materiały Leona Barszczewskiego</i>	30
Joanna Arvaniti	
<i>Materiały Karola Nereusza Bohdanowicza</i>	44
Hanna Krajewska	
<i>Tematyka syberyjska w zbiorach Archiwum PAN. Działalność Komisji Syberyjskiej</i>	52
Joanna Arvaniti, Dorota Pietrzekiewicz	
<i>Syberia — legenda i rzeczywistość na wystawie „Polscy badacze Syberii”</i>	58
Виталий Юрьевич Афиани, Надежда Михайловна Осипова	
<i>Документы о польских исследователях Сибири в Архиве Российской академии наук</i>	87
Piotr Gluszkowski	
<i>Irkucka rezolucja profesora Bolesława Szostakowicza</i>	94
Николай Дмитриевич Гребенщиков, Оксана Николаевна Полянская	
<i>Доктор Целестин Цехановский</i>	103
Оксана Николаевна Полянская	
<i>Эпистолярное и дневниковое наследие монголоведа О.М. Ковалевского</i>	111
Michał Pędracki	
<i>Kwestia zróżnicowania szamanizmu na „biały” i „czarny” w świetle badań Wacława Sieroszewskiego</i>	124
Sergiusz Leończyk	
<i>Muzeum w Minusińsku i Polacy</i>	139

Светлана Анатольевна Мулина	
<i>Документы Омского архива о налаживании полицейского надзора за корреспонденцией ссыльных участников Январского восстания</i>	145
Dariusz Maciak	
<i>Sprostowanie do informacji o korespondencji Stanisława Korwin-Pawłowskiego przechowywanej w materiałach Jana Reychmana</i>	151
Joanna Arvaniti, Hanna Krajewska	
<i>Recenzja pracy Oksany Nikolajewny Polianskiej „Эпистолярное и дневниковое наследие монголоведа О.М. Ковалевского (1828–1833)”</i>	154
Sprawozdanie z działalności Archiwum PAN w 2008 roku	156
Inwentarze zespołów archiwalnych ogłoszone w numerach 1–50 „Biuletynu Archiwum Polskiej Akademii Nauk” (układ chronologiczny)	175
Inwentarze zespołów archiwalnych ogłoszone w numerach 1–50 „Biuletynu Archiwum Polskiej Akademii Nauk” (układ alfabetyczny)	187
Summary	193

WYKAZ WAŻNIEJSZYCH SKRÓTÓW WYSTĘPUJĄCYCH W INWENTARZACH

AG	Akademia Górnicza w Krakowie	IRGO	Narodowej Impieratorskoje Ruskoje
ANT	Akademia Nauk Technicznych w Warszawie		gieograficzekoje obszczestwo jednostka
APAN	Archiwum Polskiej Akademii Nauk	j. j.a.	jednostka archiwalna
АПАН	Архив Польской академии наук	j. ang. j. esper.	język angielski język esperanto
APAH	Архив Российской академии наук	j. franc.	język francuski
AUJ	Archiwum Uniwersytetu Jagiellońskiego	j. łac. j. mong.	język łaciński język mongolski
АЯУ	Архив Ягеллонского университета	j. niem. j. pol.	język niemiecki język polski
BAPAN	Biblioteka Archiwum Polskiej Akademii Nauk	j. ros. j. ukr.	język rosyjski język ukraiński
БАПАН	Библиотека Архива Польской академии наук	jw. k.	jak wyżej karta
b.d.	brak daty	kkp.	kserokopia
б.д.	без даты	KIS	Kolekcja Igora Strojeckiego
BNPAU i PAN	Biblioteka Naukowa Polskiej Akademii Umiejętności i Polskiej Akademii Nauk	ks. nab.	księga nabytków
b.p.	brak paginacji	l.	list (w korespondencji)
b.t.	brak tytułu	l.	luźne
BUW	Biblioteka Uniwersytetu Wileńskiego	masz. m.b.	maszynopis metr bieżący
БВУ	Библиотека Виленского университета	m.in.	między innymi
CAN	Cesarska Akademia Nauk w Petersburgu	mkf.	mikrofilm
CRTG	Cesarskie Rosyjskie Towarzystwo Geograficzne	nadb. NAC	nadbitka Narodowe Archiwum
cz.	część	neg.	Cyfrowe negatyw
dot.	dotyczący	nlb.	nieliczbowane
dz.	dział	nr	numer
egz.	egzemplarz	OA	Омский архив
fkp.	fotokopia	odb.	odbitka
fot.	fotografia	odp.	odpowiedź
IPN	Instytut Pamięci	opr.	oprawne
		oprac.	opracowane
		PAU	Polska Akademia Umiejętności
		PIG	Państwowy Instytut Geologiczny w Warszawie

---

pkt	punkt	UAM	Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
pow.	powielany		
poz.	pozycja	UJ	Uniwersytet Jagielloński w Krakowie
PP	Poczta Polska		
r.	recto	UJK	Uniwersytet Jana Kazimierza we Lwowie
r.	rok, rocznik		
rec.	recenzja	USB	Uniwersytet Stefana Batorego w Wilnie
rkp.	rękopis		
rys.	rysunek	UW	Uniwersytet Warszawski
s.	strona	v.	verso
SAP	Stowarzyszenie Archiwistów Polskich	vol.	wolumin
ss.	strony	w.	wiek
sz.	szyte	b.	бек
t.	tom	wiz.	wizytówka
TNW	Towarzystwo Naukowe Warszawskie	wyd.	wydanie
		z.	zeszyt
		zał.	załącznik
tw.	tak zwany	zob.	zobacz

Joanna Arvaniti
Warszawa

INWENTARZE ARCHIWALNE

50. numer „Biuletynu Archiwum Polskiej Akademii Nauk” poświęcony jest w całości problematyce syberyjskiej, a w szczególności wkładowi Polaków w poznanie, ucywilizowanie i opisanie Sybiru. Asumptem do zamieszczenia w naszym roczniku inwentarzy polskich uczonych związanych z krainą wiecznych śniegów oraz obejmujących różne tematy referatów polskich i rosyjskich współczesnych miłośników Syberii z placówek naukowych Abakanu, Irkucka, Moskwy, Omska, Ułan Ude i Warszawy była przygotowana przez Archiwum Polskiej i Rosyjskiej Akademii Nauk wystawa *Polscy badacze Syberii*. Autorami tekstów opublikowanych w niniejszym numerze „Biuletynu...” są scenarzyści i twórcy wymienionej ekspozycji oraz uczestnicy międzynarodowej konferencji *Polacy — badacze Syberii*, towarzyszącej listopadowej odsłonie wystawy w Irkucku. Ekspozycja *Polscy badacze Syberii* zaprezentowana została po raz pierwszy w październiku 2008 roku w Prezydium Rosyjskiej Akademii Nauk w Moskwie podczas Dni Nauki Polskiej w Federacji Rosyjskiej i wzbudziła duże zainteresowanie zarówno polskich, jak i rosyjskich gości. Następnie pokazano ją w kilku syberyjskich miastach i — jak świadczą informacje w prasie i w Internecie — wciąż cieszy się tam wielką popularnością. Żadna z dotychczasowych ekspozycji przygotowanych przez pracowników naszej instytucji nie była pokazywana w tylu ośrodkach wystawienniczych na świecie.

Tak więc ekspozycję zaprezentowano do tej pory w Jakucku (parafia katolicka, Instytut Badań Humanistycznych i Problemów Nielicznych Narodów Północy Oddziału Syberyjskiego RAN podczas konferencji towarzyszącej jubileuszowym uroczystościom związanym ze 150. rocznicą urodzin Wacława Sieroszewskiego i Edwarda Piekarskiego; plansze wystawowe zdobią do dziś sale Muzeum Historii i Kultury Narodów Północy im. J.M. Jarosławskiego — dodruk), w Irkucku (Obwodowe

Muzeum Krajoznawcze), Jenisiejsku (Miejska Galeria Wystawiennicza), Krasnojarsku (Krasnojarskie Centrum Muzealne), Ułan Ude (Muzeum Historii Buriacji), Kichacie (Obwodowe Muzeum Krajoznawcze im. W.A. Obruczewa, gdzie plansze wystawowe pozostaną aż do 28 grudnia 2009 roku; ekspozycja w tym mieście wpisała się w cykl imprez związanych ze 180. rocznicą urodzin Aleksandra Despoty Zenowicza, naczelnika Kiachty i gubernatora Tobolska, przyjaciela i obrońcy polskich zesłańców). Planowano pokaz ekspozycji w muzeach krajoznawczych w małych miejscowościach Kraju Krasnojarskiego. Na wystawę *Polscy badacze Syberii* czekają jeszcze mieszkańcy Czyty i Omska. Prezentacja wystawy *Polscy badacze Syberii* w miastach syberyjskich odbywa się pod auspicjami Konsulatu Generalnego Rzeczypospolitej Polskiej w Irkucku, środowisk naukowych oraz prężnie działających na Syberii organizacji polonijnych.

W niniejszym numerze „Biuletynu Archiwum Polskiej Akademii Nauk” prezentujemy inwentarze archiwalne polskich uczonych w różny sposób związanych z przybraną ojczyzną Polaków — Syberią.

Profesor Benedykt Dybowski, zesłaniec postyczniowy (stryjeczny brat katorżników: Emila — pamiętnikarza, przyrodnika, powstańca deportowanego po 1863 roku m.in. do Krasnojarska, Irkucka i w okolice Usola — oraz Pawła, pseudonim Zaremba — naczelnika wojskowego powiatu mińskiego, przesiedlonego po zrywku styczniowym do Pinegi w guberni archangielskiej), to uczonego wielkiego formatu i pod każdym względem wyjątkowy człowiek nie tylko dlatego, że jego zasługi dla Syberii i nauki w ogóle, szczególnie w dziedzinie zoologii, biologii, botaniki i limnologii, są nie do przecenienia, lecz przede wszystkim dlatego, że był on niezwykle wrażliwy na krzywdę człowieka i otwarty na potrzeby innych ludzi. Zajmując się badaniami kultury oraz warunków życia Buriatów i Ewenków, zawsze „śpieszył [im] z pomocą lekarską, a gdy trzeba było, występował w ich obronie, zwłaszcza wówczas, gdy byli rozpijani przez kupców, poniżani przez czynowników i dziesiątkowały ich epidemiczne choroby”¹. Benedykt Dybowski był oddanym, cenionym i kochanym przez pacjentów lekarzem, który „początkowo jako zesłaniec leczył mieszkańców Zabajkala i Irkucka, później natomiast dobrowolnie udał się na Kamczatkę, gdzie przez cztery lata był lekarzem rządowym (1879–1883), wykonując swe obowiązki z wielkim poświęceniem”². Był też Dybowski wnikliwym badaczem — odkrywcą fauny i flory świętego

¹ Kuczynski A., *Syberia. 400 lat polskiej diaspory*, Wrocław 2007, s. 520.

² Tamże, s. 482.

morza Buriatów Bajkału, które bez reszty oczarowało go swoją niezwykłą magią i tajemniczością, autorem kilkuset prac naukowych, propagatorem teorii ewolucji Darwina i języka esperanto, politykiem, działaczem niepodległościowym, zwolennikiem — jednym z pierwszych w Polsce — równouprawnienia kobiet w nauce i zagorzałym popularyzatorem abstynencji. Profesor Gabriel Brzęk powiedział o nim: „Dla nauki nie znał granic poświęcenia”³.

Pułkownik Leon Barszczewski pochodził z polskiej rodziny szlacheckiej o patriotycznych, wolnościowych tradycjach. Ojciec jego brał udział w powstaniu listopadowym, a czterej starsi bracia byli uczestnikami powstania styczniowego. Wszystkie te czyny rodzina przyplaciła konfiskatą majątku, aresztowaniami i zsyłkami na katorgę: brat Leona Szczepan zmarł w Twierdzy Szlisselburskiej, a Lech, Piotr i Michał zostali deportowani na Syberię i ich losy są do dziś nieznane. Jedyna siostra Maria, po mężu Kościć, osiadła w Czerkasach na Ukrainie, niedaleko Kijowa, i u niej właśnie zamieszkali po śmierci rodziców nieletni bracia — Ignacy, Leon i Konstanty⁴. Na skutek zrządzenia losu i carskiego ukazu większą część swojego życia Leon Barszczewski spędził w dalekiej Azji. Tu również poznał żonę, która przyjechała do Taszkientu i Samarkandy do swoich braci, zesłańców postyczniowych — Juliana i Michała — skazanych na przymusowe osiedlenie w Azji Środkowej po odbyciu kary na Syberii. Żona Leona Barszczewskiego po dziesięciu latach małżeństwa zmarła w Samarkandzie na gruźlicę 27 listopada 1890 roku, osierociwszy pięcioro małych dzieci. W wychowywaniu ich pomagała Leonowi Barszczewskiemu daleka kuzynka Leontyna Szweryn. Barszczewski umiał jednak pogodzić obowiązki ojca i jedyne go żywiciela osieroconych przez matkę dzieci z zapałem badacza i uczonego. Zdarzało się nawet, że dzieci uczestniczyły w ekspedycjach naukowych ojca. Leon Barszczewski napisał: „W roku 1893 zajęły mi czas wycieczki z dziećmi moimi, które chciałem oswoić z trudnymi drogami i śnieżnymi górami. Dzieci moje przebyły przestrzeń 240 wiorst na osłach (iszakach) bez zmęczenia i z takim zachwytem, że wycieczkę tę z pewnością pamiętać będą całe życie”⁵. „Znawcy biografii Leona Barszczewskiego oraz

³ Brzęk G., *Benedykt Dybowski. Życie i dzieło*, Warszawa 1994, s. 354.

⁴ Wszystkie informacje na temat rodziny Leona Barszczewskiego podaje za: Strojecki I., *Leon Barszczewski (1849–1910)*, [w:] *XIX-wieczna Azja Środkowa w obiektywie Leona Barszczewskiego. Katalog wystawy ze zbiorów Igora Strojeckiego*, Opole 2009, s. 1.

⁵ *Krótki przegląd autobiografii i podróży Leona Barszczewskiego*, 1910, APAN, Materiały Leona Barszczewskiego, APAN, III–131, j. 9, k. 5.

jego dorobku badawczego wskazują, że w rezultacie swoich pasji [był niestrudżonym podróżnikiem, wytrwałym geologiem, geografem, przyrodnikiem, glaciologiem, skrupulatnym dokumentalistą, etnografem, antropologiem, genialnym fotografem] potrafił wzbogacić wiedzę o tej części Azji Środkowej, pozwalającą dostrzec całą różnorodność problemów właściwych tamtejszym mieszkańcom i ich kulturze⁶. Ze wszystkich jednak dokonań Leona Barszczewskiego na najwyższą chyba notę zasługują jego osiągnięcia w dziedzinie fotografii. „Jako jeden z pierwszych w czasie swych wędrówek po Azji posługiwał się aparatem fotograficznym, traktując fotografię jako dokument naukowy⁷. Na fantastycznych wprost zdjęciach utrwalił Barszczewski w czasie swoich licznych wędrówek przepiękne krajobrazy Azji oraz trafnie uchwycone wizerunki jej mieszkańców. Jego mistrz i przewodnik po niełatwej sztuce fotografovania Mikołaj Osipow wpoił mu przekonanie, że „trzeba umieć patrzeć i odtwarzać tylko rzeczy istotnie piękne lub na utrwalenie zasługujące⁸. Podczas niezliczonych podróży Leon Barszczewski wszędzie po drodze robił notatki dotyczące życia, obrzędów, legend i wierzeń miejscowych ludów. „Był specjalnym typem podróżnika, przynoszącego ze sobą dobroć i oświatę, tak że pamięć po nim na długie lata pozostała wśród ludów Azji, a kobiety tamtejsze uważają go wprost za świętego⁹. „Pracą swoją zasłużył na utrwalenie swego nazwiska na mapie świata¹⁰. Warto w tym miejscu dodać, że znana warszawska aktorka Elżbieta Barszczewska, zmarła w 1987 roku, była wnuczką Jana (córką Witolda) — rodzono-go brata ojca Leona Barszczewskiego. Elżbieta jako ostatnia nosiła w tej rodzinie nazwisko Barszczewska. Ponadto familia związała się z poetą Zygmuntem Michałowskim (mąż córki L. Barszczewskiego Jadwigi), a także ze znanym filozofem Julianem Ochorowiczem i profesorem Władysławem Spasowskim oraz poetą i dramaturgiem Aleksandrem Błokiem, gdyż brat żony Leona Barszczewskiego Ireny z Niedźwieckich — Konrad był mężem Anny Jeniszlerli, bliskiej kuzynki matki tego wybitnego rosyjskiego symbolisty.

⁶ Kuczyński A., *Syberia...*, s. 499.

⁷ „Światowid”, 5 listopada 1961, Materiały Leona Barszczewskiego, APAN, III-131, j. 15, k. 7.

⁸ Strojecki I., *Leon Barszczewski (1849–1910)...*, s. 2.

⁹ „Na szerokim świecie”, 1933, Materiały Leona Barszczewskiego, APAN, III-131, j. 15, k. 24.

¹⁰ Tamże.

Profesor Karol Bohdanowicz ukończył studia na uczelni w Petersburgu i związał się na wiele lat z różnymi naukowymi instytucjami rosyjskimi. „Prowadził badania geologiczne i geograficzne, między innymi w Azji Centralnej, na Syberii i Dalekim Wschodzie. W większości były to eksploracje pionierskie o dużym znaczeniu dla rosyjskiej gospodarki”¹¹. Ten uzdolniony inżynier, wybitny specjalista w dziedzinie geologii i górnictwa, poszukiwacz złóż surowców naturalnych i podróżnik, po odzyskaniu niepodległości przez Polskę powrócił jednak do ojczyzny i włączył się aktywnie do odbudowy krajowej geologii, prowadząc przez wiele lat wykłady w Akademii Górniczej w Krakowie i kierując Państwowym Instytutem Geologicznym w Warszawie.

Święte morze Buriatów — Bajkał, fot. J. Arvaniti

¹¹ Kuczyński A., *Syberia...*, s. 523.

Joanna Arvaniti
Izabela Gass
Hanna Krajewska
Warszawa

MATERIAŁY BENEDYKTA DYBOWSKIEGO (1833–1930) (III–327)

Benedykt Dybowski urodził się 12 maja 1833 roku w Adamarynie w powiecie mińskim w rodzinie szlacheckiej jako trzecie dziecko Jana i Salomei z Przysieckich. Ojciec był z zawodu ogrodnikiem, pracującym u spokrewnionej z nim rodziny Chmarów. Wykształcenie średnie zdobył B. Dybowski w Gimnazjum Mińskim (1848–1851). W latach 1853–1857 odbył studia medyczne i przyrodnicze na Uniwersytecie w Dorpacie, gdzie otrzymał złoty medal za pracę o rybach słodkowodnych i z którego na kilka miesięcy przed uzyskaniem dyplomu został relegowany za sekundowanie w pojedynku. Naukę kontynuował na Uniwersytecie Wrocławskim, a następnie, od 1858 roku, odbywał studia paleontologiczne, przyrodnicze i medyczne na Uniwersytecie w Berlinie, gdzie w 1860 roku na podstawie rozprawy *Commentationis de Parthenogenesi specimen*, którą pisał pod kierunkiem profesora Karola Bogusława Reicherta, uzyskał doktorat w zakresie medycyny i chirurgii. W 1862 roku otrzymał po raz drugi dyplom doktora medycyny i chirurgii, tym razem na Uniwersytecie w Dorpacie (ważny na terenie całej Rosji), na podstawie pracy *Versuch einer Monographie der Cyprinoiden Livlands, nebst einer synoptischen Aufzählung der europäischen Arten dieser Familie*. W latach 1862–1864 pracował na stanowisku profesora zoologii i anatomii porównawczej w Szkole Głównej Warszawskiej.

W 1864 roku za udział w powstaniu styczniowym został zesłany na Syberię na 12 lat ciężkich robót, początkowo do Irkucka, gdzie nawiązał pierwsze kontakty naukowe. W Siwakowej i Czycie wykonywał pracę katorżniczą i jednocześnie prowadził badania faunistyczne. Odkrył wówczas wiele gatunków ryb, płazów i skorupiaków. Od roku 1866 przebywał w Darasuniu, gdzie pracował, często bezinteresownie,

jako lekarz zdrojowy i jednocześnie badał przyrodę Zabajkala — Daurii. W 1868 roku zamieniono mu karę katorgi na przymusowe osiedlenie. W latach 1868–1877 przebywał w Kultuku, gdzie, bez finansowego wsparcia rosyjskich instytucji naukowych, prowadził intensywne badania limnologiczne Bajkału, Angary i Selengi. W tym czasie uczestniczył w wyprawach, m.in. brał udział w podróży Amurem i Ussuri do Morza Japońskiego z dłuższymi postojami organizowanymi w celach badawczych (1872–1875). W roku 1877 został ułaskawiony i powrócił do Warszawy. Do jego zwolnienia przyczyniły się wyniki badań przedstawione w licznych opracowaniach i sprawozdaniach, wysoko ocenione przez CRTG i CAN w Petersburgu. W roku 1878 wyjechał przez Petersburg, Moskwę, Niżni Nowogród, Tomsk, Irkuck i Władywostok na Kamczatkę. Po drodze zebrał bogaty materiał lingwistyczny i antropologiczny dotyczący Ajnów na Sachalinie. W latach 1879–1883 dobrowolnie przebywał na Kamczatce, gdzie pracował m.in. jako lekarz chorych na trąd i syfilis oraz prowadził dalsze wielostronne badania naukowe. Oprócz działalności lekarskiej i naukowej zasługą jego było przesiedlenie jeleni i koni na Wyspę Beringa oraz aklimatyzacja kóz i królików na Kamczatce i Wyspach Komandorskich.

W roku 1884 mianowano go profesorem zwyczajnym oraz dyrektorem Katedry Zoologii i Anatomii Porównawczej Uniwersytetu Lwowskiego. W latach 1884–1906 kontynuował pracę na Uniwersytecie Lwowskim. W latach 1886–1887 był dziekanem Wydziału Filozoficznego Uniwersytetu Lwowskiego. W 1884 roku zorganizował we Lwowie Muzeum Etnograficzno-Przyrodnicze, którego zbiory wzbogacił m.in. o szkielet krowy morskiej; był to podarunek od wdzięcznych Kamczadali.

Benedykt Dybowski jest współtwórcą limnologii. Przedstawił metodę kompleksowych badań jeziora Bajkał. Opracował monograficznie kielżę bajkalską, omawiając 116 gatunków i ich endemizm. Zebrał także materiały do słownika narzeczy ludów syberyjskich. Zbiory przyrodnicze, antropologiczne i etnograficzne opracowane przez B. Dybowskiego zasiliły muzea w wielu krajach.

Opublikował ponad 350 prac, m.in.: *Über die Süßwasserfische Livlands*, Dorpat 1856; *Beiträge zur näheren Kenntnis der im Baikalsee vorkommenden niederen Krebse aus der Gruppe der Gammariden*, Petersburg 1874; *Wyspy Komandorskie*, Lwów 1884; *O Syberii i Kamczatce*, Kraków 1912; *O pochodzeniu fauny Bajkału*, „Przyroda i Technika”,

1923, t. II, z. 10; *Pamiętniki dra Benedykta Dybowskiego od roku 1862 zacząwszy do roku 1878*, Lwów 1930.

Uhonorowany został Złotym Medalem Cesarskiego Rosyjskiego Towarzystwa Geograficznego za pracę nad fauną i florą Bajkału (1870), Złotym Medalem Cesarskiego Rosyjskiego Towarzystwa Geograficznego za badania nad rybą gołomianką (1876) oraz Orderem św. Stanisława i tytułem radcy dworu za działalność na Kamczatce (1881). W niepodległej Polsce odznaczony został Krzyżem Komandorskim z Gwiazdą Orderu „Polonia Restituta” (1921).

Był doktorem honoris causa Uniwersytetu Warszawskiego (1921), Lwowskiego (1923) i Wileńskiego (1924), członkiem honorowym Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk (1885), Polskiego Towarzystwa Przyrodników im. Kopernika (1901), Francuskiego Towarzystwa Zoologicznego (od 1882 członek, 1886–1887 prezes, od 1901 członek honorowy), Towarzystwa Naukowego Warszawskiego (od 1914 członek, od 1917 członek honorowy), Polskiego Towarzystwa Geograficznego (1923), Polskiego Towarzystwa Anatomiczno-Zoologicznego (1927), Towarzystwa Lekarskiego Lwowskiego (1928), Wschodniosyberyjskiego Oddziału Cesarskiego Rosyjskiego Towarzystwa Geograficznego w Irkucku, Towarzystwa Naukowego Kraju Amurskiego we Władywostoku, Towarzystwa Naukowego w Troickosawsku, Societas Cesarea Naturae Curiosum Mosquense, członkiem czynnym Towarzystwa Naukowego we Lwowie (1920), członkiem korespondentem Akademii Nauk Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich (1928), członkiem Rosyjskiego Towarzystwa Entomologicznego (1874), Cesarskiego Rosyjskiego Towarzystwa Geograficznego (1877), Akademii Umiejętności w Krakowie (1884), Towarzystwa Abstynentów w Warszawie i Łodzi.

W nauce dedykowano mu kilkadziesiąt nowo odkrytych i opisanych zwierząt żyjących w Bajkale i innych środowiskach Azji i Europy, w tym: brzuchorzęsków, mięczaków, skorupiaków, pajęczaków, owadów, ryb, ptaków i ssaków (np. ryba głębinowa *Camephorus dybowskii*, jeleń plamisty syberyjski *Psedaxis hortulorum dybowskii*). Dwa szczyty na Wyspie Beringa Józef Morozewicz nazwał Górami Dybowskiego.

W 1886 roku ożenił się z Heleną z Lipnickich; miał dwie córki — Halinę i Janinę — oraz syna Władysława.

Zmarł 31 stycznia 1930 roku we Lwowie i został pochowany w kwaterze powstańczej na cmentarzu Łyczakowskim.

Materiały Benedykta Dybowskiego zostały przekazane do Archiwum Polskiej Akademii Nauk w formie daru od następujących osób: Dorota Zamojska w 1996 roku; jest to efekt kwerendy przeprowadzonej w Archiwum Historycznym Estonii w Tartu (nr w ks. nab. 2242); Władysława Dybowska w 2002 roku (nr w ks. nab. 2411); Antoni Kuczyński w 2008 roku (nr w ks. nab. 2581).

Rozmiar spuścizny wynosi 0,20 m.b. Prace porządkowe i inwentaryzacyjne zostały przeprowadzone przez dr Joannę Arvaniti oraz mgr Izabelę Gass w 2009 roku. Biogram Benedykta Dybowskiego przygotowała w 2007 roku dr Hanna Krajewska, uzupełniła w 2009 roku dr Joanna Arvaniti. Materiały podzielono na 6 zasadniczych grup zgodnie z wytycznymi przyjętymi w Archiwum PAN. Spuścizna obejmuje lata 1851–1930 [1944–2002].

Grupa I włącza materiały biograficzne Benedykta Dybowskiego z lat 1851–[1944] i liczy 5 j.a. Grupę tę otwiera fragment autobiografii do 1883 roku napisanej przez B. Dybowskiego w języku rosyjskim i częściowo przetłumaczonej na język polski. W grupie tej znajdują się także dokumenty poświadczające przyjęcie B. Dybowskiego w poczet członków honorowych towarzystw naukowych oraz nadanie mu stopnia magistra, doktora i tytułu profesora honoris causa. Do tej grupy materiałów weszły także fotografie oraz pisma z gratulacjami od przedstawicieli świata nauki i przyjaciół z okazji 70-lecia urodzin (45-lecia pracy naukowej), 90-lecia i 95-lecia urodzin, a wśród nich jest uwierzytelniona kopia pisma gratulacyjnego Gosudarswiennogo Russkogo geograficzeskogo obszczestwa Wostoczno-Sibirskiego odtieła, sporządzona przez notariusza we Lwowie w 1941 roku. Dokumenty niewymiarowe znajdują się w oddzielnej tece. Materiały zostały ułożone w porządku chronologicznym, a pisma w grupach tematycznych — zaopatrzone w aneks — alfabetycznie według nazwisk nadawców.

Grupa II, w której skład weszły listy z lat 1883–1925 (2 j.a.), podzielona została na 2 podgrupy: A. Korespondencja wychodząca; B. Korespondencja wpływająca. W podgrupie B znajduje się list Ferdynanda Antoniego Ossendowskiego z jego podróży do Afryki w 1925 roku. Korespondencję wpływającą ułożono alfabetycznie według nazwisk nadawców i zaopatrzone w aneks.

Grupa III zawiera materiały o twórcy spuścizny z lat 1923–1989 i liczy 2 j.a. Jest to fragment bibliografii prac B. Dybowskiego sporządzonej przez nieustalonego autora oraz biogramy uczonego i wspomnienia o B. Dybowskim. Materiały te ułożono alfabetycznie według nazwisk autorów opracowań.

Grupa IV liczy 2 j.a. i obejmuje materiały rodzinne Benedykta Dybowskiego z lat 1898–1939. Znalazły się tutaj listy do jego żony Heleny, do córki Haliny oraz prawdopodobnie do pani Rewińskiej, matki Amelii, żony stryjecznego brata B. Dybowskiego Emila, a także artykuły brata Władysława. Materiały ułożono alfabetycznie: listy według nazwisk nadawców, a artykuły według tytułów.

Grupa V zawiera materiały nieustalonej osoby i liczy 3 j.a. Są to wykłady z gramatyki języka polskiego. Materiały te nie są datowane. Ułożono je alfabetycznie według tytułów.

Ostatnia, VI grupa liczy 7 j.a. i obejmuje materiały z lat 1873–1925; podzielona została na dwie podgrupy: A. Prace drukowane ułożone chronologicznie; B. Artykuły drukowane ułożone alfabetycznie według tytułów.

Spuścizna Benedykta Dybowskiego otrzymała w Archiwum PAN sygnaturę III-327. Inwentarz zawiera 21 j.a., uzupełnionych 8 aneksami.

Źródła i bibliografia

1. Materiały Benedykta Dybowskiego, Archiwum Polskiej Akademii Nauk, III-327, j. 1-5.
2. Brzęk G., *Benedykt Dybowski. Życie i dzieło*, Warszawa-Wrocław 1994.
3. Bykowski L., *Dybowski Benedykt (1833-1930)*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, Kraków 1948, t. VI, s. 36-40.
4. *Dybowski Benedykt*, [w:] *Słabczyńscy W. i T., Słownik podróżników polskich*, Warszawa 1992, s. 98-102.
5. *Dybowski Benedykt Tadeusz*, [w:] *Śródka A., Uczeni polscy XIX-XX stulecia*, Warszawa 1994, t. I, s. 416-419.
6. Dybowski B., *Pamiętnik dra Benedykta Dybowskiego od roku 1862 zacząwszy do roku 1878*, Lwów 1930.
7. Dybowski B., *Wspomnienia z przeszłości półwiekowej*, Lwów 1913.

8. Krajewska H., *Benedykt Tadeusz Nałęcz Dybowski=Бенедикт ТADEУШ НАЛЕНЧ-ДЫБОВСКИЙ*, [w:] *Polscy badacze Syberii=Польские исследователи Сибири*, redakcja naukowa Joanna Arvaniti, Warszawa 2008, s. 28–32.
9. Kuczyński A., *Syberia. 400 lat polskiej diaspory*, Wrocław 2007, s. 243–244.
10. Wiśniewska K., *Dybowski Benedykt Tadeusz*, [w:] *Wielka encyklopedia PWN*, Warszawa 2002, t. VII, s. 470.

PRZEGLĄD ZAWARTOŚCI INWENTARZA

	pozycja inwentarza
I. Materiały biograficzne	1–5
II. Korespondencja	6–7
A. Wychodząca	6
B. Wpływająca	7
III. Materiały o twórcy spuścizny	8–9
IV. Materiały rodzinne	10–11
V. Materiały obce	12–14
VI. Załączniki	15–21
A. Prace drukowane B. D.	15–19
B. Artykuły drukowane B. D.	20–21
Aneksy	1–8

I. MATERIAŁY BIOGRAFICZNE

1. Autobiografia i wypis metrykalny
     Fragment autobiografii do 1883 r.
     1889 i b.d., rkp., masz., j. pol., ros., l., k. 45
2. Materiały dotyczące nauki i pracy na wyższych uczelniach i w towarzystwach naukowych
     Dyplomy poświadczające nadanie B. D. stopnia magistra, doktora i tytułu profesora honoris causa oraz przyjęcie w poczet członków honorowych i członków korespondentów towarzystw naukowych i akademii
     1851–1928, rkp., masz., kkp., j. franc., łac., niem., pol., ros., l., k. 19, zob. aneks 1

- (7 niewymiarowych dyplomów umieszczono w oddzielnej tece)
3. Gratulacje i powinszowania osób i instytucji z okazji 70-lecia urodzin (45-lecia pracy naukowej), 90-lecia i 95-lecia urodzin
Telegramy, listy
1903, 1923, 1928, [1941], rkp., masz., j. pol., ros., ukr., l., k. 23, zob. aneks 2
(2 niewymiarowe pisma umieszczono w oddzielnej tece)
  4. Kondolencje
Listy, telegramy i karty wizytowe
1930, rkp., masz., druk, l., k. 57, zob. aneks 3
  5. Fotografie B. D., rodzinne, współtowarzyszy zesłania, mieszkańców i fauny Syberii
Skany fotografii z lat 1873–1944
[2002], l., k. 12

II. KORESPONDENCJA

A. Wychodząca

6. Czernski Jan (przekazanie za pośrednictwem Witkowskiej),
Fenerstein Leon, Wohl Henryk
1905 i b.d., rkp., j. pol., ros., l., k. 3

B. Wpływająca

7. Osoby i instytucje A–Z
Listy i karty wizytowe
1883–1925 i b.d., rkp., masz., druk, j. pol., ros., l., k. 25, zob. aneks 4

III. MATERIAŁY O TWÓRCY SPUŚCIZNY

8. Życiorysy i wspomnienia
Artykuły, wycinki, odbitki
1927–1989, rkp., druk, j. franc., łac., niem., pol., ros., l., sz., k. 61, zob. aneks 5

9. *Bibliografia prac naukowych prof. dr. Benedykta Dybowskiego, odnoszących się do północnej Azji (głównie jez. Bajkalskiego) w porządku chronologicznym*
Ok. 1923, rkp., j. franc., niem., pol., ros., l., k. 10

IV. MATERIAŁY RODZINNE

10. Helena Dybowska (żona B. D.), Halina Dybowska (córka B. D.), Rewińska (matka Amelii Dybowskiej)
Korespondencja wpływająca od osób i instytucji B–T
1921–1939, rkp., masz., l., k. 25, zob. aneks 6
11. Władysław Dybowski (brat B. D.), *Rośliny litewskie w poezjach Adama Mickiewicza; Zur Synonymik der Choanomphalus-Arten*
Artykuły
Ok. 1898, 1910, druk, j. niem., pol., ros., l., sz., k. 16
Druk: poz. 1. „Kosmos”, 1898, z. 5, s. 218–228
poz. 2. „Jeżegodnik Zoologiczeskogo Muzieja Impiera-torskoj Akadiemii Nauk”, 1910, t. XV, s. 254–266

V. MATERIAŁY OBCE

12. *Głosownia (fonologia)*
Wykłady
B.d., rkp., l., k. 295
13. *Konjugacja*
Wykłady
B.d., rkp., l., k. 348
14. *Morfologia. Deklinacja zaimkowa. Dekl. złoż. i ciągła*
Wykłady
B.d., rkp., l., k. 265

VI. ZAŁĄCZNIKI

A. Prace drukowane B. D.

15. *O kwestii tak zwanej „kobiecej” ze stanowiska nauk przyrodniczych*

- Ok. 1897, druk, j. franc., niem., pol., ros., sz., s. 107
Druk: Lwów 1897
16. *O wpływie trunków alkoholycznych na organizm zwierzęcy i ludzki*
Ok. 1902, druk, j. niem., pol., ros., l., sz., s. 187
Druk: Lwów 1902
17. *O starożytności rodu ludzkiego w świetle najnowszych badań*
Ok. 1904, rkp., druk, j. ang., łac., franc., niem., pol., sz., s. 62
Druk: Lwów 1904
18. *Pamięci Zygmunta Sierakowskiego*
Ok. 1906, rkp., druk, sz., s. 111
Druk: Lwów 1906
19. *O światopoglądach starożytnych i naukowym*
Ok. 1907, rkp., druk, j. esper., pol., l., sz., s. 81
Druk: Lwów 1907

B. Artykuły drukowane B. D.

20. Artykuły z dziedziny zoologii, głównie o faunie Syberii, wspomnienia
Odbitki A–R
1882–1923, rkp., druk, druk z rkp. popr., j. esper., franc., łac., niem., pol., ros., l., sz., k. 267, zob. aneks 7
21. Jw.
Odbitki S–Z
1873–1925, rkp., druk z rkp. popr., druk, j. ang., franc., łac., niem., pol., l., sz., k. 241, zob. aneks 8

ANEKS 1

- J. 2. Materiały dotyczące nauki i pracy na wyższych uczelniach i w towarzystwach naukowych
Nadanie stopnia magistra medycyny
Uniwersytet Fryderyka Wilhelma w Berlinie, 1858
- Nadanie stopnia doktora medycyny i chirurgii
Uniwersytet Fryderyka Wilhelma w Berlinie, 1860
Uniwersytet w Dorpacie, 1862

Nadanie tytułu profesora honorowego
Uniwersytet Stefana Batorego w Wilnie, 1924

Przyjęcie w poczet członków honorowych
Polskie Towarzystwo Anatomiczno-Zoologiczne, 1927
Polskie Towarzystwo Geograficzne, 1923
Polskie Towarzystwo Przyrodników im. Kopernika we Lwowie, 1901
Towarzystwo Lekarskie Lwowskie, 1928
Towarzystwo Naukowe Warszawskie, 1917

Przyjęcie w poczet członków korespondentów
Akademia Nauk Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich, 1928

ANEKS 2

- J. 3. Gratulacje i powinszowania osób i instytucji z okazji 70-lecia urodzin (45-lecia pracy naukowej), 90-lecia i 95-lecia urodzin 70-lecie urodzin (45-lecie pracy naukowej), 1903
Kozłowski W.M.
Siemiradzki T.
Studenci medycyny UW
Zarząd Towarzystwa Zupelnej Wstrzemięźliwości od Trunków Alkoholicznych
- 90-lecie urodzin, 1923
Askenazy [Szymon]
Senat Akademicki USB w Wilnie
- 95-lecie urodzin, 1928
Azadowskij M.K., prezes Wostoczno-Sibirskiego otdiela Gosudarstwiennogo Russkogo geograficzeskogo obszczestwa + uwierzytelniona kopia z 1941 r.
Bajkalskaja komissija akademii nauk
Biologo-Geograficzeskij institut w Irkutskie
Grono profesorów Fakultetu Matematyczno-Przyrodniczego UJK we Lwowie
Polskie Towarzystwo Geograficzne
Prezydium Zjazdu Pedagogicznego Przyrodników i Geografów w Warszawie

Rektor UJK we Lwowie
 Towarzystwo Naukowe we Lwowie
 Troickosawsko-Kiachtinskoje gieograficzskoje otdielenije
 + odp. B. D.
 Wostoczno-Sibirskij otdiel Gosudarstwiennogo Russkogo
 gieograficzeskogo obszczestwa (2 egz.)
 Wydział Filozoficzny UJ w Krakowie
 Zabajkalskij otdiel Gosudarstwiennogo Russkogo gieografi-
 czeskogo obszczestwa (2 egz.)

ANEKS 3

J. 4.	Kondolencje	
	Askenazy [Szymon]	1. 1
	Bałabanowa Maria	1. 1
	Bantowie A. i J.	1. 1
	Bartel	1. 1
	Beckowie Adolfowie	1. 1
		+ zał.
	Czarnowska, Dalecka	1. 1
	Domaniewski	1. 1
	Drągowska Aleksandra z Boziewiczów	1. 1
	Dubiecka Marianowa i Dubiecki Tadeusz	1. 1
	Flisowscy	1. 1
	Grucowie Janowie	1. 1
	Hedingerowa Helena	1. 1
	Hilarowiczowa Józefowa	1. 1
	Hoyer H[enryk]	1. 1
	Ingardenowa Olga	1. 1
	Jaczeński Tadeusz	1. 1
	Jakubski	1. 1
	Kasyno i Koło Literacko-Artystyczne	1. 1
	Koło Przyrodników Studentów UW	1. 1
	Konwent Polonia	1. 1
	Kozłowski W.M.	1. 1
	Krecka Augustowa	1. 1
	Królikowski Janusz	1. 1
	Łempicka Wanda	1. 1
	Maślanka Jerzy	1. 1
	Mikulska J.	1. 1

Münnichowie Stanisław i Maryla	1. 1
Narkiewicz-Jodko W.	1. 1
Osmólski	1. 1
Polska Macierz Szkolna Z.W.	1. 1
Połoniecycy Bernardowie	1. 1
Pracownia Botaniczna Wydziału Rolniczo-Leśnego Politechniki Lwowskiej	1. 1
Poznański Oddział Towarzystwa Przyrodników im. Kopernika	1. 1
Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk	1. 1
Prochaskówna Wilhelmina	1. 1
Redakcja „Wszechświata”	1. 1
Roszkowski Wacław	1. 2
Rubin A.	1. 1
Sekcja Narciarzy	1. 1
Stołyhwo K[azimierz]	1. 2
Talko-Hryncewicz J[ulian]	1. 1
Talko-Hryncewiczowie Julianowie	1. 1
Uniwersytet Poznański	1. 1
Wantenberg Mściśław	1. 1
Węclonowicz [?]	1. 1
Wołoszyńska	1. 1
Wysłouchowie Bolesławowie	1. 1
Zakład Anatomii Porównawczej UW	1. 1
Zakład Zoologiczny UW	1. 1
Zarząd Główny Towarzystwa Trzeźwość	1. 1
Zarząd Oddziału Warszawskiego Polskiego Towarzystwa Przyrodników im. Kopernika	1. 1
Nadawcy nieustaleni	1. 1

ANEKS 4

J. 7.	Korespondencja wpływająca osoby i instytucje A–Z		
	Akademia Umiejętności		
	w Krakowie	1917	1. 1
	Baranowski [Ignacy]	1884	1. 1
			+ wiz.
	Benni Karol	b.d.	wiz.
	Dubiecki Marian	b.d.	wiz.

[Dykowski] Tadeusz	1884	1. 1
[Godlewski?] Wiktor	1884	1. 1
Gzowski Gerwazy	b.d.	wiz.
Jacquet J.	b.d.	wiz.
Jenike Ludwik	b.d.	wiz.
Małecki Antoni	b.d.	wiz.
Oskierka Alexander	b.d.	wiz.
		(2 egz.)
Ossendowski F[erdynand]		
Ant[oni]	1925	1. 1
Paprocki Gustaw	b.d.	wiz.
Pietkiewicz Antoni	b.d.	wiz.
Piętak Leonard	b.d.	wiz.
Primorskoje obłastnoje uprawlenie	1883	1. 1
Radecki Mikulicz Edward	b.d.	wiz.
Rudnicki Władysław	b.d.	wiz.
Wrześniowski August	b.d.	wiz.
Zakład Narodowy im. Ossolińskich	1902	1. 1
Zawisza Jan	b.d.	wiz.

ANEKS 5

- J. 8. Życiorysy i wspomnienia
1. Fiedorow M., *Tropoju Dybowskiego*, gazeta b.t., 1989, s. 4
  2. Grochmalicki J., *Benedictus de Nałęcz Dybowski*, „Folia Morphologica (Separatum)”, 1930, vol. 3, nr 1, s. 45–50
  3. Grochmalicki J., *Benedykt de Nałęcz-Dybowski*, Poznań 1930, s. 1–7
  4. Grochmalicki J., *Benedykt de Nałęcz Dybowski*, „Kosmos”, 1930, t. LV, z. 1–2, s. 1–16
  5. Grochmalicki J., *Professor Dr. Benedykt von Dybowski. Eine biographische Skizze*, „Russkij Hidrobiologičeskij Žurnal”, 1927, t. VI, nr 6–7, s. 121–127
  6. Kulmatycki Włodzimierz, *O życiu i działalności ś.p. prof. dr. Benedykta Dybowskiego*, „Czasopismo Przyrodnicze”, 1930, z. 3–4, s. 1–12

7. Lityński Alfred, *Benedykt Dybowski (z portretem). Życie i działalność naukowa*, „Archiwum Hydrobiologii i Rybactwa”, 1929, t. IV, nr 3–4, s. 316–326
8. Roszkowski Waław, *Benedykt Nałęcz-Dybowski (Wspomnienie pośmiertne)*, „Wszechświat”, 1930, nr 3, s. 1–8 (dedykacja autora dla Heleny Dybowskiej)
9. „Sprawozdania Polskiej Akademii Umiejętności”, b.d., t. XXXIII, nr 5, s. 16; nr 8, s. 15, 21 (B. D. przedstawia prace: *Krótkie zestawienie wyników tyczących się budowy i ewolucji zębów zwierząt ssących; O skrzekach ogo-niastych Syberii Wschodniej; Przyczynek do znajomości fok syberyjskich*)
10. Wasilewski Jerzy, *Jezioro trzystu rzek*, „Dookoła świata”, 1956, s. 10–11
11. Wolski Tadeusz, *Benedykt Dybowski. Życie i dzieło*, „Wiedza i Życie”, 1930, nr 5, s. 1–11 (dedykacja autora dla Heleny Dybowskiej)
12. N.N., *Nasz album. Śladami polskich podróżników i badaczy*, gazeta b.t., b.d.

ANEKS 6

- J. 10. Helena Dybowska (żona B. D.), Halina Dybowska (córka B. D.), Rewińska (matka Amelii Dybowskiej)
Korespondencja wpływająca od osób i instytucji B–T
Bykowski Ludwik	1939	1. 1 + zał.
Dybowska Amelia	1921	1. 1
Instytut Nauk Antropologicznych Towarzystwa Naukowego Warszawskiego	1928	1. 1
Państwowy Instytut Naukowy Gospodarstwa Wiejskiego	1931	1. 1 + zał.
Talko-Hryniewicz J[ulian]	1930	1. 1

ANEKS 7

- J. 20. Artykuły z dziedziny zoologii, głównie o faunie Syberii, wspomnienia
1. *Andrzej Tadeusz Bonawentura Kościuszko*, „Kosmos”, r. XLII, Lwów 1918, s. 1–28 (dedykacja B. D. dla doktora Jana Grochmalickiego)
  2. *Badania nad ślimakami bajkalskimi o rozwiniętych skręta-
tach skorupy oraz nad formami podobnymi z innych miej-
scowości*, „Kosmos”, Lwów 1920, s. 87–115 (wspólnie
z J. Grochmalickim; dedykacja B. D.)
  3. *Beiträge zur Kenntnis der Baikalmollusken*, „Jeżegod-
nik Zoologicznego Muzeum Imperatorskiej Akademii
Nauk”, t. XIX, Piotrogród 1914, s. 286–322 (wspólnie
z J. Grochmalickim)
  4. *Dodatek do sprawozdania z badań nad głowaczami słod-
kowodnymi u nas i poza granicami kraju naszego*, „Pa-
miętnik Fizyograficzny”, t. XXV, Warszawa 1918, s. 1–3
  5. *Kilka uwag o nowych formach zwierząt fauny Bajkału*,
„Kosmos”, Lwów 1900, s. 487–491
  6. *Niektóre wypadki swych badań nad zębami zwierząt ssą-
cych*, „Kosmos”, r. XIV, z. 7–8, Lwów 1895, s. 1–14
  7. *O faunie mięczaków bajkalskich*, „Kosmos”, r. XXXVI,
z. 10–12, Lwów 1911, s. 945–981
  8. *O Lynceidach, czyli Tonewkach fauny krajowej*, „Ko-
smos”, z. 10–12, Lwów 1894, s. 1–8 (wspólnie z M. Gro-
chowskim)
  9. *O nowych badaniach nad fauną Bajkału*, „Kosmos”,
r. XXXIII, z. 10–12, Lwów 1908, s. 1–39 (dedykacja
B. D. dla profesora Jaczewskiego)
  10. *O nowych badaniach nad fauną Bajkału. O przeszłości
tego jeziora, a także nieco szczegółów o badaniach daw-
niejszych i niektórych faktach z nimi związanych*, „Ko-
smos”, r. XXXII, Lwów 1907, s. 1–50
  11. *O rybach słodkowodnych i morskich wschodniej Sybe-
ryi*, „Archiwum Towarzystwa Naukowego we Lwowie”,
dz. III, t. II, z. 18, Lwów 1923, s. 1–39
  12. *O zębach anormalnych w uzębieniu zwierząt ssących*,
„Kosmos”, r. XXXIV, z. 1–2, Lwów 1909, s. 39–57

13. *Observations sur les oiseaux de la famille des mormonidés*, „Bulletin de la Société Zoologique de France”, 1882, t. VII, s. 1–11
14. *Odmiana barwna wróbla domowego Passer domesticus L. var. Scheffneri Dybowski. Une variation colorée du moineau domestique L. var. Scheffneri Dybowski. Parę luźnych notat przyrodniczych. Quelques notes libres à propos des sciences naturelles*, „Pamiętnik Fizyograficzny”, t. XXIII, Warszawa 1916, s. 127–131
15. *Przyczynki do znajomości mięczaków Jeziora Bajkalskiego*, „Kosmos”, t. L, z. 2–3, Lwów 1925, s. 819–881 (wspólnie z J. Grochmalickim; z autografem i adnotacją „Pożyczam z uwagami”)
16. *Referat o dziele L.S. Berga „Fauna Rossyi. Ryby”*, wraz z uwagami o rybach naszych krajowych, „Wszechświat”, Warszawa 1913, s. 1–50
17. *Rzut oka na historyczny rozwój zoologii*, „Kosmos”, Lwów 1885, s. 1–23

ANEKS 8

J. 21 Jw.

1. *Spis systematyczny gatunków i ras zwierząt kręgowych fauny Wschodniej Syberyi*, „Archiwum Towarzystwa Naukowego we Lwowie”, dz. III, t. I, z. 6–8, Lwów 1922 (2 egz., na jednym egz. dedykacja B. D. dla doktora Władysława Polinskiego)
2. *Studien über die Säugethierzähne*, „Verhandlungen der k. k. zoologisch-botanischen Gesellschaft in Wien”, 1889, s. 1–6 (2 egz.)
3. *Systematyka ryb: Teleostei Ostariophysi*, „Pamiętnik Fizyograficzny”, t. XXIII, Warszawa 1916, s. 84–126
4. *Ueber „Comephorus baicalensis” Pall.*, „Verhandlungen der k. k. zoologisch-botanischen Gesellschaft in Wien”, 1873, s. 1–10
5. *Wspomnienia pośmiertne. Godlewski Wiktor*, „Kosmos”, Lwów 1900, s. 690–692

-
6. *Z dziedziny ichtiologii. O konieczności rozpoczęcia badań analitycznych nad fauną naszych ryb krajowych*, „Pamiętnik Fizyograficzny”, t. XXII, Warszawa 1914, s. 1–44 (dedykacja B. D. dla Józefa Bałabana)
  7. *Z dziedziny teorii rozwojowych*, „Kosmos”, z. 7, Lwów 1895, s. 1–23
  8. *Zęby zwierząt ssących (z 106 rycinami)*, „Kosmos”, Lwów 1906–1907, s. 1–198

55
G. P. Leon
L. Burger *Baranowski*
S. PETERSBURG
1895

Joanna Arvaniti
Stanisław Chankowski
Zygmunt Kolankowski
Warszawa

MATERIAŁY LEONA BARSZCZEWSKIEGO (1849–1910) (III–131)

Leon Barszczewski urodził się 20 lutego 1849 roku w Warszawie jako syn Szymona i Adelajdy z Nowickich. Rodzina ojca pochodziła z miejscowości Jemieliście leżącej w pobliżu Suwałk. Barszczewscy — prawdopodobnie w ramach represji po powstaniu listopadowym — musieli opuścić rodzinną wieś. Osiedli w majątku Aleksandrówka w guberni chersońskiej, potem — przypuszczalnie po wydarzeniach 1848 roku — na krótko przenieśli się do Warszawy, wreszcie zamieszkali pod Białą Cerkwią na Ukrainie. Wcześniej osierocony, L. Barszczewski został wzięty pod „opiekę” rządową i — jako syn nieprawomyślnych rodziców — przymusowo wcielony do szkoły kadetów w Kijowie. W 1866 roku ukończył Wojskowe Gimnazjum Włodzimierskie w Kijowie i w sierpniu tegoż roku rozpoczął naukę w Konstantynowskiej Szkole Wojskowej nr 2, a następnie, we wrześniu 1867 roku, wstąpił do wojska w charakterze junkra. W maju 1868 roku ukończył Junkierską Szkołę Piechoty w Odessie. Odbił służbę wojskową w guberni chersońskiej i w Besarabii: w 1873 roku został mianowany podporucznikiem, w 1875 — porucznikiem. Wówczas również uczestniczył w licznych kursach organizowanych w pułku, m.in. w zakresie krawiectwa, szewstwa, kucharstwa i stolarstwa, a nabyte tam umiejętności i doświadczenia okazały się bardzo przydatne podczas późniejszych samotnych ekspedycji w głąb Azji Środkowej. W latach 1876–1896 pełnił z własnej woli (okolice Samarkandy dawały mu szerokie możliwości badawcze) służbę w nowo powstałym Oddziale Topograficznym Garnizonu Samarkandzkiego, w którym awansowano go do stopnia sztabkapitana (1882), potem kapitana (1887). Razem ze swoim oddziałem miał za zadanie zbadanie terenu i wytyczenie nowych dróg o znaczeniu strategicznym w kierunku Chin i Afganistanu.

W sierpniu 1888 roku Leon Barszczewski ukończył Strzelecką Szkołę Junkierską w Petersburgu i — po krótkim pobycie w Pendżykencie

— w sierpniu 1889 roku powrócił do Samarkandy, gdzie otrzymał nominację na podpułkownika (1897) i gdzie przebywał do końca lutego tegoż roku. Za odmowę przejścia na prawosławie karnie przeniesiono go do Siedlec, do 177. Krasnostawskiego Pułku Piechoty.

W 1904 roku Leon Barszczewski założył dla dziewcząt Szkołę Handlową w Siedlcach (obecnie Liceum im. Świętej Królowej Jadwigi). Sam wyposażył pracownię biologiczną i geograficzną, zorganizował dla uczennic wycieczki na Podlasie i w Góry Świętokrzyskie. Fundusze na prowadzenie placówki pochodziły z dochodów uzyskanych z eksploatacji kopalń węgla kamiennego w okolicach Samarkandy.

W lipcu 1904 roku delegowano go do Charbina. Po zakończeniu wojny rosyjsko-japońskiej, w której brał czynny udział, dowodząc 2. Jenisiejskim Batalionem Rezerwowym, przemianowanym na 13. Wschodniosyberyjski Batalion Rezerwowym, oraz 14. Wschodniosyberyjskim Pułkiem Strzelców, w listopadzie 1906 roku wrócił — już w stopniu pułkownika — do Siedlec. Mieszkał tu do końca życia, robiąc liczne wypadki do Taszkientu, Samarkandy i Soczi. W tymże 1906 roku zakończył służbę wojskową.

Leon Barszczewski był wybitnym geologiem, geografem, przyrodnikiem, pierwszym polskim glaciologiem zajmującym się lodowcami azjatyckimi, badaczem emiratu bucharskiego oraz wielu białych plam na mapach Azji Środkowej, odkrywcą starożytnej Samarkandy, antropologiem, etnografem, dokumentalistą, fotografem. W 1874 roku zgłębił tajniki fotografii u akwarelisty i znawcy tej dziedziny sztuki Mikołaja Osipowa. Podejmował liczne samotne wyprawy, czasem o charakterze militarnym, oraz wielokrotnie przyłączał się do wypraw innych uczonych, niekiedy jako przewodnik; uczestniczył wraz z badaczami rosyjskimi (W.D. Sokółow, J.E. Jaworski), francuskimi (P.G. Bonvalot, J. Chaffanjon) i ukraińskimi (W.I. Lipski) w ekspedycjach naukowych do Azji Środkowej.

Terenem jego badań były dorzecza Zerawszanu, Amu-darii, Fandarii, Iskander-darii, Góry Hisarskie, Góry Zerawszańskie, Tien-szan, lodowce Pamiru oraz miasto Mazar-i Szarif w Afganistanie. Najlepiej poznał Góry Zerawszańskie i Hisarskie oraz chanat bucharski, który — według sprawozdań CRTG — kilkakrotnie przeszedł wzdłuż i wszerz. Ustanowił kilka nowych nazw na tych terenach, m.in. Przełęcz św. Anny, nazwana tak na cześć najmłodszej córki. W 1879 roku w czasie pierwszej ważniejszej wyprawy w Góry Zerawszańskie i Hisarskie uległ poważnemu wypadkowi podczas przeprawy przez lodowiec, co nie zniechęciło go do podejmowania kolejnych niebezpiecznych ekspedycji.

Podczas wypraw odkrył bogate złoża ropy naftowej oraz kamieni półszlachetnych — turkusów, granatów i górskich kryształów, pokłady złota, srebra, diamentów, węgla kamiennego, grafitu, rudy żelaza i ołowiu, a także liczne źródła mineralne. Prowadził badania lodowców oraz obserwacje geograficzne, antropologiczne i etnograficzne (interesował się wierzeniami, zwyczajami i muzyką mieszkańców Azji), wykonywał liczne fotografie topograficzne oraz zdjęcia dokumentujące życie napotykanych w wyprawach ludów, zbierał okazy przyrodnicze, archeologiczne i etnograficzne, które stały się podstawą założonego przez niego Muzeum Przyrodniczo-Etnograficznego w Samarkandzie. Część zbiorów botanicznych i zoologicznych (głównie owadów) przekazał w 1896 roku do Muzeum Botanicznego i Zoologicznego Cesarskiej Akademii Nauk w Petersburgu. Władł biegle językiem rosyjskim, francuskim, niemieckim, tadżyckim i uzbeckim, znał również sanskryt.

Był członkiem Cesarskiego Rosyjskiego Towarzystwa Geograficznego w Petersburgu, Cesarskiego Moskiewskiego Towarzystwa Badaczy Przyrody, Cesarskiego Rosyjskiego Towarzystwa Aklimatyzacji Zwierząt i Roślin.

Leon Barszczewski odznaczony został m.in.: Orderem św. Stanisława III stopnia (1888), Orderem św. Anny III stopnia (1894), Złotą Gwiazdą Emira Bucharskiego (1895), Srebrnym Medalem Cesarskiego Rosyjskiego Towarzystwa Geograficznego (1896), Orderem św. Stanisława II stopnia (1902), Orderem św. Włodzimierza IV stopnia (1905). W 1895 roku za dokumentację fotograficzną swoich podróży otrzymał złoty medal przyznany mu na wystawie fotograficznej w Paryżu, a w 1901 — najwyższe wyróżnienie na wystawie fotograficznej w Warszawie za portrety mieszkańców Azji. Jego imieniem botanik W.I. Lipski nazwał lodowiec w Górach Hisarskich.

Najważniejsze publikacje L. Barszczewskiego to: *Ob issledowanii lednikow Sia-Kuch i gornych marguzarskich ozior w jugo-wostocznom Turkiestanie*, „Izwestija IRGO”, 1896, t. XXXII; *Kolekcji driewnostiej s Afrasiaba i drugich miest Sriedniej Azii*, „Archieologiczeskije izwestija”, 1895, t. III.

W 1880 roku ożenił się z córką Wiktora i Anny Schilder von Schuldner Ireną Niedźwiecką. Leon Barszczewski miał cztery córki: Wiktoria Barbara (1881) wyszła za mąż za Władysława Szweryna, Jadwiga Wanda (1884) — za Zygmunta Michałowskiego, Irena Wiktoria (1885) — za Tomasza Rudnickiego, Anna (1887) — za Stefana Strojeckiego. Jedyń syn Leonard (1889) zmarł tragicznie w kwietniu 1915 roku. Jadwiga w wieku

niespełna dwudziestu lat została pierwszą przełożoną utworzonej przez ojca Szkoły Handlowej w Siedlcach; w latach 1920–1929 pełniła funkcję dyrektora Gimnazjum im. Marii Konopnickiej w Warszawie, potem wizytatora Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego.

Niesłusznie oskarżony o defraudację pieniędzy pułkowych, Leon Barszczewski zmarł tragicznie 19 marca 1910 roku w hotelu „Wiktoria” w Częstochowie (według dokumentów urzędowych 22 marca). Zgodnie z wolą pochowany został w Polsce, początkowo na cmentarzu Kule w Częstochowie. W 1995 roku prawnik Igor Strojceki ekshumował prochy L. Barszczewskiego i przeniósł je do grobu rodzinnego na cmentarzu Powązkowskim w Warszawie (kwatery 12-IV-23).

Archiwum Polskiej Akademii Nauk zakupiło w 1964 roku materiały rękopiśmienne i pamiątki po Leonie Barszczewskim (0,12 m.b.) od córki Jadwigi Barszczewskiej-Michałowskiej (nr w ks. nab. 520). Spuścizna pochodzi z lat 1878–1910 [1961] i zachowana jest w stanie dobrym. Pierwszy inwentarz materiałów Leona Barszczewskiego opracował w 1964 roku profesor Zygmunt Kolankowski. Wstęp do inwentarza przygotował w tymże roku, na podstawie notatki Zygmunta Kolankowskiego znajdującej się w teczce zespołu, dr Stanisław Chankowski. W 2009 roku dr Joanna Arvaniti uzupełniła biogram twórcy spuścizny w oparciu o informacje i opracowania prawnika L. Barszczewskiego Igora Strojckiego, w znacznym stopniu przeredagowała inwentarz, sporządziła aneksy i przygotowała dokumenty do druku.

Materiały podzielono na 4 zasadnicze grupy.

Do grupy I, zawierającej dokumenty z lat 1878–1909, włączono materiały twórczości naukowej, wyodrębniając w nich podgrupy: A. Prace i artykuły; B. Materiały warsztatowe. Grupa ta liczy 8 jednostek archiwalnych. W podgrupie A znajduje się opracowanie oraz teksty literackie i etnograficzne, w podgrupie B natomiast zwracają uwagę liczne szczegółowe szkice marszowe wyprawy w Góry Zerawszańskie i Hisarskie w 1896 roku (18) oraz papierowe i płócienne wielkoformatowe mapy z lat 1886–1895 (16); na pięciu z nich Leon Barszczewski zaznaczył pokłady różnych surowców mineralnych, na marginesach zaś umieścił uwagi na temat ich eksploatacji. W podgrupie A na dwóch dokumentach (*Placz i śmiech obłąkanego* oraz *Z dziennika 1879 roku*) autor dodał wiele lat później, w 1909 roku, informację w języku polskim i rosyjskim o osobach, które należy zawiadomić w razie jego choroby lub śmierci, oraz podał adresy tych osób. Materiały w jednostkach ułożono chronologicznie.

Grupa II, zawierająca dokumenty biograficzne z lat 1896–1910, składa się z 3 jednostek archiwalnych, a wśród nich najobszerniejsze są wspomnienia z wypraw w 1896, 1897 i 1906 roku z opisami przebytych tras, szkicami marszowymi i notatkami z podróży. Materiały w jednostkach również ułożono w porządku chronologicznym.

Grupa III obejmuje korespondencję wpływającą z lat 1890–1900 oraz umieszczone w poszycie wizytówki znanych osobistości — uczonych, archeologów, podróżników, badaczy Azji Środkowej. Korespondencja zgrupowana została przez twórcę spuścizny w dwóch poszytach. Nie naruszono wprowadzonego przez niego porządku. Nazwy korespondujących z Leonem Barszczewskim instytucji podano w tłumaczeniu na język polski, ponieważ w takiej właśnie formie umieścił je twórca spuścizny na tytułowych kartach poszytów. Nazwiska korespondentów i nazwy instytucji w aneksach do j.a. 12, 13 i 14 podano w kolejności alfabetycznej. Wśród listów na uwagę zasługuje pismo Okręgowego Sądu Samarkandzkiego, w którym prezes zawiadamia Leona Barszczewskiego, że zaarrestowani za udział w morderstwie więźniowie (9 aresztantów) proszą o wyznaczenie na swego obrońcę Leona Barszczewskiego oraz o umożliwienie im spotkania w areszcie ze swoim adwokatem. Wśród korespondencji z Cesarskim Rosyjskim Towarzystwem Geograficznym jest pismo, w którym powiadamia się Leona Barszczewskiego o przyjęciu go w poczet członków czynnych CRTG (11 października 1896) oraz o uhonorowaniu go Srebrnym Medalem CRTG za sprawozdanie z wyprawy do Karateginu i Darwazu (31 stycznia 1896). W piśmie z 22 czerwca 1896 roku Petersburski Zarząd Komendantury zawiadamia Leona Barszczewskiego o wydelegowaniu go na pół roku do Turkiestanu w celu odnalezienia monolitu nefrytowego na budowę sarkofagu zmarłego cesarza Aleksandra III. W poszycie z korespondencją wpływającą znajduje się też umieszczone tam przez twórcę spuścizny lub jego córkę Jadwigę pismo Leona Barszczewskiego bez daty i adresata, w którym autor wyjaśnia problemy związane z eksploatacją pokładów węgla kamiennego w posiadłościach Czukurak, Gurgon i Kony-Sochta, należących do jego dzieci jako spadek po zmarłej matce Irenie z Niedźwieckich Barszczewskiej.

Grupa IV zawiera tylko 1 jednostkę archiwalną, w której skład wchodzi polskie i rosyjskie wycinki prasowe o twórcy zespołu z lat 1901–[1961]. Ułożono je w porządku alfabetycznym.

Zespołowi Leona Barszczewskiego nadano w Archiwum Polskiej Akademii Nauk sygnaturę III–131. W Ogólnopolskiej Bazie Archiwalnej

SEZAM zespół otrzymał numer 246. Inwentarz składa się z 15 jednostek archiwalnych uzupełnionych 6 aneksami.

Ponieważ materiały Leona Barszczewskiego funkcjonowały w obiegu naukowym od 1964 roku w układzie nadanym im przez profesora Zygmunta Kolankowskiego, w niniejszym tekście — w celu ułatwienia pracy czytelnikom — umieszczono na końcu tabelę, w której zestawiono numery jednostek w nowym i dawnym inwentarzu.

Fotografie znajdujące się według dotychczasowego inwentarza w jednostce 13 przekazane zostały do Zbioru Fotografii Archiwum Polskiej Akademii Nauk i oznaczone sygnaturą XXIV–274.

Przechowywana w Archiwum PAN spuścizna nie obejmuje całego dorobku intelektualnego uczonego. Materiały Leona Barszczewskiego zgromadzone są m.in. w Archiwum Rosyjskiego Towarzystwa Geograficznego w Petersburgu, w Państwowym Archiwum Federacji Rosyjskiej w Moskwie, w Moskiewskim Towarzystwie Badaczy Przyrody oraz w prywatnym archiwum prawnika twórcy spuścizny Igora Strojeckiego w Warszawie.

Źródła i bibliografia

1. Materiały Leona Barszczewskiego, Archiwum Polskiej Akademii Nauk, III–131, j. 9–11.
2. *Barszczewski Leon*, [w:] Ślabczyński W. i T., *Słownik podróżników polskich*, s. 22–24.
3. *Barszczewski Leon*, [w:] *Wielka encyklopedia powszechna*, Warszawa 2001, t. III, s. 259–260.
4. Kwiatkowska I., *Leon Barszczewski=Леон Барщевский*, [w:] *Polscy badacze Syberii=Польские исследователи Сибири*, redakcja naukowa Joanna Arvaniti, Warszawa 2008, s. 54–58.
5. Lodwich-Ledwa E., *Jadwiga Barszczewska-Michałowska. Bojowniczką o nową szkołę polską*, opracowanie Adam Krzeski, Igor Strojecki, Siedlce 2008.
6. *Leon Barszczewski*, [w:] Strojecki I., *XIX-wieczna Azja Środkowa w obiektywie Leona Barszczewskiego. Katalog wystawy ze zbiorów Igora Strojeckiego*, Bytom 2007, s. 1–4.
7. *Leon Barszczewski*, [w:] Strojecki I., *XIX-wieczna Azja Środkowa w obiektywie Leona Barszczewskiego. Katalog wystawy ze zbiorów Igora Strojeckiego*, Opole 2009, s. 1–4.
8. Zabiello W., *Leon Barszczewski — podróżnik i odkrywca w krajach Azji Środkowej*, „Problemy”, 1956, nr 10, s. 731–734.

9. Zieliński S., *Mały słownik pionierów kolonialnych i morskich*, Warszawa 1933, s. 19.

PRZEGLĄD ZAWARTOŚCI INWENTARZA

	pozycja inwentarza
I. Materiały twórczości naukowej	1–8
A. Prace i artykuły	1–2
B. Materiały warsztatowe	3–8
II. Materiały biograficzne	9–11
III. Korespondencja	12–14
IV. Materiały o twórcy zespołu	15
Aneksy	1–6

I. MATERIAŁY TWÓRCZOŚCI NAUKOWEJ

A. Prace i artykuły

1. *Puti ot Amu-darii do Szan-Mardana i Mazar-i Szarifa (Tajny raport o drogach do Afganistanu i Indii)*
Opracowanie
1878, rkp., masz., j. pol., ros., l., k. 5
2. *Z dziennika 1879 roku. Zapisano w Pendzabie, nr II*
Placz i śmiech obłąkanego, ciąg dalszy
Jaskinia Maszewat i maszewacki święty
Putiewyje otgołoski (swadiebnyje obyczai w wostocznoj Bucharie)
Teksty etnograficzne i literackie
1879–1909, rkp., masz. z rkp. popr., j. pol., ros., l., sz., k. 88

B. Materiały warsztatowe

3. *Programma soobszczenija kapitana L.S. Barszczewskiego*
*Programma dla sobiranija swiedienij o putiach, prirodie, żytie-
lach i sielskom choziajstwie w wierchowjach r. Zerawszana*
Program badań, obserwacji i podróży po okręgu samar-
kandzkim i posiadłościach bucharskich
1894, ok. 1896, rkp., masz., j. ros., k. 3
4. *Narodnaja piesnia wostocznoj Buchary*
Zapis ustnego przekazu
b.d., rkp., j. ros., l., k. 1
5. *Periodiczeskije izmienenija lednikow*

- Tłumaczenie wstępnego wystąpienia F.A. Forela, przewodniczącego Międzynarodowej Komisji Lodowcowej
1894, rkp., j. ros., sz., k. 12
6. *Szkice marszowe wyprawy w Góry Zerawszańskie i Góry Hisarskie*
Mapy podróży z objaśnieniami L. B.
1896, rkp., j. pol., ros., l., k. 18
7. Azja Środkowa
Mapy z odręcznymi notatkami i oznaczeniami L. B.
1886, 1894 i b.d., rkp., masz., j. pol., ros., l., k. 5, zob. aneks 1
8. Azja i Europa
Mapy
1889–1895 i b.d., rkp., masz., j. ros., l., k. 11, zob. aneks 2

II. MATERIAŁY BIOGRAFICZNE

9. *Krótki przegląd autobiografii i podróży Leona Barszczewskiego*
Autobiografia
1910, masz. z popr. rkp., l., k. 8
10. *Zapiski z podróży od czerwca 1896*
Dziennik podróży z r. 1897
Dziennik wyprawy własnej Leona Barszczewskiego w roku 1906
Wspomnienia z wypraw ze szkicami podróży, opisy, notatki
1896–1906, rkp., j. pol., ros., sz., k. 54
11. Opis przebiegu służby L. B.
Dokument z pieczęcią lakową i podpisem komendanta 188. Rezerwowego Krasnostawskiego Pułku Piechoty
1906, [1910], rkp., masz., j. ros., sz., k. 4

III. KORESPONDENCJA WPLYWAJĄCA

12. Osoby i instytucje C–S i nadawcy nieustaleni
1890–1898, rkp., druk, j. niem., ros., sz., k. 22, zob. aneks 3
13. Cesarskie Rosyjskie Towarzystwo Geograficzne, Cesarska Akademia Nauk oraz inne instytucje i osoby B–Z i nadawcy nieustaleni
1896–1900, rkp., masz., druk, j. niem., pol., ros., sz., k. 67, zob. aneks 4

14. Wizytówki
b.d., j. franc., ros., sz., k. 10, zob. aneks 5

IV. MATERIAŁY O TWÓRCY ZESPOŁU

15. Wspomnienia o L. B.
Wycinki prasowe
1901–[1961], druk, j. pol., ros., l., k. 6, zob. aneks 6

ANEKS 1

- J. 7. Azja Środkowa
1. *Mapa mojej podróży w Turkiestanie i Bucharze w 1885 roku, z zaznaczoną trasą przejazdu*, 1:420000, 1886, druk, pod red. majora A. Bolszewa, papier na płótnie, 45x80 cm
  2. Mapa Tadżykistanu z uwagami na marginesie oraz zaznaczonymi pokładami węgla kamiennego, złota, srebra, azbestu, rudy żelaza, miedzi, ołowiu i cynku, 1:426800, 1894, druk, pod red. pułkownika Rodionowa, papier, 40x48 cm
  3. Mapa Gór Turkiestańskich, Zerawszańskich i Hisarskich z uwagami na marginesie oraz zaznaczonymi i opisanymi pokładami m.in. węgla kamiennego, azbestu, siarki, złota, rudy żelaza, miedzi i ołowiu, 1:426800, b.d., druk, papier, 40x48 cm
  4. Mapa Gór Turkiestańskich, Zerawszańskich i Hisarskich z uwagami na marginesie oraz zaznaczonymi pokładami węgla kamiennego, b.d., druk, papier na płótnie, 40x48 cm
  5. Mapa Tadżykistanu z uwagami na marginesie, b.d., druk, papier na płótnie, 36x44 cm

ANEKS 2

- J. 8. Azja i Europa
1. Mapa środkowej części posiadłości bucharskich, 1:420000, 1889, druk, pod red. pułkownika Rodionowa, papier na płótnie, 74x92 cm

2. Mapa południowej części azjatyckiej strefy Rosji, 1:1680000, 1889, druk, pod red. pułkownika A. Bolszewa, papier na płótnie, 52x58 cm
3. Mapa południowej części azjatyckiej strefy Rosji, 1:1680000, 1891, druk, pod red. majora A. Bolszewa, papier na płótnie, 52x58 cm
4. Mapa Pamiru, 1:420000, 1892–1893, poprawiona i uzupełniona w 1895 roku, druk, pod red. pułkownika Rodionowa, papier na płótnie, 65x100 cm
5. Karta pośrednia między mapami środkowej części posiadłości bucharskich i Pamiru, 1:420000, 1893, druk, pod red. pułkownika Rodionowa, papier na płótnie, 30x55 cm
6. Mapa południowej części azjatyckiej strefy Rosji, 1:1680000, 1894, druk, pod red. pułkownika A. Bolszewa, papier na płótnie, 52x58 cm
7. Mapa Turkiestańskiego Okręgu Wojskowego i okolic, 1:1680000, 1894–1895, druk, pod red. pułkownika Rodionowa, papier na płótnie, 45x145 cm
8. Mapa Azji Środkowej (dorzecza Jarkend-darii), b.d., druk, papier na płótnie, 41x48 cm
9. Mapa Besarabii, 1:840000, wraz z planem Kiszyniowa, 1:42000, b.d., druk, wyd. L. Ilina, papier, 52x44 cm
10. Mapa obwodu terskiego i kubańskiego na Kaukazie, 1:210000, b.d., druk, papier, 46x60 cm
11. Plan posiadłości Czukurak, Gurgon i Kony-Sochta, 1:4000, b.d., rkp., papier, 43x55 cm

ANEKS 3

J. 12. Osoby i instytucje C–S i nadawcy nieustaleni

1. Cesarskie Moskiewskie
Towarzystwo Badaczy
Przyrody 1894–1895 1. 3
2. Herz Otto 1892–1897 1. 5
3. Muzeum Zoologiczne
Cesarskiego Uniwersytetu
Moskiewskiego 1895 1. 1
4. Petersburski Zarząd
Komendantury 1897 1. 1

5. Służba Trakcji w Samarkandzie	1890	1. 1
6. Nadawcy nieustaleni	1895–1898	1. 3

ANEKS 4

- J. 13. Cesarskie Rosyjskie Towarzystwo Geograficzne, Cesarska Akademia Nauk i inne instytucje i osoby B–Z i nadawcy nieustaleni
1. Bank Rosyjsko-Chiński	1900	1. 1
2. Barszczewski Leon	b.d.	1. 1
3. Cesarskie Moskiewskie Towarzystwo Badaczy Przyrody	1896	1. 1 + 3 zał.
4. Cesarskie Rosyjskie Towarzystwo Aklimatyzacji Zwierząt i Roślin	1896	1. 1 + zał.
5. Cesarskie Rosyjskie Towarzystwo Geograficzne	1896	1. 4 + zał.
6. Kłossowski Aleksander Dmitrijewicz	1896	1. 1
7. Lipskij Władimir Ipolitowicz	1896	1. 2
8. Muzeum Neurologiczne Cesarskiego Uniwersytetu Moskiewskiego	1896	1. 2 + 3 zał.
9. Muzeum Zoologiczne Cesarskiej Akademii Nauk	1896–1897	1. 4 + 2 zał.
10. Okręgowy Sąd Samarkandzki	1896	1. 1
11. Redakcja miesięcznika „Sriednie-Aziatskij Wiestnik”	1896	1. 1 + 2 zał.

12. Reitter Edmund (Redakcja „Wiedeńskiej Gazety Entomologicznej”)	1896	1. 1
13. Stały Sekretarz Cesarskiej Akademii Nauk	1896	1. 1
14. Zarząd Cesarskiej Akademii Nauk	1897	1. 1
15. Nadawcy nieustaleni	1896	1. 2

ANEKS 5

- J. 14. Wizytówki
1. Barszczewski Leon, podróżnik, glaciolog, archeolog, etnograf, badacz Azji
  2. Bartold Wasilij Władimirowicz, archeolog, badacz Azji Środkowej, profesor Cesarskiego Uniwersytetu Petersburskiego
  3. Benua Albert, artysta, profesor i członek Rady Cesarskiej Akademii Sztuk
  4. Bonvalot Gabriel, archeolog, badacz Azji Środkowej
  5. Bylandt J., podróżnik
  6. Ewarnicki Dymitr, archeolog, badacz Azji Środkowej, członek czynny Cesarskiego Towarzystwa Archeologicznego w Moskwie i Petersburgu
  7. Lesser Paweł, rosyjski cesarski agent w Bucharze
  8. Sokołow Włodzimierz, członek czynny Cesarskiego Moskiewskiego Towarzystwa Badaczy Przyrody
  9. Troll Józef, doktor praw
  10. Weiss Paweł, inżynier górnik

ANEKS 6

- J. 15. Wspomnienia o L. B.
1. Elpo, *Naucznyje pis'ma. Istorija zamieszczenija odnoj kafiedry*, gazeta b.t., 24 kwietnia 1905, nr 10407
  2. J. J., *Niezamienimyje ludi*, „Turkiestanskija wiadomosti”, 1/14 października 1904, nr 2376
  3. *Kobiety Azji. Z podróży i przygód Leona Barszczewskiego*, „Na szerokim świecie”, 1933, nr 25

4. L. P., *Z wystawy fotograficznej*, „Gazeta Polska”, 26 września/9 października 1901, nr 276
5. *Wąwóz Anny. Lodowiec Barszczewskiego w Azji*, „Światowid”, 5 listopada 1961

**Zestawienie jednostek w nowym i dawnym inwentarzu
Leona Barszczewskiego**

Numer jednostki w nowym inwentarzu	Numer jednostki w dawnym inwentarzu
1	1
2	3
3	2
4	3
5	4
6	6
7	7
8	8
9	11
10	5
11	11
12	10
13	9
14	10
15	12

prof. Karol Bohdanowicz

Joanna Arvaniti
Warszawa

**MATERIAŁY KAROLA NEREUSZA
BOHDANOWICZA
(1864–1947)
(III–4)**

Karol Nereusz Bohdanowicz urodził się 10 listopada 1864 roku w Lucynie koło Witebska¹. Był synem Jana Pawła, prawnika, sędziego pokoju, i Zofii z Kononowiczów.

W 1881 roku ukończył średnią szkołę wojskową w Niżnim Nowogrodzie, a w 1886 Instytut Górniczy w Petersburgu, gdzie odbył studia w zakresie geologii, mineralogii i górnictwa pod kierunkiem P.W. Jeremiejewa, A.P. Karpinskiego i I.W. Muszkietowa. W roku 1902 na podstawie pracy *Dwa pieriesiecczenija gławnogo Kawkazskiego chriefta* uzyskał tam stopień doktora nauk technicznych. W latach 1902–1904 oraz 1906–1919 kierował Katedrą Geologii w wyżej wymienionym Instytucie Górniczym w Petersburgu (od 1914 roku w Piotrogradzie), a w okresie 1918–1919 był dziekanem Wydziału Geologicznego tejże uczelni, na której prowadził wykłady z geologii poszukiwawczej i złożonej (1902–1904, 1906–1913, 1917–1919) i gdzie w roku 1903 uzyskał stopień profesora nadzwyczajnego, w 1909 — profesora zwyczajnego. Wykłady z tego zakresu prowadził także w latach 1902–1917 w Instytucie Inżynierów Komunikacji w Petersburgu (Piotrogradzie),

---

¹ Sam Karol Bohdanowicz w dokumencie urzędowym z 1923 roku *Karta indywidualna*, przechowywanym w aktach personalnych twórcy spuścizny w Archiwum Akademii Górniczo-Hutniczej w Krakowie, podał datę i miejsce swojego urodzenia: 29 października 1865 roku, Troki. Zob. *Materiały z uroczystej sesji naukowej ku uczczeniu setnej rocznicy urodzin Karola Bohdanowicza*, Warszawa 1969, s. 76. Informacje te są niezgodne z informacjami zawartymi we wszystkich drukowanych życiorysach Karola Bohdanowicza. Data urodzenia podawana jest różnie, natomiast powtarza się miejsce urodzenia — Lucyn w guberni witebskiej. Odrębny zapis Karola Bohdanowicza jest prawdopodobnie fikcyjny i miał na celu uzyskanie obywatelstwa Rzeczypospolitej Polskiej.

gdzie sprawował funkcję dziekana Wydziału Geologicznego, a potem, od 1923 roku, w Akademii Górniczej w Krakowie. W okresie 1914–1917 pełnił funkcję dyrektora w Komitecie Górniczym w Piotrogradzie; przedtem był tam starszym geologiem (1901–1913) oraz zastępcą dyrektora (1913–1914). W roku 1935 uzyskał tytuł profesora honorowego Akademii Górniczej w Krakowie, w której w latach 1919–1935 kierował Katedrą Geologii Stosowanej. Od 1919 roku zarządzał Przedsiębiorstwem Rafineryjnym „Bracia Nobel” w Małopolsce, jednocześnie prowadząc jako ekspert badania we Francji, na Łotwie, w Algierii, Rumunii i innych krajach. W czasie wojny polsko-bolszewickiej w 1920 roku uczestniczył w obronie cywilnej Warszawy. W latach 1938–1947 piastował stanowisko dyrektora Państwowego Instytutu Geologicznego w Warszawie, w którym zastosował nowoczesne badania geofizyczne do rozpoznania geologicznego, a po II wojnie światowej, którą spędził we Lwowie (wrzesień i część października 1939 roku) i Warszawie, kierował jego odbudową.

Karol Bohdanowicz był twórcą podstaw geologicznego poznania Azji Centralnej, terenów nadkaspjskich i Kaukazu oraz polskiej geologii gospodarczej. Odbył wiele wypraw badawczych, głównie do Azji, gdzie dokonywał odkryć geologicznych i geograficznych. Uczestniczył w wyprawie F.N Czernyszewa badającej Ural (1885), I.W. Muszkietowa penetrującej obszary europejskich terenów Rosji, Turkmenii i Persji (1886–1887); opracował wówczas podstawy stratygrafii Gór Turkmeńsko-Choraszańskich. Uczestniczył w ekspedycji M.W. Piewcowa do Tybetu (1889–1891); wykonał wówczas pierwsze dokładniejsze zdjęcia geologiczne gór Tien-szan, Pamiru i Kunlun, odkrył też lodowce w masywie Muztag Ata i obalił błędną tezę Humbolta o decydującej roli wulkanizmu w kształtowaniu się budowy geologicznej Tien-szanu. Brał udział w wyprawie badającej złoża i warunki geologiczne na trasie wielkiej Kolei Transsyberyjskiej między Tomskiem a Irkuckiem (1892–1894); odkrył wówczas pokłady węgla kamiennego w pobliżu Czeremchowa (dziś Zagłębie Czeremchowskie). Kierował ekspedycją badającą złoża złota nad Amurem, w okolicach Burukanu, na półwyspie Tajgonos, na Kamczatce i na Półwyspie Liaotunskim (1895–1898); w wyniku tych badań odkrył bogactwa mineralne, m.in. złoto, liczne lodowce i źródła mineralne na Kamczatce, dostarczył pierwszych dokładnych relacji o czynnych tam wulkanach, sporządził precyzyjny geograficzny opis półwyspu i jego topologiczno-geograficzną mapę, za którą w 1900 roku otrzymał złoty medal na wystawie powszechnej w Paryżu. Kierował rosyjsko-

-angielsko-amerykańską ekspedycją na Półwysep Czukocki, wybrzeże Oceanu Lodowatego, Kamczatkę i Alaskę (1900), uczestniczył w wyprawie na tereny po trzęsieniu ziemi w Messynie (1909) i w północnej Turkmenii (1910–1911) oraz w wyprawie badającej złoża rud wolframu i cyny w Portugalii i Hiszpanii (1916). Jako jeden z pierwszych na świecie wysunął postulat ochrony zasobów naturalnych Ziemi. Badania i odkrycia K. Bohdanowicza na Syberii wybitnie przyczyniły się do gospodarczego rozwoju tej krainy.

Z pierwszego małżeństwa z Pelagią z Rozanowych miał syna Bogdana, późniejszego radzieckiego geologa, który nie utrzymywał kontaktów z ojcem. Drugie małżeństwo z Heleną Raube, córką zesłańca, było bezdzietne.

Zmarł 5 czerwca 1947 roku w Warszawie i został pochowany w Alei Zasłużonych na cmentarzu Powązkowskim.

Ogłosił ponad 200 prac w języku polskim, rosyjskim, francuskim i niemieckim z zakresu geologii, górnictwa, mineralogii, geografii. Do najważniejszych należą: *Geologiczeskije issledowanija w wostocznom Turkiestanie* (1891), *Oczerk diejatielnosti Ochotsko-kamczatskoj gornoj ekspedycji 1895–1898* (1899), *Oczerki Czukotskiego półostrowa* (1901), *Surowce mineralne świata*, t. I–III (druk pośmiertny w latach 1952–1954).

Karol Bohdanowicz był prezesem Związku Inżynierów Górniczych w Rosji (1917–1919), prezesem (1920–1925) i członkiem honorowym (od 1935) Polskiego Towarzystwa Geograficznego, prezesem (1924–1926) i członkiem honorowym (od 1946) Polskiego Towarzystwa Geologicznego, przewodniczącym Oddziału Geografii Fizycznej Rosyjskiego Towarzystwa Geograficznego (1914–1915), przewodniczącym Komitetu Naukowego Górniczo-Hutniczego Komitetu Porozumiewawczego, koordynującego działalność PAU, TNW, ANT i innych towarzystw naukowych (1936–1938), wiceprezesem Société Géologique de France (1915–1917), członkiem honorowym Holenderskiego Towarzystwa Geologicznego, Stowarzyszenia Polskich Inżynierów Górniczych i Hutniczych, Stowarzyszenia Polskich Inżynierów Przemysłu Naftowego, członkiem Towarzystwa Naukowego we Lwowie, Towarzystwa Naukowego Warszawskiego, Société Belge d'Etudes et de Expansion, American Association of Petroleum Geologists, członkiem korespondentem Towarzystwa Czechosłowackiego Mineralogicznego i Geologicznego, a także Wydziału Matematyczno-Przyrodniczego Polskiej Akademii Umiejętności. Otrzymał Nagrodę im. Heltersena (1905), Złoty Medal Konstantynowski (1902), Krzyż Komandorski Orderu Odrodzenia Polski (1936), Order Odrodzenia Polski II klasy (1946).

Imieniem Karola Bohdanowicza nazwano przylądek na południu Sachalinu, wulkan na wyspie Paramuszyr (Kuryle), lodowiec w Górach Środkowych na Kamczatce, miejscowość w zachodniej Syberii na wschód od Jekaterynburga.

Spuścizna Karola Bohdanowicza została przekazana w darze Archiwum Polskiej Akademii Nauk przez Bolesława Krupińskiego w 1954 roku (nr w ks. nab. 6). Papiery nie miały żadnej ewidencji. Prace nad tymi materiałami przeprowadziła w 2006 roku dr Joanna Arvaniti. Duży zespół Karola Bohdanowicza znajduje się w Archiwum Naukowym Muzeum Ziemi Polskiej Akademii Nauk.

Materiały Karola Bohdanowicza obejmują lata 1919–1947. Dokumenty podzielono na dwie grupy. Dokumenty grupy I (materiały biograficzne z lat 1919–1947) dotyczą m.in. zatrudnienia Karola Bohdanowicza na Katedrze Nauki o Złożach Mineralów Użytecznych, a następnie na Katedrze Geologii Stosowanej Akademii Górniczej w Krakowie i w Państwowym Instytucie Geologicznym (pisma Antoniego Romana, ministra przemysłu i handlu w 1938 roku, a także Czesława Klarnera, byłego ministra przemysłu i handlu oraz skarbu, senatora Rzeczypospolitej), jak również nadania tytułu honorowego doktora nauk technicznych Akademii Górniczej w Krakowie i wystąpienia z wnioskiem do Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego o nadanie tytułu honorowego profesora nauk technicznych tej uczelni. Do grupy I włączono też listy gratulacyjne z okazji jubileuszy oraz przyznania odznaczeń, a także pismo Prezydium Rady Ministrów w sprawie opłaty za przyznaną odznakę Kawalera Krzyża Komandorskiego Orderu Odrodzenia Polski oraz potwierdzenie Pocztovej Kasy Oszczędności wpłaty na konto czekowe PRM.

Materiały grupy II to korespondencja wpływająca z lat 1922–1946 dotycząca głównie spraw przyjęcia Karola Bohdanowicza w poczet członków różnych polskich i zagranicznych towarzystw naukowych i akademii lub zaproszeń na uroczyste posiedzenia tych organizacji.

Jako ciekawostkę należy podać fakt, że w skład materiałów Karola Bohdanowicza wchodzi też załącznik stanowiący fragment wstęgi odznaki Kawalera Krzyża Komandorskiego Orderu Odrodzenia Polski z 1936 roku.

Zespołowi Karola Bohdanowicza nadano w Archiwum Polskiej Akademii Nauk sygnaturę III-4. W Ogólnopolskiej Bazie Archiwalnej SE-ZAM zespół otrzymał numer 128. Objętość materiałów po uporządkowaniu wynosi 0,02 m.b. Inwentarz składa się z 3 jednostek archiwalnych z załącznikiem uzupełnionych 2 aneksami.

Źródła i bibliografia

1. Materiały Karola Bohdanowicza, Archiwum Polskiej Akademii Nauk, III–4, j. 1–2.
2. Materiały Karola Bohdanowicza, Archiwum Muzeum Ziemi Polskiej Akademii Nauk, Zespół nr 1.
3. *Bohdanowicz Karol*, [w:] Słabczyńscy W. i T., *Słownik podróżników polskich*, Warszawa 1992, s. 39–43.
4. Czarnocki S., *Karol Bohdanowicz*, Kraków 1936.
5. *Karol Bohdanowicz*, [w:] Łoza S., *Czy wiesz, kto to jest*, Warszawa 1938, s. 58.
6. Kwiatkowski D., *Karol Nereusz Bohdanowicz=Кароль Нерезуи Богданович*, [w:] *Polscy badacze Syberii=Польские исследователи Сибири*, redakcja naukowa Joanna Arvaniti, Warszawa 2008, s. 62–65.
7. *Materiały archiwalne z zakresu historii nauki o Ziemi w zbiorach Muzeum Ziemi Polskiej Akademii Nauk. Inwentarz spuścizn naukowych. Część IV*, Warszawa 2000.
8. *Materiały z uroczystej sesji naukowej poświęconej uczczeniu setnej rocznicy urodzin Karola Bohdanowicza*, Warszawa 1969.
9. Słabczyński T., *Karol Bohdanowicz*, [w:] *Wielka encyklopedia PWN*, Warszawa 2001, t. IV, s. 229.
10. Śródka A., *Uczni polscy XIX–XX stulecia*, Warszawa 1994, t. I, s. 177–180.
11. Wójcik Z., *Bohdanowicz Karol*, [w:] *Słownik biograficzny techników polskich*, Warszawa 2002, z. 13, s. 25–28.
12. Wójcik Z., *Karol Bohdanowicz. Szkic portretu badacza Azji*, Wrocław-Warszawa 1991.

PRZEGLĄD ZAWARTOŚCI INWENTARZA

	pozycja inwentarza
I. Materiały biograficzne	1–2
II. Korespondencja wpływająca	3
III. Załącznik	4
Aneksy	1–2

I. MATERIAŁY BIOGRAFICZNE

1. Akademia Górnicza w Krakowie; Państwowy Instytut Geologiczny w Warszawie

Materiały dotyczące zatrudnienia, nadania tytułu honorowego doktora nauk technicznych, honorowego profesora AG, a także pełnienia obowiązków dyrektora PIG, legitymacja pracownicza PIG

1919–1947, rkp., masz., druk, l., sz., k. 10

2. Jubileusze, medale

Gratulacje i życzenia z okazji odznaczenia Krzyżem Komandorskim Orderu Odrodzenia Polski, Orderem Odrodzenia Polski II klasy oraz w związku z jubileuszem 60-lecia urodzin, 40-lecia oraz 60-lecia pracy naukowej

1924–1946, rkp., masz., druk, j. pol., ros., l., k. 9, zob. aneks 1

II. KORESPONDENCJA WPLYWAJĄCA

3. Osoby i instytucje A–W

1922–1946, rkp., masz., druk, j. ang., franc., pol., ros., l., k. 25, zob. aneks 2

III. ZAŁĄCZNIK

4. Fragment wstęgi odznaki Kawalera Krzyża Komandorskiego Orderu Odrodzenia Polski, 1936

ANEKS 1

J. 2. Jubileusze, medale

Bierut Bolesław, prezydent Krajowej Rady Narodowej	1946	1. 1
Członkowie Akademii Nauk ZSRR:		
Bielamzin D.G., Naleskin D.W., Obruczew W.A., Smirnow G.G., Stiepanow P.I., Szapkin N.G., Zawarickij A.N.	1946	1. 1
Kochanowski Jan, kanclerz Orderu Odrodzenia Polski	1936	1. 1
Klub Gornych Diejaniej w Moskwie	1924, 1925	1. 2

Minc Hilary, minister przemysłu	1946	1. 1
Powszechna Kasa Oszczędności	1936	1. 1
Prezydium Rady Ministrów	1936	1. 1

ANEKS 2

J. 3.	Osoby i instytucje A–W		
	American Geographical Society	b.d.	1. 1
	Centralny Zarząd Przemysłu Węglowego (F. Topolski)	1945	1. 1
	Geological Society	1933	1. 1
	Geologiczeskij Komitet	1927, 1928	1. 2
	Institut Scientifique de Recherches Géographiques et Géochimiques en Asie	1927	1. 1
	Kancelaria Cywilna Prezydenta Rzeczypospolitej	1928	1. 1 +zał.
	Klub Gornych Diejatelej w Moskwie	1923	1. 2 +2 zał.
	Konserwatorium Naukoznawcze	1946	1. 1
	Légation de la République Français en Pologne	1928	1. 1
	Leningradskij Gornyj Institut	1926	1. 1
	Polska Akademia Umiejętności	1932–1945	1. 4
	Stowarzyszenie Polskich Inżynierów Górniczych i Hutniczych	1935	1. 1
	Towarzystwo Naukowe we Lwowie	1922	1. 1 + odp.
	Towarzystwo Przyjaźni Polsko-Radzieckiej	1946	1. 1
	Wyszyński Z.	1946	1. 1 + odp.

Hanna Krajewska
Warszawa

TEMATYKA SYBERYJSKA W ZBIORACH ARCHIWUM PAN. DZIAŁALNOŚĆ KOMISJI SYBERYJSKIEJ

Dokumentacja dotycząca Syberii znajduje się w bardzo wielu miejscach: w archiwach Rosji, Litwy, oczywiście Polski, ale także i w innych krajach Europy. Jednym z takich miejsc jest Archiwum PAN w Warszawie, które powstało w 1953 roku jako placówka gromadząca akta Polskiej Akademii Nauk i towarzystw naukowych oraz spuścizny polskich uczonych. Archiwum nie specjalizuje się w zbiorach dotyczących Syberii, posiada jednak sporo materiałów na jej temat. Większość informacji znaleźć można w spuściznach uczonych. Pozyskiwane są one poprzez zakupy

Benedykt Dybowski z wnuczką Dusią,
1925, APAN

bądź dary. Akta osobiste uczonego na ogół sprzedaje najbliższa rodzina — żona, dzieci, kuzyni. Ostatnio bardziej rozpowszechniona jest forma darów. Archiwum PAN cieszy się dużym uznaniem w środowisku, nie może jednak liczyć tylko na darczyńców. Często sami podejmujemy inicjatywę, staramy się być aktywni i pomocni. Tak było np. ze spuścizną Benedykta Dybowskiego. Parę lat temu do Archiwum PAN przyszła wnuczka Benedykta Dybowskiego Władysława z kilkoma rodzinnymi fotografiami. I tak zaczęła się nasza bliższa znajomość. Dzięki częstym kontaktom dowiedzieliśmy się, jak to się stało, iż wnuczka Dusia,

której matką była córka Dybowskiego Halina, nosi również nazwisko dziadka. Otóż jej mama wyszła za mąż za lekarza Fuchsa, który już jako zięć zwrócił się do swego teścia Benedykta Dybowskiego, żeby zaadoptował go do nazwiska. Patrząc na to, co robili Niemcy w czasie 1. wojny światowej, czuł się głęboko urażony i zawstydzony ich poczynaniami, stąd decyzja zmiany nazwiska. Władysława była ostatnią przedstawicielką rodu noszącą oficjalnie nazwisko Dybowska. Gdy przychodziła do Archiwum, przynosiła materiały biograficzne, artykuły, nadbitki prac dziadka, fotografie rodzinne, dyplomy, nekrologi. Zaprosiła nas również na otwarcie Parku Dzikich Zwierząt znajdującego się na Mazurach, w Kadzidłowie, który nosi imię Benedykta Dybowskiego. W Parku Dzikich Zwierząt znajdują się m.in. jelenie nakrapiane, które opisał Benedykt Dybowski, będąc na Syberii. Zbiór Archiwum Polskiej Akademii Nauk uzupełniają dary profesora Antoniego Kuczyńskiego — są to głównie kserokopie, wycinki prasowe i korespondencja. Ostatnio z Archiwum PAN zaczęła współpracować Paulina Kopestyńska, malarka pochodząca z Jakucji, mieszkająca aktualnie we Włoszech. Maluje ona, na zamówienie Biblioteki Ossolineum we Wrocławiu, portrety wybitnych sybiraków. Mamy nadzieję, że kopie jej prac trafią również do Archiwum PAN.

Inna spuścizna — Leona Barszczewskiego, geologa, glaciologa, topografa i etnografa narodów Azji — zakupiona została przez Archiwum PAN już w 1964 roku od córki Jadwigi Barszczewskiej-Michałowskiej. Teraz prawnuk Igor Strojcki, wnuk najmłodszej córki Leona Barszczewskiego Anny, systematycznie uzupełnia ten zbiór. Przynosi fotografie, organizuje wystawy, pisze artykuły. Tylko dzięki zaangażowaniu obu stron (ze strony Archiwum PAN — głównie dr Joanny Arvaniti) spuścizna ta ma szansę powiększać się i stawać się coraz bardziej interesująca.

W Archiwum PAN przechowywana jest również spuścizna

Mapa Azji z odręcznymi notatkami Leona Barszczewskiego, 1894, APAN

Romana Szwoynickiego, zesłańca postyczniowego, malarza, kuzyna Henryka Sienkiewicza, słynnego pisarza noblisty. W spuściznie Szwoynickiego znajduje się wiele rysunków i fotografii przedstawiających Syberię i ludzi tam mieszkających.

Szymański A., *Ziemia jakucka i jej mieszkańcy*, b.d., APAN

Na uwagę zasługuje także dokumentacja, którą zostawił po sobie Adam Szymański, pisarz i etnograf ludów Azji, zajmujący się głównie Jakucją, Ferdynand Karo, florysta, który gromadził i opisywał rośliny Syberii, czy Karol Bohdanowicz, geolog i podróżnik.

Byli także uczeni, którzy zajmowali się naukowym opisem Syberii. Do nich należy np. profesor Ludwik Bazyłow, historyk, autor *Syberii* (Warszawa 1975), Władysław Deszcza, geograf, autor niekompletnych rękopisów *Polacy w kulturze Syberii* oraz *Kartografia Syberii*, czy znany biograf Benedykta Dybowskiego profesor Gabriel Brzęk.

Większość spuścizn nie jest duża. Najczęściej jest to tylko część większej całości, rozproszonej po innych archiwach i muzeach. W dziejach wszystkich spuścizn jest to zjawisko typowe — papiery osobiste rzadko trafiają w całości tylko w jedno miejsce. Na ogół wolą ofiarodawców bądź nieraz przypadkowo ulegają rozproszczeniu, trafiają do różnych miejsc, często do różnych krajów. Tak też jest w przypadku wspomnianych spuścizn, z których część znajduje się np. w Muzeum Ziemi PAN, w Archiwum Uniwersytetu Jagiellońskiego, w Archiwum Rosyjskiej Akademii Nauk w Moskwie i Pe-

Rysunek Romana Szwoynickiego, b.d., APAN

tersburgu oraz w wielu innych miejscach. Większość tych spuścizn została wykorzystana przy realizacji wystawy *Polscy badacze Syberii*. Cieszą się one stale dużym zainteresowaniem.

Fakt przechowywania spuścizn w Archiwum PAN oraz naukowe ich opracowywanie skłoniło przewodniczącego Komisji Syberyjskiej Polskiej Akademii Nauk do propozycji uczestniczenia naszej placówki w pracach zespołu.

Komisja Badań nad Historią Syberii PAN powstała w 1994 roku w ramach Komitetu Historii Nauki i Techniki Polskiej Akademii Nauk. Inicjatorem jej powołania był profesor Władysław Jewsiewicki, który został jej honorowym przewodniczącym. Komisję od początku prowadzi

profesor Zbigniew Wójcik pracujący w Muzeum Ziemi PAN i Instytucie Historii Nauki PAN. Wiceprzewodniczący profesor Antoni Kuczyński jest wybitnym znawcą dziejów diaspory polskiej na Syberii. Stałymi uczestnikami prac Komisji Syberyjskiej jest około dwudziestu osób, w tym m.in. profesor Wiktoria Śliwowska z Warszawy, profesor Maria Blombergowa i profesor Jerzy Supady z Łodzi, profesor Wiesław Caban z Kielc i inni. Wszyscy członkowie Komisji Syberyjskiej dokumentują swe dokonania publikacjami książkowymi oraz artykułami ogłaszanymi w czasopiśmie krajowych i zagranicznych (głównie w Rosji) oraz biorą udział w licznych międzynarodowych i krajowych konferencjach dotyczących różnych aspektów związków polsko-syberyjskich.

Formuła prac Komisji Syberyjskiej realizowana jest poprzez odbywające się cyklicznie posiedzenia naukowe, w których — oprócz stałych członków tego gremium — biorą także udział goście, zwykle przebywający na stypendiach lub pobytach studyjnych historycy z Federacji Rosyjskiej. Zebrania referatowe odbywają się raz na dwa miesiące. Referowane są prace przygotowywane do druku. Członkowie Komisji Syberyjskiej dzielą się także wynikami kwerend archiwalnych prowa-

List Ferdynanda Karo z okręgu amurskiego do córki Marii, 1903, APAN

dzonych w Rosji. Z zasady na każde posiedzenie przynoszone są najnowsze publikacje na temat Rosji, zwłaszcza Syberii, które zdobywane są na ogół „prywatnymi kanałami” od przyjaciół z Federacji Rosyjskiej.

Często referowane są wyniki ustaleń o autorach polskich pamiętników z XVII, XVIII i XIX wieku, przygotowywane do druku przez profesorów Antoniego Kuczyńskiego i Zbigniewa Wójcika. Dyskusja nad pamiętnikiem Józefa Kopcia, zesłanego w końcu XVIII wieku na Kamczatkę, zaowocowała także cennymi pracami z historii kartografii. Rewelacją był referat dr Zofii Strzyżewskiej o lekarzach polskich w Rosji w XVII wieku. Autorka wykazała, że pozyskiwano do służby — znanych z osiągnięć praktycznych — analfabetów.

Wątki orientalne gruntownie bada imam Mahmud Taha Żuk, który wiele uwagi poświęcił m.in. Julianowi Talce-Hryncewiczowi. Referował także ustalenia na temat dokonań Instytutu Wschodniego z okresu międzywojennego. Najnowszą problematykę zesłańczą w Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich kilkakrotnie referowali historycy z Łodzi. Wielu uczonych opracowywało także wątki szczegółowe.

Życzenia uczonych rosyjskich z okazji
40-lecia pracy naukowej Karola
Bohdanowicza, 1925, APAN

Tematyka tych spotkań daje asumpt do nowych przedsięwzięć badawczych obejmujących szerokie spektrum tematyki syberyjskiej — zesłania, kulturotwórcza rola Polaków za Uralem i działalność gospodarcza, wkład Polaków w badania etnologiczne i przyrodnicze na Syberii, deportacje w czasie 2. wojny światowej i w pierwszych latach po jej zakończeniu. Nade wszystko jednak ważny jest fakt, że Komisja Syberyjska integruje krajowy zespół specjalistów zajmujących się tematyką syberyjską oraz przekonuje młodszą generację badaczy, że podejmowany przez nich trud jest wartościowy poznawczo. W miarę możliwości Komisja Syberyjska wspiera też autorów krajowych i zagranicznych w publikowaniu artykułów oraz prac zwartych. Dzięki temu ich teksty ukazują się na łamach rocznika „Wrocławskie Studia Wschodnie”, kwartalnika „Zesłaniec” będącego organem Związku Sybiraków i rocznika „Analecta” wydawanego przez Instytut Historii Nauki Polskiej Akademii Nauk.

Systematyczność i rzeczowość pracy to główne cechy Komisji Syberyjskiej. Co najmniej 80% referowanych opracowań ukazało się w druku, na ogół po kilku miesiącach od posiedzenia. Nie są to jedyne formy aktywności zespołu. Komisja inspiruje inne stowarzyszenia do organizowania konferencji, sesji czy wystaw. Ważnym elementem jest pomoc w pozyskiwaniu najnowszej specjalistycznej literatury na temat Syberii. Komisja stale współpracuje z Radą Naukową Związku Sybiraków, inicjując różne przedsięwzięcia edytorskie dotyczące polskich spraw na Syberii, udziela również konsultacji osobom przygotowującym rozprawy doktorskie i habilitacyjne.

Współpraca z Archiwum PAN realizuje się w różnych formach. Ostatnio profesor Zbigniew Wójcik, przewodniczący Komisji Syberyjskiej, stał się głównym konsultantem i recenzentem wystawy *Polscy badacze Syberii*. To dzięki Jego radom i pomocy wystawa uzyskała kształt prezentowany potem w Moskwie, Irkucku i innych miastach syberyjskich, wreszcie w Warszawie.

Działalność Komisji Syberyjskiej ma wszelkie szanse dalszego rozwoju — wszak potrzeba wymiany myśli i pasje badawcze uczonych są nieograniczone. Należy również dodać, iż każdy badacz, który przyjeżdża z Rosji, a szczególnie z Syberii, jest u nas mile widzianym gościem i zawsze może liczyć na nasze pełne wsparcie merytoryczne i naukowe.

Joanna Arvaniti
Dorota Pietrzkwicz
Warszawa

SYBERIA — LEGENDA I RZECZYWISTOŚĆ NA WYSTAWIE *POLSCY BADACZE SYBERII*

„Syberia jest nie tylko krainą naszej pokuty i przebytego męczeństwa, ale bardziej jeszcze symbolem cnoty i siły duchowej narodu polskiego”¹.

Syberia... „Ileż to na tych przestrzeniach ludów i kultur zostało pogrzebanych, o których dowiadujemy się bardzo pobieżnie ze źródeł chińskich, gdzie nazwy i daty są nieraz bardzo przeplątane. Badania dokonane na tych obszarach stanowią zaledwie drobne punkciki niknące na mapie”². W naniesieniu na mapy i karty historii tych symbolicznych „drobnych punkcików” ogromne, nieocenione zasługi położyli właśnie Polacy, których na Syberię zaprowadziły w różnych okresach i różnych okolicznościach rozmaite koleje losu. „Syberia — z rosyjska i pospolicie Sybir — z nazwiska znana od dzieciństwa każdemu Polakowi, na sam swój dźwięk nasuwa przed oczy [...] obraz jakiegoś beznadziejnego piekła ziemskiego w pustynnej krainie wieczystego mrozu, lodu i śniegu. Sprawiała to legenda, osnuwana przez długie lata dokoła opowiadań o męczeństwie Polaków na Syberii, zamieniona w trwałą nabytek tradycji narodowej. Rzeczywistość, jak zwyczajnie, znacznie odbiega od legendy”³.

Niektórzy dziejopisarze nazywają tę krainę, na zawsze już wpisaną w losy Polaków, ich przybraną ojczyzną, o której z różnych przyczyn nigdy nie mogli (lub może nie chcieli) zapomnieć. Konarszczyk Rufin Piotrowski (1806–1872), na skutek denuncjacji zaarrestowany za prowadzenie agitacji patriotycznej w Kamieńcu Podolskim i zesłany na Sybir, skąd udało mu się po trzech latach uciec, powiedział: „Syberio,

---

¹ Janik M., *Dzieje Polaków na Syberii*, Kraków 1928, s. 451.

² Talko-Hrynczewicz J., *Zarysy paleontologii Syberii*, po 1924, BNPAU i PAN, 4605, t. II, k. 88.

³ Janik M., *Dzieje Polaków...*, s. 1.

kraino wichrów i lodów, płaczu i narzekañ, dlaczego tak często myślę i śnię o tobie”⁴. Profesor Zbigniew Wójcik, od lat zajmujący się problematyką syberyjską, m.in. ogromnym wkładem Polaków w zbadanie i opisanie Syberii, zanotował: „W odniesieniu do [...] badaczy Rosji [...] możemy przecież stwierdzić, iż właśnie w warunkach wygnania zdołali oni wydać najważniejsze owoce swej pracy. To właśnie tam wykazali się ogromną siłą woli, dzięki której — niemal jako samoucy — w ciężkich warunkach materialnych doszli do nienotowanych w skali światowej osiągnięć badawczych. Czym byliby, gdyby pozostali w kraju? Zan może pisałby mierne wiersze, Czernski był-

Roman Szwojnicki przy pracy, przed 1867,
APAN

by dobrym gospodarzem, jakich wielu, a Czekanowski co najwyżej wykładowcą w jakimś podrzędnym uniwersytecie lub nauczycielem w szkole średniej. Syberia była dla nich — i w ogóle dla zdolniejszych przyrodników — nie tylko miejscem katorgi i zesłania, ale także terenem o fascynującej przyrodzie. Dzięki hartowi i ogromnemu zaangażowaniu się w pracę dla nieznanego regionu mogli w sposób maksymalny i w stosunkowo krótkim czasie dokonać odkryć na nienotowaną dotąd skalę. Czy można się dziwić, że po zwolnieniu z zesłania wracali (lub chcieli wracać) właśnie tam, by kontynuować rozpoczęte badania”⁵.

Syberia zazwyczaj kojarzy się Polakom z prześladowaniami i cierpieniami rodaków, którzy jako jeńcy wojenni lub przestępcy polityczni skazani za wykroczenia wobec władzy rosyjskiej — poczynając od końca XVI wieku na okresie po 2. wojnie światowej kończąc — byli zsyła-

⁴ *Rufina Piotrowskiego ucieczka z Syberii przez niego samego opowiedziana*, opracowanie J. Czubka, Kraków 1902, [w:] Kuczyński A., *Syberia. 400 lat polskiej diaspory*, Wrocław 2007, s. 179.

⁵ Wójcik Z., *Aleksander Piotr Czekanowski. Szkice o ludziach, nauce i przygodzie na Syberii*, Lublin 1982, s. 13.

Wacław Sieroszewski, Warszawa, b.d., NAC

ni do tego mroźnego, odległego o tysiące kilometrów kraju, z którego ucieczka rzadko kończyła się powodzeniem. Zesłańcy, znacznie bardziej ucywilizowani niż rdzenni mieszkańcy Syberii, wnosili do życia tubylców zadatki kultury, moralności, prawa i oświaty. „Właśnie Polacy, bardzo sprawni wszędzie poza swoim krajem, jeżeli przymuso-

wo czy dobrowolnie znaleźli się w Rosji, działali tam jako cywilizatorzy [...]”⁶. Słowo Polak, jak twierdzi profesor Antoni Kuczyński, zajmujący się tematem miejsca Syberii w historii i kulturze narodu polskiego, było tam synonimem szlachetności, umiejętności i honoru. Polacy od początku cieszyli się szacunkiem i zaufaniem zarówno mieszkańców Syberii, jak i władz. Wacław Sieroszewski, wybitny badacz kultury Jakutów, wspomina: „Nie darmo nad brzegami Oceanu Lodowatego [...] w głuchej wiosce jukagirskiej, gdy mieszkańcy dowiedzieli się, że jestem Polakiem, zaczęli zwracać się do mnie ze wszystkimi swoimi biedami: przynosili do naprawy zepsutą broń, pytali o radę co do wędzenia i solenia ryb, żądali, bym uzdrawiał ich ślepców, leczył ich chore kobiety i nie wierzyli, że wszystkiego tego czynić nie mogę. «Wszakżeś ty Polak (bielak)?!» — mówili Jukagirzy i Jakuci, zdziwieni i dotknięci moją odmową. Polak, według ich mniemania, był to człowiek ze «złotymi palcami», który wszystko wiedział i wszystko umiał”⁷. Również rosyjskie władze darzyły Polaków zaufaniem i powierzały im odpowiedzialne funkcje. Tak np. jeńiec wojenny Adam Dłużyk Kamiński był w Jakucku przez 4 lata dozorcą więzienia, a od stycznia 1666 roku jego naczelnikiem. Skazany w procesie wileńskich filaretów Jan Czczot w 1833 roku został sekretarzem Zarządu Kanału Berezynskiego, Józefa Dulskiego natomiast w październiku 1899 roku mianowano sędzią śledczym w Chabarowsku, zaś w 1901 roku — sędzią pokoju XI Rewiru Władystockiego Sądu Okręgowego w Nikolajewsku. Prawnik w jednym z listów do siostry Heleny cieszył się z awansu, gdyż „sędzia śledczy na Syberii prowadził sprawy większej

⁶ Miłosz Cz., *Rodzina Europa*, Warszawa 1998, s. 164.

⁷ Kuczyński A., *Syberia...*, s. 485.

wagi, z mocy polecenia prokuratury [...]»⁸.

Wypada wspomnieć, że niektórzy nasi rodacy byli na Syberii albo siłą włączani do kozackiego wojska, albo wtapiali się w otoczenie, żeniąc się z miejscowymi kobietami, przyjmując służbę w różnych instytucjach ówczesnej Rosji, czasem przechodząc na wiarę prawosławną. Warto jednak pamiętać o tym, że zdarzały się i takie przypadki, że po odbyciu kary niektórzy zesłańcy dobrowolnie zostawiali w przybranej ojczyźnie lub, często już jako bardziej zamożni obywatele, wracali do Polski i — gnani jakąś nie-

zrozumiałą siłą — ponownie wyjeżdżali do krainy wiecznych śniegów, by kontynuować podjęte wcześniej badania naukowe, prace miernicze i konstruktorskie, poszukiwania cennych kruszców czy tropienie nieznanych gatunków roślin i zwierząt. Lekarz Benedykt Dybowski, zasłużony badacz przybranej ojczyzny, który po otrzymaniu zezwolenia na powrót do kraju rozstawał się z Syberią w głębokim smutku, przyjechał tu znowu i w latach 1879–1883 dobrowolnie przebywał na Kamczatce, gdzie prowadził dalsze wielostronne badania i pracował m.in. jako lekarz chorych na trąd i syfilis, czym zyskał ogromny szacunek i życzliwość swoich pacjentów i otoczenia. „Nie miał poważniejszych skrupułów w przypadku opuszczenia ziemi ojczystej, gdyż, jak oświadczył: «Według mego widzenia rzeczy ten, co kocha szczerze kraj swój, potrafi sercem być w nim zawsze, chociażby był od niego oddalony o tysiące kilometrów, kto tej miłości nie posiada, będzie mu kraj własny obcym, chociażby w nim przebywał stale»»⁹. Syberia stawała się dla niektórych naszych rodaków drugą ojczyzną, często okrutną i wymagającą, ale bliską ich sercu i piękną. Glacjolog Leon Barszczewski powiedział kiedyś w czasie wy-

Leon Barszczewski z dziećmi, Samarkanda, 1893, KIS

⁸ Lech Z., *Syberia Polską pachnąca*, Warszawa 2002, s. 188.

⁹ Brzęk G., *Benedykt Dybowski. Życie i dzieło*, Warszawa 1994, s. 31–32.

prawy do Francji i Szwajcarii, gdzie zetknął się z alpejskimi lodowcami: „Chodząc po taflach lodowca, myślą uciekam do moich kochanych lodowców azjatyckich. Piękniejszych nie ma nigdzie. Marzę o odwiedzeniu raz jeszcze tych wspaniałych olbrzymów”¹⁰. A biograf Benedykta Dybowskiego, nestor polskiej zoologii profesor Gabriel Brzęk, wiedząc o niezwyklej sympatii genialnego badacza do Bajkału, napisał: „Na ostatnim postoju nasłuchiwał się Dybowski wiele od Buriatów o majestacie Bajkału i Angary, o miłości, jaką prymitywne wówczas nadbajkałskie ludy darzyły te dwa cuda natury. Ich majestat oraz związane z nimi legendy buriackie tak bardzo rozpały wyobraźnię polskiego zesłańca, że zapomniał o zmęczeniu, zapomniał o tym, że przybył do tego kraju w charakterze pozbawionego wolności człowieka, i postanowił podjąć badania naukowe w celu poznania biologicznych tajemnic Angary oraz «świętego morza» Buriatów¹¹ — Bajkału [...]. Po latach wspominał, że jakieś niewypowiedziane uczucie głębokiego interesu powziął do tej rzeki, a szczególnie do jeziora, a jego morska świętość pobudzała wyobraźnię do marzeń w kierunku zbadania jego tajemniczości”¹². Innym razem Dybowski napisał o Bajkale: „Uznałem go godnym nie tylko podziwu, lecz i zachwytu; uwielbiałem dzikość majestatyczną otoczenia górskiego, krystaliczną przezroczystość i czystość jego wód wraz z olbrzymią ich

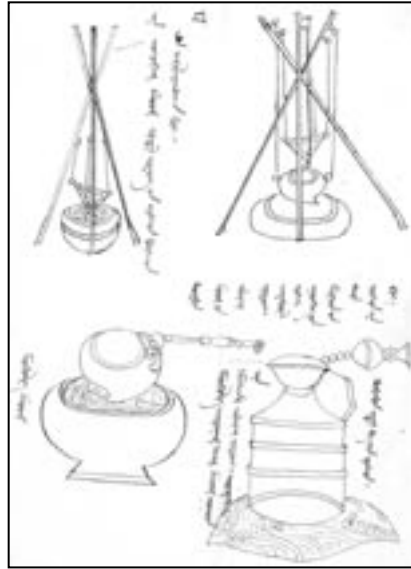
¹⁰ Strojecki I., *Leon Barszczewski (1849–1910)*, [w:] *XIX-wieczna Azja Środkowa w obiektywie Leona Barszczewskiego. Katalog wystawy ze zbiorów Igora Strojeckiego*, Warszawa 2004, s. 2.

Igor Strojecki, wnuk Anny, najmłodszej córki genialnego fotografa Azji, jest organizatorem interesujących wystaw, a także autorem publikacji oraz uczestnikiem konferencji i audycji radiowych poświęconych sławnemu pradiadkowi i innym słynnym członkom rodziny Barszczewskich.

¹¹ „Nadbrzeżni Buriaci i Tunguzi, antropomorfizując często twory przyrody, nadawali «świętemu morzu» charakter żyjącego, raz życzliwego, to znów kapryśnego jęstwa. Byli mu wdzięczni za nieprzebrane źródło pokarmu (ryby) i pięknych wrażeń, ale przed ogromem jego wód, przed potęgą burz, fal i wichrów, przed objawami jego «gniewu» (podwodne detonacje) wykazywali zabobonny lęk. Z tych oto pobudek jezioru temu oddawali cześć religijną, traktując je jako siedlisko groźnych bóstw. Z racji tej czci i bojaźni ze zgrozą reagowali na to, gdy ktoś z przybyszów nazywał Bajkał «jeziorem», a nie «morzem». Nazywano je też «królem syberyjskich jezior», «perłą Północnej Azji», mówiono też o nim, że «kto nie widział Bajkału, nie widział Syberii». Niezliczone wypadki zatonięć wśród rozchukanych fal lub wskutek załamania się lodu stały się w umysłach dobrodusznym, lecz naiwnym Buriatów źródłem wielu legend. Częste zrywanie się gwałtownych burz na Bajkale, pochodzących od wiejących z rozpadlin górskich wiatrów, przypisywali oni wulkanicznemu przyczynom, dowodząc, że Bajkał dna nie posiada”. Zob.: Brzęk G., *Benedykt Dybowski...*, s. 115.

¹² Brzęk G., *Benedykt Dybowski...*, s. 76. Zob.: Dybowski B., *Pamiętnik dra Benedykta Dybowskiego od roku 1862 zacząwszy do roku 1878*, Lwów 1930, s. 56.

głębią; a następnie, gdym poznał coraz bliżej nieskończoną obfitość fauny dennej i jej różnorodność, a latem gdym zwiędzał doliny górskie z ich roślinnością bujną i piękną, a zarazem gdy znalazłem ich faunę ptasią nadszpodziewanie urozmaiconą, z gatunkami o świetnych barwach, właściwych strefom południowym — uwielbienie moje wzmagalo się stopniowo. Tu sama przyroda układała się w najbardziej estetyczne krajobrazy¹³. Bajkał urzekł też lekarza ubogich na Syberii Juliana Talkę-Hryncewicza, który napisał w swoich wspomnieniach:

Kowalewski J.Sz., *Etnografia Mongolii* (język mongolski), XIX w., BUW

„Większą część roku Bajkał pokryty lodem bardzo grubym, po którym zimą, od grudnia do maja, jeżdżą saniami. [...] Pogoda piękna i cisza. Zachwyca nas wyjątkowo czysty, jasny błękit nieba, może nie tak ciemny jak na południu i zachodzie Europy, bez chmurek, odbijający się w niezmiierzonych głębiach Bajkału. [...] Miejscowi ludzie powiadają, że cisza na łądzie nie zawsze odpowiada ciszy na Bajkale. [...] Bajkał leży w ośrodku trzęsienia ziemi i niektórzy łączą z tym jego powstanie. W latach 70. zeszłego stulecia, podczas jednego z takich trzęsień, zdarzyła się klęska — parę wsi nad brzegiem Bajkału usunęło się z całym zabudowaniem i dobytkiem w jego nurty¹⁴. Julian Talko-Hryncewicz zresztą pięknie i z dużą dozą uczucia zawsze pisał o uroklivych syberyjskich krajobrazach i zagubionych wśród nich miasteczkach. Oddajmy mu głos: „W chłodny wieczór czerwcowy z daleka ujrzeliśmy w promieniach zachodzącego słońca góry czerwone, mieniające się różnymi odcieniami, od których Krasnojarsk otrzymał swe miano. W połowie XVII wieku była tu mała warownia, założona przez zdobywców Kozaków, a w końcu XVIII wieku ludność zaledwie dosięgała paru tysięcy. Dopiero jako główne miasto guberni i ośrodek

¹³ Brzęk G., *Benedykt Dybowski...*, s. 115.

¹⁴ Talko-Hryncewicz J., *Z przeżytych dni (1850–1908)*, Warszawa 1930, s. 237–238.

przemysłu złota Krasnojarsk zaczął się rozwijać, pomimo dość surowego klimatu. Posiadał jednak piękne malownicze położenie i lepsze warunki higieniczne niż Tomsk. Tu się zebrało kółko wykształceńszych syberyjczyków, którzy założyli kilka kulturalnych instytucji, bibliotekę, czytelnię, muzeum lokalne, a pomiędzy innymi Towarzystwo Lekarskie, które, oprócz urządzania posiedzeń naukowych i odczytów z zakresu medycyny społecznej, wybudowało gmach własny z salą dla odczytów, urządziło ambulatorium dla przyjmowania chorych, lecznicę z salą operacyjną, własną aptekę, laboratorium dla badań drobnowidzowych wydzielin i produktów spożywczych, wreszcie bezpłatne szczepienie ospy¹⁵. W innym miejscu swoich wspomnień Talko-Hryncewicz pisze: „Na nizinie, pomiędzy wijącymi się błękitnymi wstęgami Irkutu i Angary, widać z daleka pozłacane krzyże i zielone kopuły cerkwi, a dalej domy otoczone roślinnością. Jesteśmy wreszcie w stolicy wschodniej Syberii. Irkuck leży na płaskiej równinie i nie posiada malowniczego położenia, jednak szerokie, spławne omywające go rzeki, równe ulice, grunt twardy i zamożność czyniły go jednym z piękniejszych i bogatszych miast Syberii¹⁶”.

Jak wspomina badacz nowej ojczyzny Polaków dr Jan Trynkowski, powroty naszych rodaków na Syberię nie zawsze wynikały z sentymentu i zachwytu jej pięknem czy przemożnej chęci zgłębiania jej tajemnic, ponieważ „bywały sytuacje [...] tragiczne, gdy zawiedzeni w swych nadziejach, załamani tym, co spotkało ich po powrocie, pisali niektórzy petycje do cara, by «najmiłościwiej» zezwolił im wrócić na Syberię. Takich przypadków można przytoczyć kilka. Zaliwszczyk Eustachy Raczyński po powrocie do Kamieńca Podolskiego jesienią 1857 roku złożył podanie o zezwolenie na powrót do Irkucka — zgodę otrzymał, lecz z niej nie skorzystał. Natomiast konarszczyk Władysław Rabcewicz, po uzyskaniu zgody, o którą prosił, powrócił na Syberię¹⁷. Wojciech Umiński, wygnaniec polistopadowy, który po dziewiętnastu latach wrócił wraz z towarzyszącą mu na zesłaniu żoną do Żytomierza, obco i nieswojo czuł się w kraju rodzinnym, w którym wszystko — ludzie, klimat i przyroda — zmieniło się przez tyle lat i w którym — jak skarży się w liście do Józefa Ignacego Kraszewskiego — trafili „na nierównie gorsze tułactwo, niżeli w obcym kraju, gdzie mieliśmy więcej zapewnioną przyszłość¹⁸”.

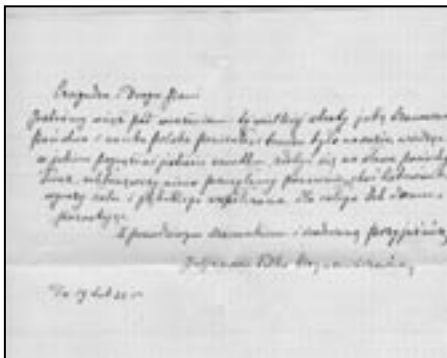
¹⁵ Tamże, s. 229–230.

¹⁶ Tamże, s. 231.

¹⁷ Trynkowski J., *Polskie krajobrazy Syberii*, „Przegląd Wschodni”, 1991, t. I, z. 2, s. 373.

¹⁸ Tamże, s. 372–373.

List państwa Talków-Hryncewiczów do wdowy po Benedykcie Dybowskiem, 1930, APAN

Harda Syberia, gdzie wszystko było inne, mniejsze lub większe niż w pozosta-wionej ojczyźnie, gdzie „rze-ki bardzo wielkie i straszne, jakich u nas w Polsce nie masz”¹⁹, gdzie „w ogólno-ści błękit nieba [...] bledszy niż u nas i gwiazdy tu mniej jasno świecić się zdają”²⁰, stwarzała jednak polskim ba-daczom szersze możliwości samorealizacji niż podzielona między mocarstwa i zniewo-

lona ojczyzna. Dla swojej działalności uzyskiwali oni nawet formalne po-parcie Cesarskiej Akademii Nauk czy rosyjskich towarzystw naukowych oraz zrozumienie i szacunek obywateli imperium. Nadmienimy, że stu-dia przyrodnicze Bajkału, Daurii czy Dalekiego Wschodu, prowadzone przez zesłańców postyczniowych, m.in. przez zoologa, lekarza, propaga-tora teorii ewolucji Darwina i języka esperanto Benedykta Dybowskiego, przyrodnika, ornitologa, a z zamiłowania rolnika Wiktora Godlewskiego, geologa, paleontologa, geografę i kartografa, autora pierwszych geolo-gicznych planów guberni irkuckiej Aleksandra Czekanowskiego czy geo-loga, paleontologa, geografę i zoologa, autora pierwszej geognostycz-nej mapy Bajkału Jana Czerskiego²¹, wspierało Cesarskie Rosyjskie Towarzystwo Geograficzne i jego oddział irkucki. Prace geologiczne tego ostatniego naukowca, a także geologa i badacza Arktyki barona Edwarda von Tolla, zaginionego w 1902 roku w czasie kolejnej ekspedycji w po-szukiwaniu tajemniczzej Ziemi Sannikowa, w 1908 roku kontynuował na północy Jakucji i na sąsiednich wyspach, zresztą na zlecenie Cesarskiej Akademii Nauk, paleontolog Konstanty Wołosowicz. Odkrył on kilka lodowców, odnalazł szczątki mamuta i wyjaśnił przyczyny jego niespod-ziewanej śmierci; zgłębiał też możliwości żeglugi wzdłuż północnych

¹⁹ Turkowski T., *Dłużyk Kamiński Adam*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, Kraków 1939–1946, t. V, s. 200.

²⁰ Trynkowski J., *Polskie krajobrazy...*, s. 369.

²¹ Mapę tę z nieklamany zachwytem, wzruszeniem i ogromną radością współautor-ka referatu miała okazję zobaczyć w Bibliotece Naukowej Irkuckiego Uniwersytetu Państwowego w listopadzie 2008 roku [przyp. J. Arvaniti].

Podziękowanie za udział w uroczystościach pogrzebowych, 1926, APAN

wybrzeży Syberii oraz prowadził obserwacje meteorologiczne na badanych terenach.

Nadto niektórzy wymienieni powyżej badacze otrzymywali medale sygnowane przez Cesarskie Rosyjskie Towarzystwo Geograficzne, a Wiktora Godlewskiego i Benedykta Dybowskiego w 1877 roku ułaskawiono, jak również przywrócono im stopnie naukowe. Ten ostatni zresztą w 1928 roku, kiedy był już dziewięćdziesięcioletnim sędziwym starcem, uhonorowany został członkostwem Akademii Nauk Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich²². Laureatami medali CRTG byli również: etnograf, geograf i literat Wacław Sieroszewski, językoznawca, leksykograf i etnograf Edward Piekarski, geolog, geograf i inżynier górnik Leonard Jaczewski, przyrodnik, podróżnik i badacz emiratu bucharskiego oraz wielu białych plam na mapach Azji Środkowej, odkrywca starożytnej Samarkandy, dokumentalista i fotograf Leon Barszczewski czy językoznawca, socjolog i podróżnik Bronisław Piłsudski. W rekomendacji do nagrody tego ostatniego w 1903 roku profesor Wasilij Bartold, członek Cesarskiej Akademii Nauk, napisał: „W osobie B.O. Piłsudskiego, mieszkającego obecnie na Sachalinie, nauka rosyjska posiada wytrawnego i pełnego samozaparcia zbieracza materiału etnograficznego. Zbiory etnograficzne sachalińskich Ajnów, znajdujące się w Muzeum Etnograficznym Imperatorskiej Akademii Nauk, zostały zgromadzone wyłącznie dzięki pracy Bronisława

²² Dyplom z 1928 roku, poświadczający przyjęcie Benedykta Dybowskiego w poczet członków korespondentów Akademii Nauk Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich, znajduje się w zbiorach Archiwum Polskiej Akademii Nauk, Materiały Benedykta Dybowskiego, APAN, III-327, j. 2.

List Ferdynanda Karo z Irkucka do córki Zofii, 1902, APAN

Osipowicza”²³. Także Rosyjskie Muzeum im. Imperatora Aleksandra III okazało swą przychylność polskiemu badaczowi, który po powrocie do Europy, ze względu na bardzo ciężką sytuację materialną, wielokrotnie proponował różnym muzeom zakup zgromadzonych przez siebie eksponatów. Na ten apel odpowiedział Dymitr Aleksandrowicz Klemenc, kustosz w Muzeum Antropologii i Etnografii Cesarskiej Akademii Nauk zarządzający w latach 1902–1910 Oddziałem Etnograficznym Muzeum Rosyjskiego. Treść przejmującego listu Piłsudskiego z maja 1908 roku jest następująca: „Wielce Szanowny Dymitrze Aleksandrowiczu, w tych dniach pisał do mnie L.J. Szternberg, że Pan wystarał mi się o delegację. Jestem Wam bardzo wdzięczny za wasze starania i czekam na zawiadomienie, jaki charakter będzie miała moja praca. Zna Pan doskonale moje położenie. Zmuszony jestem pozostać aż do lepszych dni za granicą i rzucać się na wszystkie strony, żeby mieć możliwość zajęcia się opracowaniem swoich materiałów, zebranych wśród Gilaków, Oroków i przede wszystkim Ajnów wyspy Sachalin. Tutaj w Polsce nie ma ani środków, ani zainteresowania dla tej właśnie dziedziny nauki i dużo większe poparcie uzyskałbym w Rosji. Niewielka suma przyznana mi, jako subsydium, przez Rosyjski Komitet do Badań Średniej i Wschodniej Azji po-

²³ Łatyszew W.M., *Naukowy spadek Bronisława Piłsudskiego w muzeach i archiwach Rosji*, [w:] *Syberia w historii i kulturze narodu polskiego*, red. A. Kuczyński, Wrocław 1998, s. 170.

zwoiliła mi trochę usystematyzować notatki z podróży i opracować kilka artykułów. Ale w tej chwili ponownie nie mam środków i pozostaję w położeniu, kiedy zmuszony jestem poszukać jakiegokolwiek zajęcia, żeby nie przymierać głodem. Mam w swoim posiadaniu, jestem o tym przekonany, takie materiały, które są niewątpliwie niezwykle cenne dla nauki. Smuci mnie, że zmuszony będę oderwać się od pracy, która szczególnie teraz, dopóki nie zatarły się bezpośrednie wrażenia, jest najbardziej owocna. Bardzo liczyłem na sprzedaż wałków do fonografu z zapisanymi na nich różnymi pieśniami, podaniami, bajkami, okrzykami tanecznymi, szamańskimi itp., pochodzącymi od Ajnów z Sachalinu. Chciała je ode mnie kupić Wiedeńska Akademia Nauk, ale, poznawszy ich wartość, odpowiedziała, że nie posiada do swojej dyspozycji odpowiednich środków: prosiłem o 1500 rubli i za 120 wałków, i za dostarczenie wymaganych tekstów i tłumaczeń. W tych dniach otrzymałem odmowną odpowiedź od Muzeum Amerykańskiego (Museum of Natural History). Może Pan znajdzie możliwość zakupienia tych wałków dla muzeum, którym kieruje. Oprócz znaczenia dla filologów nagrane przeze mnie motywy mogą być interesujące także dla muzyków. Żał mi, że wałki poniewierają się i mogą jakimś sposobem zaginać, nie przynosząc żadnego pożytku, a ja poniósłbym ogromną stratę. Zgodziłbym się na rozłożenie na raty i mniej korzystne dla mnie warunki, byle tylko wróciły mi się poniesione koszty i byleby nie widział niszczenia efektów swojej pracy. Posiadam także bogatą kolekcję negatywów z typami Ajnów i scenami z ich życia oraz innych rdzennych mieszkańców Sachalinu i dorzecza Amuru. Ale negatywy też ulegają zniszczeniu, łamią się przy przeprowadzkach, a ja nie mogę nawet sporządzić z nich dla siebie przyzwoitego albumu, ponieważ nie mam wystarczających środków. Może wasze muzeum zakupiłoby zdjęcia i przysłałbym je z objaśnieniami”²⁴. Broniś Piłsudski (tak właśnie podpisywał swoje listy do ukochanej z lat młodości Maryni z Baniewiczów Żarnowskiej), starszy o rok brat Marszałka Polski Józefa Piłsudskiego, to wybitny uczony o szczególnych zasługach dla Syberii i nauki w ogóle. Zbadał on bowiem, opisał i zachował na wałkach fonograficznych dla przyszłych pokoleń język Ajnów (Ajn w ich języku znaczy człowiek), tajemniczego ludu niewiadomego pochodzenia, zamieszkującego wówczas południowy Sachalin i japońską wyspę Hokkaido. Jednak życie tego wybitnego etnografa i muzeologa, zarówno osobiste, jak i zawodowe, niestety nie ułożyło się szczęśliwie i zakończyło samobójstwem w Paryżu

---

²⁴ Tamże, s. 172.

Grób Bronisława Piłsudskiego
w Montmorency, 2006, fot. J. Arvaniti

w 1918 roku. Mogiła Bronisława Piłsudskiego, z błędnie zapisanym nazwiskiem, niepoprawionym przez rodzinę, nieco zawstydzoną faktem samobójczej śmierci członka tak znamienitej rodziny, znajduje się na polskim cmentarzu w Montmorency pod Paryżem, niedaleko grobów Juliana Ursyn Niemcewicza, Karola Kniaziewicza i Cypriana Kamila Norwida.

Warto zauważyć, że byli i tacy polscy uczeni, którzy z różnych przyczyn nie mogli osobiście uczestniczyć w badaniach na Syberii, prowadzili więc działalność naukową w kraju. Tak np. pracował brat Benedykta Dybowskiego Władysław, zoolog, paleozoolog i florysta, obdarzony niezwykłymi zdolnościami do nauki języków obcych (znał świetnie angielski, białoruski, esperanto, francuski, niemiecki, jidysz), który już od 1878 roku z powodu ciężkiej choroby serca i nabytego jesz-

Legitymacja pracownicza Karola Bohdanowicza, dyrektora
Państwowego Instytutu Geologicznego, 1947, APAN

cze w dzieciństwie kalectwa, spowodowanego niewyleczonym zwichnięciem stawu biodrowego, musiał — przykuty do fotela — pozostawać w zaciszu domowym majątków Niańków i Wojnów pod opieką siostry Malwiny Nargielewiczowej, ale któremu brat zesłaniec przysłał z Syberii przebogate materiały, głównie dotyczące bezkręgowców wodnych. Władysław zaś opracowywał je z niesłychaną wprost starannością i publikował na ich podstawie szereg rozpraw i monografii. Przypomnijmy, że młodszy brat słynnego zoologa w 1878 roku złożył egzamin doktorski na Uniwersytecie w Dorpacie, gdzie już od roku 1876 wykładał jako docent. Benedykt pisał o nim: „W czasie swego pobytu w Dorpacie ogłosił dwadzieścia kilka prac naukowych, które zjednały mu rozgłos w świecie uczonym. [...] praca jego o mięczakach bajkalskich ocenioną została jako dzieło klasyczne pod względem badań anatomicznych. Bawiąc w Dorpacie po powrocie z Syberii, podziwiałem jego pracowitość i poświęcenie w wykładach i nauczaniu młodzieży. Jakkolwiek władze uniwersyteckie oświadczyły otwarcie, że żadnego Polaka nie mogą mianować na urzędowe stanowisko przy uniwersytecie, lecz pomimo to Władysław pragnął pozostać nadal w Dorpacie jako docent prawny, ażeby tylko mieć możliwość do prac naukowych”²⁵.

Inny badacz Syberii na odległość, przyrodnik ornitolog Władysław Taczanowski, z którego inicjatywy i przy którego finansowej pomocy odbywały się wyprawy polskich naukowców, a Gabinet Zoologiczny, którym kierował i który — jak twierdził Dybowski — „miał dziwny urok i tchnął atmosferą żarliwej miłości i kultu dla nauki”²⁶, otaczał opieką polskich uczonych w dalekiej Azji. Taczanowski opracował większość kolekcji zwierząt, które przysłał mu z Syberii Benedykt Dybowski i inni uczeni, a uwieńczeniem jego studiów była monografia całokształtu ornitofauny Syberii Wschodniej. Benedykt Dybowski powiedział o Taczanowskim, swoim serdecznym przyjacielu, że był to „jeden z najznakomitszych ornitologów europejskich i jeden z najpracowitszych kustoszów gabinetów zoologicznych na świecie, a obok tego gorący patriota i najuczciwszy człowiek, pełen oryginalności nieporównanej. Kolega szczerzy, przyjacielski, serdeczny, opowiadacz i opisywacz scen z życia i historii świetny [...], uczucia niezwykłego altruizmu i antropofilizmu przeważały w nim nad wszystko inne [...]; gołębiego serca, niezwykłych, prawie

²⁵ Dybowski B., *O Syberii i Kamczatce*, cz. 1, *Podróż z Warszawy na Kamczatkę*, Warszawa [1912], s. 17.

²⁶ Brzęk G., *Benedykt Dybowski...*, s. 40.

fenomenalnych zdolności, samouk na każdym polu nauk przyrodniczych, celował w każdej gałęzi, którą uprawiał²⁷.

Wśród ochotników, którzy z własnej woli i chęci wyruszyli na Syberię w nadziei na realizację swoich pragnień i marzeń naukowych, w poszukiwaniu przygody, skuszeni perspektywą otrzymania ziemi lub łatwego zdobycia majątku, był m.in. Ferdynand Karo²⁸, florysta i farmaceuta, który czterokrotnie przemierzał syberyjskie bezkresy, tropiąc nowe, nieznanne gatunki roślin. Był on przyrodnikiem z powołania. Jego pierwszy kontakt z Syberią miał miejsce wiosną 1887 roku, kiedy to został przeniesiony, jako aptekarz wojskowy, do Irkucka, aby poprowadzić dużą, zatrudniającą kilkunastu farmaceutów aptekę zorganizowaną na potrzeby armii. Tamtejsza przyroda tak go zauroczyła, że na Dalekim Wschodzie spędził bez mała dwadzieścia lat swojego życia, pozostawiwszy w kraju żonę i dzieci; bez wahania twierdził, że „Syberia przedstawia dla badacza przyrody istną kopalnię złota”²⁹. Bogatą i interesującą florę Irkucka oraz piękne modrzewiowe lasy wokół miasta wspominał Karo w swoich notatkach: „Prócz roślin właściwych tylko Syberii spotkałem tu dość znanych mi z kraju gatunków [...] i około dwudziestu jeszcze innych, które w cechach botanicznych w niczym się nie różniły od u nas rosnących. Jedynie *Pulsatilla patens* Mill., sasanka, kwitnąca u nas tylko fioletowoniebiesko, tam obficie bardzo natrafiana, ale z kwiatem cytrynowożółtym. Pomimo że roślina ta koło Nerczyńska, Błagowieszczeńska, Zejskiej Przystani rośnie, tej odmiany nigdzie już nie spotkałem. Jest ona dla Irkucka charakterystyczna”³⁰. Po dwumiesięcznym pobycie w Irkucku Karo przeniósł się dalej na wschód, do Nerczyńska nad rzekę Szyłkę, gdzie przebywał do jesieni 1893 roku. Tutejsza górzysta okolica, obfitująca w skały, bagna, stopy, była bardzo bogata w różne gatunki roślin. Karo wykorzystał spędzony tam czas w znakomity sposób — zebrał bowiem 550 gatunków w 30 tysiącach okazów. Efekt swojej pracy — trzy olbrzymie paki — przesłał do Pragi, do czeskiego botanika Josepha Franza Freyna, któremu powierzył także swoje sekrety: „Codziennie o godzinie 3 rano podczas mgły i rosy wychodzę na wyprawę botaniczną w okolice, gdyż mogę

²⁷ Tamże, s. 39.

²⁸ Przepięknym oryginalnym zielnikiem Ferdynanda Karo, przechowywanym w historycznym gmachu Obwodowego Muzeum Krajoznawczego w Irkucku, miała zaszczyt i przyjemność zachwycić się w listopadzie 2008 roku współautorka referatu [przyp. J. Arvaniti].

²⁹ Karo F., *Z notatek botanika*, „Wiadomości Farmaceutyczne”, 1902, nr 11, s. 267.

³⁰ Tamże, s. 264.

zbierać rośliny tylko do godziny 8 rano, gdyż o tej porze muszę być już przy pracy zawodowej. Muszę po prostu kraść czas, żeby zdążyć w ciągu dnia przełożyć rośliny i wysuszyć papier. Praca trwa dzień w dzień przez całe lato do września; dopiero gdy przyjdą pierwsze mrozy, czuję zadowolenie, że mogę nareszcie odpocząć. Komary i moskity mogą tu każdego zbieracza doprowadzić do rozpacz; jest to w dosłownym znaczeniu krwawa praca³¹. O wyróżniającej wartości jego zielników mogą świadczyć nagrody — srebrne medale zdobyte na wystawach w Moskwie (1892) i w Chabarowsku (1899). Wart jest tu podkreślenia faktu, iż pracując na Syberii jako aptekarz wojskowy, z dala od ośrodków naukowych, Ferdynand Karo miał bardzo ograniczony dostęp do specjalistycznej literatury oraz tak niezbędnego przy kolekcjonowaniu roślin zaplecza warsztatowego. Dlatego też jego kolekcje roślin tym bardziej zasługują na uznanie. Swoje zbiory w postaci gotowych spreparowanych okazów zielnikowych rozsyłał do znajomych botaników pracujących w różnych ośrodkach, nie tylko europejskich, dzięki czemu ugruntował sobie niekwestionowaną pozycję „łowcy roślin”.

Warto nadmienić, iż wcześniej niż Karo zafascynowany syberyjską roślinnością był m.in. Tomasz Augustynowicz — absolwent Wydziału Lekarskiego Uniwersytetu Wileńskiego, przekształconego w ramach represji po powstaniu listopadowym w Akademię Medyko-Chirurgiczną w Wilnie — który sześć lat spędził na Syberii: pierwsze dziewięć miesięcy na Sachalinie jako członek rządowej komisji sprawdzającej warunki pracy katorżniczej, potem w okolicach Władywostoku, w okręgu irkuckim i zabajkalskim, badając florę, glebę oraz warunki klimatyczne i prowadząc obserwacje etnograficzne wśród miejscowej ludności, jednocześnie praktykując jako lekarz w obozach pracy katorżniczej; następnie jako członek ekspedycji lekarskiej podobne poszukiwania prowadził w guberni jakuckiej i tobolskiej oraz nad środkową i dolną Kołymą, zbierając okazy roślinne i materiały o tubylczych plemionach. Jego poszukiwania w tym zakresie o kilkanaście lat wyprzedziły badania Adama Szymańskiego, Wacława Sieroszewskiego, Edwarda Piekarskiego i Bronisława Piłsudskiego. W 1878 roku w Moskwie zaprezentował Augustynowicz na wystawie antropologicznej zebrane przez siebie stroje syberyjskie. Był pierwszym polskim florystą, który dotarł do Czukotki, a swoje obserwacje zamieścił w *Tri goda w Siewiero-Wostocznoj Sibiri za polarnym krugom*. Tomasz Augustynowicz, podob-

³¹ Kuźnicka B., *Ferdynand Karo 1845–1927*, Warszawa 1966, s. 6–7.

nie jak później Ferdynand Karo, sporządził znakomity zielnik zawierający ponad czterdzieści tysięcy syberyjskich roślin, z których część obejmowała okazy znad Kołomy. Były to pierwsze badania flory tego obszaru. Całą kolekcję przekazał do Ogrodu Botanicznego w Petersburgu. Jego imieniem został nazwany gatunek turzycy *Carex augustynowicii meinh (ausen)*³².

Ferdynand Karo, 1907, APAN

Kolejnym botanikiem legitymującym się dużymi zasługami w odkrywaniu Azji Środkowej był Władysław Massalski, badacz Zakaukazia i Turkiestanu, od 1887 roku członek Cesarskiego Rosyjskiego Towarzystwa Geograficznego, dyrektor Departamentu Melioracji Rolnych w Ministerstwie Rolnictwa i Dóbr Państwowych.

W latach 1890–1891 na zlecenie Ministerstwa Rolnictwa zorganizował wyprawę do Turkiestanu w celu zbadania poziomu rolnictwa, aby w konsekwencji pracować nad podniesieniem jakości plonów. Zainteresowany uprawą bawełny, obserwował zjawisko zatarasowania koryta rzeki przez wcześniejsze osuwisko góry Gampot, by przyjąć skuteczne rozwiązania melioracyjne. Jego zainteresowania daleko wykraczały poza prace agrotechniczne. Był autorem monografii *Turkiestanski kraj* (1913), która uchodziła za najlepsze opracowanie tego regionu, tak pod względem charakterystyki florystycznej, jak geograficzno-oroграфicznej³³.

Wypada tu dodać, że nie tylko Massalskiego zachwyciły starożytne miasta Azji Środkowej — m.in. Buchara, Chiwa, Taszkient czy Samarkanda — bowiem, obok wzmiankowanego już Leonarda Jaczewskiego czy Leona Barczewskiego, można dodać wiele nazwisk polskich badaczy, którzy nie szczędzili pracy na rzecz swej drugiej ojczyzny, udowadniając, że obszary te są „Polską pachnącą”. Wraz z rozwojem aglomeracji miejskich, rozbudową infrastruktury — zwłaszcza kolei — liczba osiadłych tam Polaków stale rosła. Stanowili oni znacz-

³² Hryniewiecki B., *Przyczynek do znajomości flory ziemi czukockiej*, Lwów-Warszawa 1923.

³³ Lech Z., *Syberia...*, s. 213–214.

ny procent inteligencji; spośród nich rekrutowali się lekarze, inżynierowie, przemysłowcy, farmaceuci, adwokaci, urzędnicy, a nawet bankierzy. Wymienimy m.in. Karola Bohdanowicza³⁴, Bronisława Grąbczewskiego³⁵ czy braci Józefa i Stanisława Żylińskich³⁶.

Również lekarzem, a także inspiratorem różnych przedsięwzięć naukowych na Syberii był Julian Talko-Hryncewicz, etnograf i antropolog, którego kraina ta nęciła od lat młodości głównie ze względu na szerokie możliwości wielod dziedzinowych badań. Poza tym chciał on poznać i zbadać ziemię, po której wędrowały całe pokolenia polskich zesłańców. W 1891 roku napisał do Władysława Dybowskiego: „Obecnie wiem, że prawdopodobnie na wiosnę wyruszę w Kraj Zabajkalski do Troickosawska-Kiachty jako lekarz okręgowy, w kraj, gdzie pierwszymi pionierami nauki byli Czekanowski, Czerski i Szanowny Brat Wasz. Otóż jeżeli będziecie zechcieli porozumieć się z panem Benedyktem, może by On mógł mnie dać, jako człowiek światły i badacz znakomity, a do tego znający te miejscowości, w które mam podążać, pewne swe rady i informacje co do badań. Oprócz obowiązkowych zajęć i praktyki lekarskiej wolne chwile przy sposobności chcę poświęcić antropologii, etnografii

³⁴ Geolog, profesor Instytutu Górniczego w Petersburgu, pierwszą większą wyprawę odbył w latach 1886–1887 do południowej części obwodu zakajpijskiego w celu przeprowadzenia badań geologicznych i hydrogeologicznych, poprzedzających budowę Kolei Transsyberyjskiej na trasie Krasnowodzk–Samarkanda. Za ten naukowy debiut odznaczony został Srebrnym Medalem Cesarskiego Rosyjskiego Towarzystwa Geograficznego. W kolejnych latach jego osiągnięcia były coraz bardziej imponujące. Zob.: Czarnocki S., *Karol Bohdanowicz*, Kraków 1936.

³⁵ W 1885 roku jako członek rosyjsko-chińskiej komisji granicznej odbył „Pan Długonogi” (imię nadane mu przez ludność Turkiestanu i Pamiru) pierwszą wyprawę w głąb Kaszgarii, przywożąc z niej bogate okazy mineralogiczne (odkrył pokłady nefrytu), zoologiczne, etnograficzne, botaniczne oraz zdjęcia. Uehonorowany został Srebrnym Medalem Cesarskiego Rosyjskiego Towarzystwa Geograficznego. Kolejne wyprawy tylko ugruntowały jego pozycję: odznaczono go Złotym Medalem Cesarskiego Rosyjskiego Towarzystwa Geograficznego (1893); w 1896 roku został komisarzem pogranicznym nad Amurem, zaś w 1900 komisarzem generalnym Kwantungu w południowej Mandżurii. Zob.: Olszewicz B., *General Bronisław Grąbczewski, polski badacz Azji Środkowej (1855–1926)*, Poznań 1927.

³⁶ Józef Żyliński (1834–1921), inżynier, geodeta, generał wojsk rosyjskich, prowadził badania hydrologiczne wzdłuż syberyjskiej linii kolejowej oraz na stepach Turkmenii; Stanisław Żyliński (1838–1901), kartograf, topograf, generał w służbie rosyjskiej, w latach 1868–1900 kierował pracami Oddziału Topograficznego Turkiestańskiego Okręgu Wojskowego w Taszkencie, zapoczątkował w Turkiestanie systematyczne pomiary triangulacyjne, na podstawie jego fotografii opracowane zostały mapy Turkiestanu. Zob.: Lech Z., *Syberia...*, s. 213.

(tybecka medycyna), a w części archeologii, a wiem z Cesarskiej Rosyjskiej Archeologicznej Komisji w Petersburgu, która mnie do tych badań zachęca, że w tym względzie (archeologia przedhistoryczna Zabajkala) nic nie zrobiono. Jeżeli środki i czas pozwolą, będę pamiętać i o naszej biednej Akademii Umiejętności. Wyjadę prawdopodobnie w kwietniu, a więc już czas zebrać rozmaite informacje co do tych miejsc, w których będzie się ześrodkowywać moja praca badawcza. Nie odmówcie więc, proszę Was, i swej pomocy w tym względzie³⁷. W pamiętniku zaś dodał: „Od roku przeszło miałem też propozycję wyjazdu do Ameryki, do Chicago, gdzie mnie wzywał niejaki Kossakowski, rodem z Kowieńskiego, farmaceuta, mający aptekę i jednocześnie praktykujący jako lekarz, człowiek starszy i schorowany. Szukał on kogoś, komu by mógł oddać swoją praktykę lekarską. Życie amerykańskie, na w pół geszefciarskie, nie odpowiadało memu usposobieniu, tym więcej, że wyjazd do Ameryki był równoznaczący z zerwaniem z Europą i, co gorzej, z krajem. Wybrałem w końcu wyjazd na Syberię, która mnie więcej nęciła ze względu na badania antropologiczne³⁸. Julian Talko-Hryncewicz przez ponad sześć lat życia w dalekiej azjatyckiej krainie związał się emocjonalnie z jej mieszkańcami i na pewno, opuszczając wciąż jeszcze tajemniczą Syberię, zostawił tam serce i dużo dobrych myśli, o czym świadczy jego wzruszające przemówienie, wygłoszone na pożegnalnej uczcie przed wyjazdem z Troickosawska do Krakowa w domu kupca Inokientija Dmitrijewicza Sinicyna w Kiachcie w kwietniu 1908 roku, oraz prowadzona do końca życia wymiana myśli i doświadczeń z Sybirakami. Pełne zwierzeń i autentycznej troski o losy mieszkańców ziemi syberyjskiej są listy Talki-Hryncewicza do profesora Benedykta Dybowskiego oraz do wybitnego znawcy dziejów ludów azjatyckich Władysława Kotwicza. 17 marca 1926 roku, kiedy od lat już był cenionym i szanowanym profesorem na Uniwersytecie Jagiellońskim, Julian Talko-Hryncewicz napisał do profesora Dybowskiego: „Otrzymaliśmy parę ciekawych listów z Troickosawska, z Mongoło-Buriackiej Republiki. Wielu naszych znajomych wymarło podczas wojny z głodu i epidemii, a wielu wymordowano. Gimnazjum, szkołę realną i miejską zamknięto i założono inne, dawnych nauczycieli burzujów usunięto. Muzeum za-

³⁷ List Juliana Talki-Hryncewicza do Władysława Dybowskiego, Antonów, 11 września 1891, Materiały Gabriela Brzęka, APAN, III-382, j. 36.

³⁸ Talko-Hryncewicz J., *Z przeżytych dni...*, s. 198.

łożone przeze mnie niegdyś ocalało i przyznane за государственное³⁹. Wspomnienia z tamtych trudnych, ale w gruncie rzeczy dobrych i szczęśliwych dla Talki-Hryncewicza syberyjskich czasów towarzyszyły mu do końca życia.

Przyjacielem i korespondentem Juliana Talki-Hryncewicza był lekarz Celestyn Ciechanowski⁴⁰, wygnaniec po zrywie styczniowym, „rodem z Grodzieńskiego, który, odbywszy roboty ciężkie, zamieszkał w Irkucku i zdobył tam sławę wielkiego filantropa i oryginała. Miał dom własny, ogrodzony wysokim parkanem, z bramą zwykle zamkniętą. Żył bardzo skromnie, leczyl najczęściej darmo, a jeżeli brał honorarium, to bardzo małe, ubogim dając lekarstwa bezpłatnie⁴¹. Julian Talko-Hryncewicz pisze o nim w swoich wspomnieniach: „Żyjąc długie lata z prostą Sybiraczką, miał z nią dziesięcioro dzieci, które nadzwyczajnie kochał iłożył na ich wychowanie⁴². Z dziećmi i w rodzinie mówił po rosyjsku, tłumacząc, że dzieci jego pozostaną na Syberii, więc po co do ich młodych serc zaszczerpiac przywiązanie i tęsknotę do dalekiej ojczyzny, której nigdy nie ujrzą. Sam jednak przebywał chętnie z dawnymi towarzyszami lat niedoli. Bywając potem w Irkucku, odwiedzałem nieraz Ciechanowskiego. Opowiadał mi, że mimo skrupułów, jakie miał co do narzucania swej narodowości dzieciom, starszy syn, po otrzymaniu matury, chcąc się uczyć, a nie mając na to środków, udał się na uniwersytet do Warszawy w celu łatwiejszego otrzymania stypendium jako pra-

³⁹ List Juliana Talki-Hryncewicza do Benedykta Dybowskiego, Kraków, 17 marca 1926, Materiały Gabriela Brzęka, APAN, III–382, j. 61.

⁴⁰ Współautorce referatu, od dawna zainteresowanej śladami Celestyna Ciechanowskiego, dzięki uprzejmości i serdeczności pracowników Państwowego Archiwum w Irkucku, udało się uzyskać informację o przechowywanej w tymże Archiwum teczce z niezwykle cennymi i ciekawymi dokumentami tego zasłużonego dla Syberii polskiego lekarza, które ciągle jeszcze czekają na zbadanie, opisanie i opublikowanie w kraju; ten poczciwy człowiek, dobry lekarz i zany Polak swoją postawą moralną z całą pewnością zasłużył sobie na miejsce w sercach i pamięci przyszłych pokoleń rodaków. Referentki składają serdeczne podziękowania autorom niezwykle interesującego artykułu o Celestynie Ciechanowskim dr Oksanie D. Polianskiej z Buriackiego Uniwersytetu Państwowego w Ułan Ude i Mikołajowi D. Griebnyszczikowowi, członkowi polskiego towarzystwa „Надежда”, za udostępnienie tekstu polskim czytelnikom. Listy Celestyna Ciechanowskiego do Juliana Talki-Hryncewicza zachowały się też w spuściźnie Juliana Talki-Hryncewicza znajdującej się w Archiwum Uniwersytetu Jagiellońskiego, AUJ, D III 6, k. 477.

⁴¹ Talko-Hryncewicz J., *Z przeżytych dni...*, s. 236.

⁴² Ciekawe, że w Irkucku i okolicach nazwisko Ciechanowski nie występuje. Być może, dzieci nosiły dla bezpieczeństwa nazwisko matki.

wosławny. Po rocznym pobycie poznał miejscowe stosunki, przy czym oburzyła go niesprawiedliwość i prześladowanie, jakich dopuszczał się rząd względem Polaków. Dzielił się szczegółowo swoimi wrażeniami z ojcem w listach, zaczął pisywać po polsku i poczuł się Polakiem. Pocziwy staruszek płakał ze wzruszenia, widząc w tym triumf idei polskiej i wyższe zrządzenie Opatrzności⁷⁴³. Celestyn Ciechanowski (1835–1906) w 1863 roku był rzeczywiście naczelnikiem powstańczym Grodna. Mówiono o nim, że „był kochany, wielbiony przez młodzież, i w samej rzeczy niepospolita to była osobistość”⁷⁴⁴. Ciechanowski został uwięziony w czasie niesienia pomocy rannym powstańcom, osadzony początkowo w więzieniu przy ulicy Dominikańskiej w Grodnie (w murach klasztoru Dominikanów), następnie w Wilnie. Skazano go na karę śmierci przez rozstrzelanie, lecz wyrok zamieniono mu na dwadzieścia lat katorgi na Syberii. Na ciężkich robotach pod Irkuckiem był jednak bardzo krótko, gdyż szybko przeznaczono go tam na głównego lekarza więźniów. Po czterech latach, pozyskawszy względy miejscowej administracji, został głównym lekarzem w Aleksandrowsku z pensją 4000 rubli, po czym, po kilkunastu latach, przeniósł się do Irkucka, gdzie zyskał sławę wielkiego filantropa, „bezinteresownego idealisty, człowieka wielkiej pracy i sumienności, który budził ku sobie powszechny szacunek, miłość i podziw nawet”⁷⁴⁵. Ciechanowski zmarł w Irkucku 28 grudnia 1906 roku i tam został pochowany na cmentarzu, na którym spoczywali katolicy⁷⁴⁶. Matka jego była również więziona w 1863 roku. Celestyn miał dwóch braci. Jan, osiadłszy w Wilnie, prowadził różne przedsiębiorstwa przemysłowo-handlowe, a jednocześnie był urzędnikiem do szczególnych poruczeń przy generale-gubernatorze wileńskim Włodzimierzu Nazimowie. Również czynnie działał podczas powstania styczniowego, nie został jednak aresztowany, a swoimi zabiegami przyczynił się nawet do złagodzenia kary brata Celestyna. Drugi z rodzeństwa, Fortunat, urodzony w Horłowie w 1832 roku, ksiądz, profesor języków i Pisma Świętego w Seminarium Duchownym w Wilnie, wyemigrował po powstaniu styczniowym do Belgii, następnie do Chile, gdzie mieszkał w Concepción i Santiago, a potem — wedle słów geologa, mineraloga, inżyniera górnictwa, bada-

⁷⁴³ Talko-Hrynczewicz J., *Z przeżytych dni...*, s. 236.

⁷⁴⁴ Gieysztor J., *Pamiętniki z lat 1857–1865*, Wilno 1913, s. 252.

⁷⁴⁵ Tamże, s. 398.

⁷⁴⁶ Cmentarz ten niestety już nie istnieje, na jego terenie znajduje się obecnie Park Kultury i Wypoczynku w Irkucku.

cza Chile Ignacego Domeyki — „[...] po krótkim pobycie w Santiago, przeniósł się na podplebana do jednej z najludniejszych parafii w Valparaiso, gdzie wiele dobrego zrobił; był szanowany i kochany od wszystkich, cnotliwy i uczoney”⁴⁷. Ksiądz Fortunat zmarł w Krakowie w 1882 roku i pochowany został na cmentarzu Rakowickim, w alei najstarszych grobów, niedaleko kwatery Juliana Talki-Hryniewiczza i jego żony Krystyny z Szabuniewiczów Talko-Hryniewiczowej.

Również udział Polaków w rozwoju przemysłu oraz infrastruktury Syberii jest znaczący. Prowadzili oni zakrojone na szeroką skalę prace na rzecz najdłuższej linii kolejowej świata — Kolei Transsyberyjskiej, wybudowanej w okresie 1891–1916, której kierownikiem budowy odcinka środkowosyberyjskiego w dwóch pierwszych latach był pionier badań geotermicznych na Syberii Leonard Jaczewski⁴⁸. Na trasie tej budowy skupieni byli także liczni polscy inżynierowie, geolodzy, górnicy i mineralodzy, np. Karol Bohdanowicz prowadził tam badania złóż kopalin oraz warunków geologicznych odcinka między Tomskiem a Irkuckiem; odkrył m.in. zagłębienie węgla kamiennego w okolicach Czeremchowa, złoża nefrytu w dorzeczu Angary oraz soli kamiennej, rud żelaza i kamieni ozdobnych. Mineralog, geolog i petrograf Józef Morozewicz w latach 1897–1904, po wydaleniu z Uniwersytetu Warszawskiego i przymusowym przesiedleniu do Petersburga, brał udział w wyprawach badawczych, m.in. na Krym, Ural i Wyspy Komandorskie; odkrył nowe typy skał, m.in. kaszynit, beringit i mariupolit. Polacy, mający duże doświadczenie w dziedzinie kolejnictwa, sprawowali kierownicze funkcje w zarządzie, zatrudniani byli również jako robotnicy techniczni i fizyczni, a także jako specjaliści w powstającej infrastrukturze socjalnej; wszędzie dali się poznać jako pracownicy odznaczający się dużą wiedzą, zdyscyplinowani, odpowiedzialni i obowiązkowi. Bardzo zasłużonym dla Syberii był podróżnik Kazimierz Grochowski, który w latach 1908–1920 odbył około trzydziestu podróży naukowych, m.in. po Sachalinie, Syberii Wschodniej, Tuwie, Kraju Ussuryjskim, Jakucji, Alasce, Mongolii i Mandżurii, w czasie których odkrył bogate złoża złota, ropy naftowej i wielu innych kopalin. Jednocześnie prowadził badania archeologiczne i etnograficzne miejscowych ludów (m.in. Jakutów, Tunguzów i Goldów),

⁴⁷ List Ignacego Domeyki do Edwarda Odyńca, Santiago, 16 stycznia 1880, „Kłosy”, 1880, nr 772, s. 245.

⁴⁸ W Bibliotece Naukowej Irkuckiego Uniwersytetu Państwowego współautorka referatu ze wzruszeniem obejrzała księgę z autografem naszego wielce zasłużonego dla Syberii rodaka [przyp. J. Arvaniti].

zbierał ich legendy i opowieści, studiował mowę, kompletował słowniki oraz opracował gramatykę tunguską. Oceniając ogrom i wielodzinność dokonań Polaków na Syberii, nie wypada pominąć osiągnięć chemika i balneologa Stanisława Szczepana Zaleskiego, który prowadził pionierskie prace w zakresie analizy chemicznej, geologicznej i klimatycznej syberyjskich jezior oraz badania hydrologiczne zwieńczone odkryciem wielu źródeł wód leczniczych.

Przymusowo lub dobrowolnie przebywającym na Syberii Polakom nierzadko pomagali urzędnicy różnych centrów administracyjnych, miast i miasteczek, dzięki czemu wielu z nich mogło uczestniczyć w propagowaniu nauki, oświaty i kultury. Warte podkreślenia są np. zasługi naszego rodaka, będącego w służbie rosyjskiej, korespondenta Juliana Talki-Hrynecwicza Aleksandra Despoty Zenowicza⁴⁹, który niejednokrotnie, nie wychodząc poza ramy obowiązującego prawa, ulżył ciężkiej doli wielu polskich zesłańców i pomógł im zaadaptować się do nowych warunków. Aleksander Despota Zenowicz (1829–1897), pochodzący z Wileńszczyzny pionier cywilizacji i kultury na Dalekim Wschodzie, zesłaniec syberyjski, był urzędnikiem do „zleceń szczególnych” w Irkucku, w latach 1859–1862 naczelnikiem Kiachty, potem gubernatorem tobołskim, opiekunem sybiraków postyczniowych, za co został zwolniony w 1867 roku ze stanowiska gubernatora. Bardzo serdecznie wspominał go zawsze Julian Talko-Hrynecwicz, który powiedział: „Troickosawsk z osadą Kiachtą staje się przedmiotem szczególnej pieczołowitości nowego naczelnika. Zakłada ochronkę dla dzieci, szkoły początkowe i dla braku nauczycieli sam pierwszy w nich naucza. Sprowadza nasiona i uczy ogrodnictwa i uprawy roli. Prześladowuje pijaństwo i łapownictwo pośród urzędników, dobierając na stanowiska ludzi moralnej wartości. Wprowadza godziwe rozrywki i instytucje kulturalne, jak klub, zakłada publiczną czytelnię i bibliotekę, wreszcie popiera wśród kupiectwa myśl założenia pierwszej drukarni, w której drukuje gazetę miejscową, pomimo że nie było jej nawet w takim ośrodku kulturalnym i miejscu rezydencji jenerała-gubernatora jak Irkuck. [...] Wzbraniał i piętnował używa-

⁴⁹ Jego listy do Juliana Talki-Hrynecwicza były zawsze bardzo serdeczne; dla przykładu przytoczymy tu zakończenie pisma z 12 marca 1892 roku: „A tymczasem żegnam Cię, Kochany Doktorze, życzę Ci wszelkich pomyślności w Twej, co daj Boże, najdłuższej życiowej wędrówce”. Zob.: List Aleksandra Despoty Zenowicza do Juliana Talki-Hrynecwicza, 1892, AUJ, D III 6, k. 463.

W tekście używamy imienia Despota i odmieniamy je zgodnie z zasadami języka polskiego, ponieważ sam nosiciel tak właśnie podpisywał swoje listy.

nie wyrazów nieprzyzwoitych [...], wytępił ówczesny zwyczaj mężczyzn chodzenia latem bez spodni. [...] Zenowicz zdobył sobie zasłużone uznanie nie tylko pośród swoich, których był orędownikiem, lecz i wśród społeczeństwa rosyjskiego. Jako administratora imię jego zapisała Syberia złotymi zgłoskami⁵⁰.

Wszystkie te omówione powyżej sprawy znalazły odzwierciedlenie tak w pracach naukowo-badawczych, jak i w literaturze i sztuce. Tematyka polsko-syberyjska obecna była np. w poezji, zwłaszcza okresu romantyzmu u wielkich wieszczów — Adama Mickiewicza i Juliusza Słowackiego — oraz poetów z kręgu filaretów, z których „[...] Jan Czeczot w więzieniu bardzo wiele wierszował nie bez pewnych zalet, dając dowody wielkiej spokojności umysłu; [...] Tomasz Zan, pierścieniem w dowód zaufania i przywiązania z młodzieżą poślubiony, stał się głównym celem prześladowań [...]”⁵¹. Odzwierciedlenie problematyki syberyjskiej znajdujemy w tłumaczonych na kilka języków dwutomowych, wydanych po raz pierwszy w Petersburgu już w latach 1887–1890, *Szkicach*, nazywanych ukochaną książką pokolenia, autorstwa zesłańca z 1878 roku Adama Szymańskiego, oraz w innych opowiadaniach tego prozaika i publicysty, tworzącego pod pseudonimem Adam Lach. *Szkie Szymańskiego* „uderzały pamiętnikarską niemal prawdą obrazów, szlachetnością uczucia i misterną prostotą stylu. *Srul z Lubartowa* i *Dwie modlitwy (Wigilia Bożego Narodzenia)* jako klejnoty naszej nowelistyki weszły do podręczników szkolnych, w Galicji jeszcze za czasów niewoli, ale i inne nie ustępują im pod względem artyzmu, jak *Pan Jędrzej Krawczykowski*, *Maciej Mazur*, *Stolarz Kowalski*, *Przewoźnik*, *Hanusia*. Nowele Szymańskiego były tym cenniejsze, że ujmowały tematy z życia Polaków na Syberii i stały się pod tym względem niemal dokumentem historycznym⁵². Szymańskiemu Syberia zawdzięcza też niedokończoną i niestety niewydaną cenną pracę *Ziemia jakucka i jej mieszkańcy*, której świetnie zachowany rękopis znajduje się w Archiwum Polskiej Akademii Nauk⁵³.

W tym samym 1878 roku został zaaresztowany za działalność spiskową, a następnie zesłany na Sybir, wzmiankowany już Wacław Sieroszewski, z wielkim powodzeniem zajmujący się tam kowalstwem

⁵⁰ Talko-Hryniewicz J., *Z przeżytych dni...*, s. 278–280.

⁵¹ Leleweł J., *Nowosilcow w Wilnie w roku szkolnym 1823/4. Dołączona Nota o kuratorii Nowosilcowa podana na ręce generała Rosena*, Warszawa 1831, s. 117–118.

⁵² Janik M., *Dzieje Polaków...*, s. 448.

⁵³ Materiały Adama Szymańskiego, APAN, III–24, j. 1–15.

i rolnictwem, autor powieści, licznych szkiców i opowiadań o tematyce syberyjskiej, które cieszyły się dużą poczytnością, oraz rewelacyjnej monografii, wydanej w 1900 roku w Warszawie, *12 lat w kraju Jakutów* (jest to polska wersja opublikowanej cztery lata wcześniej w Petersburgu rozprawy *Jakuty. Opyt etnograficznego issledowanija*).

Tematyka syberyjska bliska też była malarstwu, czego wyraz znajdujemy w przejmującym cyklu obrazów Artura Grottgera, „nieśmiertelnego rysownika doby powstania styczniowego, którego *Pochód powstańców na Sybir, Ciosanie krzyża, Dźwiganie krzyża* [...] pozostaną na zawsze w wielkości spokojnego cierpienia najwymowniejszą ilustracją polskiej golgoty syberyjskiej”⁵⁴, Jacka Malczewskiego, którego obrazy (*Zesłanie studentów, Niedziela w kopalni, Wigilia na Syberii*) są „wzruszające w treści, szlachetnie proste w wykonaniu”⁵⁵, czy Aleksandra Sochaczewskiego (*Na granicy Azji*), który „jako sybirak dał pamiętniki syberyjskie na płótnie”⁵⁶. Autorem prac dokumentujących krajobrazy Syberii był też m.in. Leopold Niemirowski, zesłaniec z 1839 roku, artysta malarz, który już po wyroku, za specjalnym zezwoleniem generała-gubernatora Syberii Wschodniej, w 1844 roku (według innych źródeł w 1851), jako rysownik, wziął udział w wyprawie zorganizowanej przez Wschodniosyberyjski Oddział Cesarskiego Rosyjskiego Towarzystwa Geograficznego na Kamczatkę. Ten wybitny i niestety prawie zupełnie zapomniany malarz zostawił po sobie ciekawą tak artystycznie, jak etnograficznie spuściznę szkiców i rysunków, które wydane zostały w specjalnym albumie w Petersburgu w 1856 roku przez Iwana D. Bułyczewa — jednego z uczestników i kierownika tej wyprawy. Niestety nie podano w podpisach nazwiska autora ilustracji, co było praktykowane w przypadku prac zesłańców. Niemirowski odbywał liczne podróże po Syberii Wschodniej, w okolicach Bajkału, Gór Jabłonowych i Sajanów, czego reminiscencje widoczne są w jego pracach nielicznie zachowanych w zbiorach Muzeum Narodowego w Warszawie⁵⁷. Rysowane kredką i ołówkiem na naklejonym na kartonie papierze obrazy prezentujące Bajkał i jego okolice są rzeczywiście urzekająco piękne.

Także swoją artystyczną działalność — nienaznaczoną aż tak martyrologią — prowadził tu malarz przełomu XIX i XX wieku, zesła-

⁵⁴ Janik M., *Dzieje Polaków...*, s. 449.

⁵⁵ Tamże, s. 450.

⁵⁶ Tamże, s. 449.

⁵⁷ Trynkowski J., *Leopold Niemirowski (1810–1883)*, „Przegląd Wschodni”, 1991, t. I, z. 2, s. 375–377.

niec postyczniowy Roman Szwoynicki, właściciel majątku Rady koło Poniewieża, u którego zamieszkał kuzyn Henryk Sienkiewicz i z którym konsultował wydarzenia dotyczące Laudy, opisane w drugiej części *Trylogii*. „[...] Sam [Szwoynicki] wyglądał tęgo i barczyście, jak jakiś Butrym czy Domaszewicz; w siedemnastym roku życia poszedł do powstania i oparł się aż w Tobolsku pod ferułą gubernatora Polaka Despoty Zenowicza, który publicznie gromił zesłanych rodaków, a potajemnie, jak mógł, im pomagał i ułatwiał życie”⁵⁸. Lata zesłania Szwoynicki spędził twórczo, malując, a także fotografując wspólnie z Lucjanem Kraszewskim, bratem pisarza Józefa Ignacego Kraszewskiego, także zesłańcem. W Zbiorze Fotografii Archiwum PAN znajduje się 12 zdjęć z tego okresu, wszystkie podpisane ręką malarza. Przedstawiają one m.in. mogiły katolickie w Kazaniu, kilkudziesięcioosobową grupę ludności zamieszkałej w guberni kazańskiej, jarmark w Cywilsku, wieś Czuwaszki. W swoich szkicach, rysunkach i akwarelach utrwalił Szwoynicki m.in. wizerunki polskich wygnańców, zwierząt oraz ujmująco piękne w swej monotonii i bezkresności syberyjskie krajobrazy, o których Julian Talko-Hryniewicz napisał: „Droga wszędzie monotonna, szeroka, wijąca się wśród stepów i lasów dziewiczych, a krajobrazy tak do siebie podobne, że nie ma na czym oka zatrzymać”⁵⁹.

Bodajże jednak największe i zasługujące na najwyższą notę są dokonania naszych rodaków w zakresie językoznawstwa i etnografii. Listę otwiera Adam Dłużek Kamiński, autor najstarszego w języku polskim opisu nieskażonej jeszcze wpływami cywilizacji europejskiej i religii prawosławnej Syberii, gdzie skazaniec przebywał jako jeńiec wojenny od 1660 do 1669 roku. Językiem, gospodarką, obyczajami i niezwykłą kulturą mieszkańców Syberii — Jakutów, Czukczów, Kamczadali, Tunguzów czy Buriatów — oraz samą krainą wiecznych śniegów — jej klimatem, zjawiskami geograficznymi, bogactwem ziemi i wód — interesował się również Ludwik Sienicki, w 1707 roku wzięty do niewoli rosyjskiej, a następnie za odmowę wstąpienia do służby carskiej wywieziony wraz z bratem na Syberię, gdzie przebywał do 1722 roku, Józef Kopec, w 1794 roku uwięziony po bitwie pod Maciejowicami i w 1795 roku zesłany na Kamczatkę (jego *Dziennik podróży*... doczekał się kilku wydań ze względu na barwny język i wartką akcję; wzbudził też ogromne zainteresowanie Adama Mickiewicza, który poświęcił mu aż dwa swoje wykłady

⁵⁸ Pietrzekiewicz D., *Roman Szwoynicki=Роман Швоиницкый*, [w:] *Polscy badacze Syberii=Польские исследователи Сибири*, red. J. Arvaniti, Warszawa 2008, s. 37.

⁵⁹ Talko-Hryniewicz J., *Z przeżytych dni...*, s. 229.

— XXIII i XXIV — na temat literatury słowiańskiej w Collège de France)⁶⁰, oraz przeor wileńskich dominikanów ksiądz Faustyn Ciecierski, skazany na katorgę w 1797 roku za udział w przygotowaniach do powstania i wywieziony do Nerczyńska za Bajkałem, później do kopalń Daurii nad granicą chińską, gdzie był aż do 1801 roku; dawał on nielegalnie prywatne lekcje dzieciom urzędników rosyjskich (władze bały się złego wpływu przybyszów z Polski na podporządkowanych tubylców i wywoływanie wśród nich nastrojów wolnościowych). Działalność edukacyjną na Syberii prowadził również Bronisław Piłsudski, który założył na Sachalinie pierwszą szkołkę dla dzieci Ajnów. Wszyscy wymienieni sybiracy zawsze z niezwykłą serdecznością i sympatią opisywali autochtonicznych mieszkańców tej wielkiej krainy, a ich pamiętniki przez całe lata stanowiły jedyne źródło wiedzy o rdzennych Sybirakach. Ilustracją niech będzie tu fraza wypowiedziana przez Faustyna Ciecierskiego: „Więcej ja znajdowałem przykładów dobroczynności wspaniałej w ubogim jednym domu wieśniaczego ludu lub błakającego się po stepach Tunguza lub też innego Azjaty niż w najliczniejszych i najpolerowańszych miastach”⁶¹. Charakterystyczna jest opinia o mieszkańcach Kamczatki Józefa Kopcia: „Kamczadal jest dobry, z natury powolny, łagodny, uprzejmy i bez granic gościnnie”⁶², gdyż: „pomimo życia prawie pasterskiego Kamczadale mają swoje uczyty i biesiady publiczne. [...] Przyjęci wódką, czyli gorzałką własnej roboty, herbatą, rybami i innymi produktami krajowymi, stosownie do zwyczaju, mają się za najlepiej przyjętych”⁶³. Kopeć, nie mogąc przemilczeć ich szczególnej tradycji szczodropliwości, dodał: „Kamczadal, ofiarowawszy to wszystko, co tylko ma w swoim domu, prezentuje na koniec jedną ze swych żon gościowi, biorąc ją za rękę i przyprowadzając do niego. Żona, mając przy sobie naczynie mie-

⁶⁰ „Nieszczęścia wygnania zbliżyły [...] naród polski z innymi narodami słowiańskimi. Nie byłoby sposobu zbliżenia Polaków i Rosjan. Naród niepodległy, wolny, dumny ze swych swobód, co mógł mieć wspólnego z narodem nieszczęśliwym, uciśnionym, nawykłym od wieku do posłuchu swojemu panu? Jednych i drugich przywiodła Opatrzność do szukania Pana wyższego ponadziemskiego, do zespolenia się w jednym pragnieniu opieki Opatrzności. Od tej doby wspólne uczucie łączy wygnańca rosyjskiego z wygnańcem polskim. Można powiedzieć, że na zesłaniu sybirskim wytwarzają się, w uścisku nieszczęścia, pierwsze więzy jedności rozleglejszej”. Zob.: Mickiewicz A., *Literatura słowiańska. Kurs drugi*, Warszawa 1955, s. 303–304.

⁶¹ Janik M., *Dzieje Polaków...*, s. 85.

⁶² Kopeć J., *Dziennik Józefa Kopcia, brygadiera wojsk polskich*, Warszawa-Wrocław 1995, s. 138.

⁶³ Tamże, s. 150.

dziane zawieszono na kruczku u pasa, w obecności jego upuszcza urynę i częstuje. Gość albo wypić taki upominek musi, albo przynajmniej usta wypłukać, który obrządek nadaje mu już zupełne prawo do niej jakby do małżonki. W przypadku niedopełnienia tego warunku mógłby za wzgardę życie utracić⁶⁴. Bronisław Piłsudski natomiast powiedział o Ajnach i Gilakach: „Było to jedyne na całej wyspie środowisko moralnie niezepsute, odcinające się korzystnie od ogólnego tła ponurego. Zbliżyłem się do tych ludzi wymierających i krzywdzonych, ażeby odetchnąć wśród nich lepszym powietrzem i nieść im pomoc⁶⁵. Warto w tym miejscu przytoczyć jeszcze opinię o Azjatach wspomnianego już wcześniej Leona Barszczewskiego: „Dłuższe obcowanie z półdzikimi mieszkańcami nauczyło mnie wielu rzeczy. Jak fałszywie i źle sądzimy tych biedaków. Najczęściej sami jesteśmy przyczyną nieporozumień, jakie wynikają pomiędzy nami a nimi. Niejednokrotnie sam, zdawało się, byłem w położeniu bez wyjścia wśród tych półdzikich ludów, gdzie byle drobiazg mógł pociągnąć za sobą utratę życia. A przecież zawsze dawałem sobie radę, co zawdzięczam temu, że stosunek mój do mieszkańców był zawsze serdeczny, że starałem się wniknąć w ich życie, zwyczaje i obrzędy, wierzenia i przesady. Zjednałem sobie wśród nich wielu prawdziwych przyjaciół. Dziewiętnaście lat obracałem się między nimi i nie mogę znaleźć ani jednego przykładu ich rzekomej zwierzęcości, o czym tak chętnie piszą rozmaici podróżnicy⁶⁶”.

Omawiając dokonania naszych rodaków na Syberii, nie sposób pominąć różnie ocenianego przez historię filomata, przyjaciela Mickiewicza, Zana i Czeczota, późniejszego profesora Uniwersytetu w Kazaniu, Szkoły Głównej Warszawskiej i Cesarskiego Uniwersytetu Warszawskiego Józefa Szczepana Kowalewskiego⁶⁷, który — skazany w 1824 roku na przymusowe studia języków orientalnych w Kazaniu, potem w Irkucku — zajmował się, początkowo z obowiązku, później z zamiłowania, językiem, literaturą, historią oraz obyczajami ludów mongolskich i stworzył podstawy rosyjskiej mongolistyki. Wzmiankowany wcześniej Edward

⁶⁴ Tamże, s. 138.

⁶⁵ Kuczyński A., *Ludy dalekie a bliskie*, Wrocław 1989, s. 36–37.

⁶⁶ Strojcki I., *Leon Barszczewski*, [w:] *XIX-wieczna Azja Środkowa w obiektywie Leona Barszczewskiego. Katalog wystawy ze zbiorów Igora Strojckiego*, Opole 2009, s. 2–3.

⁶⁷ Lamowie natomiast z najwyższą czcią wyrażali się o polskim zesłańcu, który w bibliotece klasztoru położonego w dalekich Stepach Agińskich prowadził swoje studia mongolistyczne, i „ogłosił go chubiłganem, czyli wcieleniem żywego Buddy”. Zob.: Brzęk G., *Benedykt Dybowski...*, s. 100.

Piekarski, o którym N. Poppe powiedział, że „osobiste nieszczęście Edwarda Piekarskiego stało się prawdziwym błogosławieństwem dla badań nad językiem jakuckim”⁶⁸, wyeksmitowany za działalność spiskową w 1880 roku do najdalszych zakątków Syberii Wschodniej, późniejszy stypendysta Cesarskiej Akademii Nauk, ożeniony z ubogą Jakutką, z którą miał kilkoro dzieci, był z kolei wybitnym znawcą obyczajów i języka Jakutów, podobnie jak etnograf, prozaik i publicysta wspomniany już kilkakrotnie Adam Szymański.

Zarówno wielu wygnańców, jak i „dobrowolców” oddało Syberii nie tylko swoje serca, lecz także całą swoją wiedzę, czas i doświadczenie. Pokonując niezwykle trudne, ekstremalne warunki życia i pracy na tej ziemi, walcząc wytrwale z zimmem, głodem i zmęczeniem, Polacy czynili dla Syberii wiele dobrego, przyczyniając się do poznania, zbadania, opisanie i rozwoju tej krainy, o której Benedykt Dybowski powiedział: „Nie ma na Ziemi miejsca lepszego jak Syberia”⁶⁹. Polacy byli tam lekarzami, nauczycielami, profesorami wyższych uczelni, górnikami, geologami, inżynierami, prawnikami, rolnikami, urzędnikami, kupcami, zakładali szkoły, biblioteki, towarzystwa naukowe, muzea, szpitale, uczestniczyli w ekspedycjach, prowadzili badania kultury, mowy, obyczajów, tworzyli słowniki miejscowych języków, opisywali Syberię w pracach naukowych, utrwalali jej uroki oraz ciemne strony w literaturze i malarstwie.

Przebogate materiały obrazujące czterysta lat polskiej diaspory na Syberii dobitnie świadczą, iż „Syberia zaczyna się od Wisły”, nie tak w sensie geograficznym, jak demograficzno-politycznym, gdyż poczynając od XVI stulecia, a kończąc na XX wieku, wiele pokoleń Polaków żyło i pracowało na rzecz krainy, gdzie — jak pisał pijar Franciszek Siarczyński w dziele *Geografia, czyli opisanie naturalne, historyczne i polityczne krajów i narodów we czterech częściach świata zawierających się z dołączeniem geografii astronomicznej* — „[...] zima tęga, lato przykre dla zbyt nich upałów. Śnieg zwykły padać przez osiem miesięcy. [...] Część północ-

⁶⁸ Arvaniti J., *Edward Piekarski=Эдвард Пекарский*, [w:] *Polscy badacze Syberii...*, s. 47.

⁶⁹ Afiani W.J., Mironienko S.W., *Polscy badacze Syberii. Dokumenty Archiwum Rosyjskiej Akademii Nauk i Państwowego Archiwum Federacji Rosyjskiej=Польские исследователи Сибири. Документы Архива Российской академии наук и Государственного архива РФ*, [w:] *Katalog wystawy „Polscy badacze Syberii”=Каталог выставки «Польские исследователи Сибири»*, red. W.J. Afiani, N.W. Litwina, N.M. Osipowa, Moskwa 2008, s. 18.

na ma tylko same dzikie i zarosłe puszcze, mieszkańców rozproszonych, z połowu ryb i zwierza żyjących. Ale południowa jest bardzo urodzajna, w łąkach, paszach i gruntach bez uprawy prawie najlepsze plody wydających [...]” a ludzie „[...] są wzrostu małego, pospolicie nie wyżsi nad cztery stopy, cery ciemnośniadej, twarzy szerokiej, nosa płaskiego, oczów żółtych. Kobiety są nie mniej szpetne jak mężczyźni”⁷⁰. „Typem wdzięku niewieściego są dla Sybiraków kobiety rumiane, ogromne, tłuste, o grubych herkulesowych postaciach”⁷¹. „Mimo niewygód życia i ostrości powietrza chorób bardzo mało znają i długo żyją, ale prędko ciemnieją od blasku długo trwających śniegów i nieustannego dymu w swych pomieszczeniach”⁷².

Problematyka syberyjska zawsze wywołuje wzruszenia i przyspiesza bicie serc Polaków, bo „Sybir [...] jest wciąż dla nas terminem tkliwym. W takim znaczeniu, jakie nadaje temu słowu medycyna: tkliwy, wrażliwy na dotyk”⁷³.

Talcy, skansen nad Angarą, 2008, fot. J. Arvaniti

⁷⁰ Rok B., *Staropolskie relacje geograficzne o Syberii w XVIII wieku*, [w:] *Syberia w historii i kulturze...*, s. 44.

⁷¹ Tamże, s. 44.

⁷² Janik M., *Dzieje Polaków...*, s. 9.

⁷³ Trojanowiczowa Z., *Sybir romantyków*, Kraków 1992, s. 148.

Виталий Юрьевич Афиани¹
Надежда Михайловна Осипова²
Москва

ДОКУМЕНТЫ О ПОЛЬСКИХ ИССЛЕДОВАТЕЛЯХ СИБИРИ В АРХИВЕ РОССИЙСКОЙ АКАДЕМИИ НАУК

Архив Российской академии наук свыше 280 лет собирает и хранит документы по истории российской и мировой науки — около 2 тысяч фондов, свыше 1 млн. дел, начиная с XVI столетия. Документы содержат сведения о самых различных направлениях деятельности Академии наук, истории российской и зарубежной науки, в т.ч. о связях между учеными многих стран.

Тема российско-польских научных связей, в т.ч. история исследования Сибири нашла свое отражение в архивных документах. Они рассказывают о научной деятельности поляков, чье творческое начало внесло немалую лепту в изучение этого региона. Разными путями попадали поляки в сибирский край и с различными мотивациями. Чаще они попадали в Сибирь по политическим мотивам. Были и те, кто приезжал сюда на службу, или преследуя экономические цели. Но никого не оставил безразличным этот суровый и богатейший край.

История поляков в Сибири начинается с конца XVI века — со ссылки в сибирский регион военнопленных эпохи русско-польских войн. Последующие этапы связаны с польским движением за независимость. И среди ссыльных было немало ученых и тех, кто в Сибири стал заниматься научными исследованиями. Как известно, в 1760–1794 гг. в Сибирь были сосланы участники Барской конвенции, затем участники национально-освободительного восстания

---

¹ Виталий Юрьевич Афиани — директор Архива Российской академии наук, кандидат исторических наук.

² Надежда Михайловна Осипова — старший научный сотрудник Архива Российской академии наук, кандидат исторических наук.

под руководством Тадеуша Костюшко. В 1817–1824 гг. в ссылку отправляются участники польских организаций „филоматов”. Среди них — монголовед и бурятолог Юзеф Ковалевский, член Санкт-Петербургской Академии наук с 1837 г., литераторы Томаш Зан и Ян Чечот. В 1863 г. – вторая половина 1864 г. происходит массовая ссылка участников Польского (Январского) восстания 1863–1864 гг. Это — биолог и врач Бенедикт Дыбовский, член-корреспондент АН СССР с 1928 г., геологи Ян Черский и Александр Чекановский, художник Роман Швойницкий. Позже, в 1870–1890 гг. ссылаются деятели польского социалистического и пролетарского движений, в том числе, врач и этнограф Эдвард Карлович Пекарский, член-корреспондент с 1927 г. и почетный член АН СССР с 1931 г., внесшие значительный вклад в изучение этнографии народов Сибири Бронислав Пилсудский, Вацлав Серошевский и известный писатель, публицист и педагог Адам Шиманский, за свои научные труды о Сибири избранный членом Императорского Русского географического общества в Петербурге. В 1880–1910 гг. параллельно со ссылкой происходит переселение крестьянства и трудовая эмиграция в Сибирь населения из польских регионов Российской империи. Представителями этой группы являются ученый-путешественник, полковник русской армии Леон Барщевский, ботаник, собравший в Сибири около 80 тысяч образцов растений и открывший несколько новых видов, Фердинанд Каро, врач Юлиан Талько-Хринцевич, геологи Кароль Богданович и Леонард Ячевский, а также ссыльный геолог Константин Воллосович, известный своими раскопками скелета мамонта и участием в арктических экспедициях. О многих из них находим сведения в документах Архива РАН.

В Санкт-Петербургском филиале Архива РАН имеются фонды польских ученых, которые посвятили свои научные изыскания Сибири. Это достаточно объемный фонд „Пекарского Эдварда Карловича, лингвиста, краеведа, этнографа, почетного члена Академии наук”, включающий в себя 721 дело за 1803–1941 гг., и более скромный по объему фонд „Черского Ивана Дементьевича, геолога, палеонтолога, исследователя Сибири”, состоящий из 37 дел за 1872–1896 гг. Кроме того, в фонде известного российского этнографа Л.Я. Штернберга, друга Б. Пилсудского, имеется обширная переписка ученых и другие документы, в частности, знаменитые фольклорные тексты нивхов, записанные Пилсудским.

В Архиве Российской академии наук имеется специальная архивная коллекция „Материалы исследователей Сибири”. Кроме того, в личных фондах российских ученых, в частности, известных исследователей Сибири академиков Владимира Леонтьевича Комарова и Владимира Афанасьевича Обручева, сохранилось немало документов, связанных с нашими героями.

Наибольшее количество документов представляют жизнь и деятельность поляков-геологов и, в первую очередь, наверное, самого известного польского исследователя Сибирского региона — Яна Черского. В пространном дневнике его путешествия от Оймякона до Верхне-Колымска, экспедиции для исследования северной части Восточной Сибири на реки Колыма от Иркутска за период с 4 мая по 17 ноября 1891 г., помимо съемки рек, содержатся геологические срезы, „указатель зоологических сведений, помещенных в дневнике”, карандашные рисунки (лошадей, реки Индигирки), список изготовленных шкурок местных птиц, список посылок, посланных Черским в Императорскую академию наук в 1891 г. Начинается дневник следующими словами: „4 мая. Уехал из Иркутска к селу Качуг на р. Лене, куда отправлен и багаж на судно (паузок) Ив.Ив. Силина, которое должно нас довезти до Якутска”³. Записная книжка Я. Черского за 1887–1888 гг. свидетельствует о разнообразной деятельности ученого в этот период, и в то же время в ней имеется перечисление маршрутов А. Чекановского в районе озера Байкал⁴.

Следующий блок документов — эпистолярного жанра, связан с сыном Яна Черского, Александром Ивановичем, консерватором музея Общества изучения Амурского края и известным исследователем фауны Дальнего Востока. Это активная переписка А.И. Черского с академиком В.Л. Комаровым за период с 29 апреля 1908 г. по 19 июля 1921 года⁵. Письма рассказывают о научной деятельности А.И. Черского в 1908–1913 гг., содержат описания растений и собранных им гербариев, экспедиции на Командорские острова в 1915 г. 5 писем за период с 17 февраля 1925 г. по 22 июня 1949 г. принадлежат Марии Николаевне Черской-Лункевич, вдове сына Я. Черского. Они адресованы В.Л. Комарову и В.А. Обручеву и освещают уже

³ АРАН. Р.-1У, оп. 6, д. 13, л. 2.

⁴ АРАН. Р.-1У, оп. 6, д. 12, л. 4.

⁵ АРАН. Ф. 277, оп. 4, д. 199, л. 1–4; д. 1562, л. 1–23 об.

Открытие выставки *Польские исследователи Сибири*, Москва, октябрь 2008, фото М.И. Лукина

судьбу внука Черского, а также содержат воспоминания о встрече В.Л. Комарова с А.И. Черским⁶.

Яркая личность польского ученого привлекала внимание многих советских ученых. Материалы по изучению его научного наследия представлены автографами двух вариантов статьи академика В.А. Обручева *Иван Демидович Черский (1845–1892)*, 1948 г. и 1950 г.⁷, рукописью 1950 г. его предисловия к книге Г.И. Ревзина *Подвиг жизни Ивана Черского*⁸, записью телепередачи 1970 г., посвященной 125-летию исследователя Сибири И.Д. Черского с участием доктора географических наук В.В. Ламакина *Героика жизни Черского*⁹.

Документы другого не менее известного польского ученого Александра Чекановского, стоящего в одном ряду с Яном Черским в геологическом исследовании Сибирского региона, представлены материалами двух его крупных экспедиций — Олененской и Ленской. Маршрутная съемка первой экспедиции начата 14 марта 1874 г. и описана в 6 тетрадах на 579 листах¹⁰. Она касается бассейна рек Олены (Элан), В. Томбы, Силигири, Кутинги, у которой была приостановлена съемка 15 сентября 1874 г. Если первые тетради содержат только карандашные эскизы рек, то впоследствии в них появляются пространственные записи различного характера. Маршрутная съемка Ленской экспедиции помещена в 3 тетрадах на 316 листах¹¹ за период с 7 июня по 23 июля 1875 г. Это описание бассейна рек Лены, Чирымый-Кал, Ченчуна, Сиктяти и Тунгуски. 23 записные книжки

⁶ АРАН. Ф. 277, оп. 4, д. 1561, л. 1–6; Ф. 642, оп. 4, д. 1102, л. 1.

⁷ АРАН. Ф. 642, оп. 1, д. 456, 458.

⁸ АРАН. Ф. 642, оп. 1, д. 457.

⁹ АРАН. Ф. 1637, оп. 1, д. 115.

¹⁰ АРАН. Р.-1У, оп. 6, д. 2–7.

¹¹ АРАН. Р.-1У, оп. 6, д. 8–10.

Открытие выставки *Польские исследователи Сибири*, Москва, октябрь 2008, фото М.И. Лукина

А. Чекановского, включающие и маршрутную съемку реки Оленек, за 1873–1875 гг. органично дополняют маршрутные съемки двух предыдущих экспедиций¹².

Примером изучения научного наследия А. Чекановского служат рукописи монографий доктора географических наук В.В. Ламакина *Геологические открытия А.Л. Чекановского в Прибайкалье* 1969 г.¹³ и академика В.А. Обручева *История геологического исследования Сибири*¹⁴, с краткими биографиями А. Чекановского, Я. Черского, Л. Ячевского¹⁵. Примечательно, что начало последнему исследованию положила первая научная библиография истории геологического исследования Сибири, опубликованная А.Л. Чекановским в 1874 году¹⁶.

С конца XIX века на российскую службу поступило немало поляков. Несомненный интерес вызывает переписка геолога К. Богдановича, руководителя Геологического комитета в Петербурге, с академиками В.И. Вернадским, В.Л. Комаровым и почетным ака-

¹² АРАН. Р.-1У, оп. 6, д. 11, л. 1–1679.

¹³ АРАН. Ф. 1637, оп. 1, д. 111.

¹⁴ Обручев В.А., *История геологического исследования Сибири*, Ленинград 1933.

¹⁵ АРАН. Ф. 642, оп. 1, д. 209, л. 22, 50, 54.

¹⁶ Чекановский А.Л., *Геологическое исследование в Иркутской губернии*, Иркутск 1874.

демиком Н.А. Морозовым за 1909–1914 гг. В письмах поднимались и обсуждались различные проблемы — от обследования Урала и изучения оптических свойств минералов до благодарности за избрание в Русское общество любителей мироведения¹⁷.

В Архиве выявлены сведения о деятельности еще одного геолога польского происхождения на российской службе — Л. Ячевского. Это письма к В.И. Вернадскому за 1899 г., по ряду научных проблем, о деятельности геологического кабинета. Имеется отзыв доктора геолого-минералогических наук А.В. Павлова о трудах Л. Ячевского¹⁸. Об ученом упоминается и в письме профессора Томского университета П.П. Орлова к В.И. Вернадскому от 11 июля 1913 года¹⁹.

Сибирь избрал местом своей врачебной службы Ю. Талько-Хринцевич, прославившийся своими антропологическими, этнографическими и другими исследованиями в сибирских краях. Письма его по вопросам научной работы, экспедиций, обмена научными трудами сохранились в фондах ученых-зоологов члена-корреспондента РАН А.П. Богданова (1823–1893 гг.) и академика М.В. Павловой (1910–1912 гг.)²⁰.

Кроме того, в Архиве имеются письма геолога Ю. Морозевича к В.И. Вернадскому за 1898 г. о научной деятельности²¹.

Среди переписки почетного академика и бывшего политзаключенного Н.А. Морозова обнаружено письмо Э.К. Пекарского, написанное в 1927 году²². В фонде Президиума АН СССР выявлены документы о разработке научного наследия Э. Пекарского — переписка Института востоковедения в 1938 г. об издании его знаменитого *Словаря якутского языка*²³.

Рукопись доктора географических наук В.В. Ламакина посвящена актуальной теме — *Охрана и изучение Байкала своевременная задача советско-польского культурного сотрудничества (Байкал и польские ученые)*. В его статье *3 байкальские горы с именами знаменитых геологов* рассказывается о польских именах на кар-

¹⁷ АРАН. Ф. 518, оп. 3, д. 155, л. 1–2; Ф. 277, оп. 4, д. 326, л. 1–2; Ф. 543, оп. 4, д. 180, л. 1.

¹⁸ АРАН. Ф. 518, оп. 3, д. 1932, л. 1–2.

¹⁹ АРАН. Ф. 518, оп. 3, д. 1211, л. 20 об.

²⁰ АРАН. Ф. 446, оп. 2, д. 180; Ф. 311, оп. 3, д. 238.

²¹ АРАН. Ф. 518, оп. 3, д. 1103, л. 1–2.

²² АРАН. Ф. 543, оп. 4, д. 1405, л. 1.

²³ АРАН. Ф. 2, оп. 1 (1938), д. 185, л. 1–9.

те Сибири и Дальнего Востока: имя Черского носит горный хребет, а Пилсудского — гора на острове Сахалин²⁴.

Эти материалы были представлены на документальных выставках из фондов Архива Российской академии наук и Архива Польской академии наук, в частности, одна из которых проходила в Варшаве 9–14 октября 2004 г. в рамках дней российской науки в Республике Польша *Z dziejów rosyjsko-polskich kontaktów naukowych*=*Страницы истории российско-польских научных контактов* и открывалась президентом ПАН академиком А. Легоцким и вице-президентом РАН академиком Н.А. Платэ²⁵. Другая выставка *Польские исследователи Сибири*=*Polscy badacze Syberii* состоялась во время проведения дней польской науки в России в Москве 14–15 октября 2008 г. Ее открывали президент РАН академик Ю.С. Осипов и президент ПАН академик М. Кляйбер. К выставке архивистами Польской академии наук был подготовлен сборник биографических очерков 26 польских ученых, посвятивших свою научную деятельность изучению Сибири²⁶. Несомненно, работа по изучению столь важной темы будет продолжаться с целью введения в научный оборот новых документов, касающихся польских исследователей Сибири. В предисловии к каталогу выставки М. Кляйбер написал: „Доброе сотрудничество ученых наших стран способствует развитию и распространению чистой и частной науки. Я надеюсь, что в будущем это сотрудничество будет еще более эффективным и принесет мировой науке ощутимую пользу”. Ю.С. Осипов отметил, что подготовленная Архивом ПАН и Архивом РАН экспозиция показывает „зримые примеры большого вклада поляков в научное исследование Сибири” и свидетельствует о „многочисленных положительных примерах совместных акций Российской и Польской академий наук во многих областях науки”²⁷.

²⁴ АРАН. Ф. 1637, оп. 1, д. 71, 82.

²⁵ *Z dziejów rosyjsko-polskich kontaktów naukowych. Wystawa dokumentów ze zbiorów Archiwum Rosyjskiej Akademii Nauk oraz Archiwum Polskiej Akademii Nauk*=*Страницы истории российско-польских научных контактов. Выставка документов из фондов Архива Российской академии наук и Архива Польской академии наук*, Москва 2004.

²⁶ *Polscy badacze Syberii*=*Польские исследователи Сибири*, Warszawa 2008.

²⁷ *Польские исследователи Сибири. Каталог выставки*=*Polscy badacze Syberii. Katalog wystawy*, Москва 2008. С. 4, 5–6.

Piotr Głuszkowski¹
Moskwa

IRKUCKA REZOLUCJA PROFESORA BOLESŁAWA SZOSTAKOWICZA

19–20 listopada 2008 roku odbyła się w Irkucku konferencja pt. *Polacy — badacze Syberii*. Głównym pomysłodawcą konferencji był ówczesny konsul generalny Rzeczypospolitej Polskiej w Irkucku dr Piotr Marciniak (obecnie minister, zastępca ambasadora RP w Federacji Rosyjskiej) oraz dyrektor Stacji Naukowej Polskiej Akademii Nauk w Moskwie profesor Mariusz Wołos. Do współorganizacji konferencji chętnie przyłączyła się Ambasada Rzeczypospolitej Polskiej w Moskwie oraz cała grupa syberyjskich instytucji z Irkuckim Uniwersytetem Państwowym na czele. Konferencja odbyła się w gmachu Biblioteki Naukowej Irkuckiego Uniwersytetu Państwowego (część merytoryczna — referaty) oraz w Obwodowym Muzeum Krajoznawczym w Irkucku (część uroczysta, prezentacja wystawy przygotowanej przez Archiwum Polskiej oraz Rosyjskiej Akademii Nauk).

Polsko-syberyjskie konferencje i seminaria naukowe należą do rzadkości i są zawsze swego rodzaju świętem dla ich uczestników, organizatorów i przede wszystkim dla miejscowej Polonii. Nie powinno więc dziwić, że zarówno polscy, jak i rosyjscy referenci byli bardzo szczęśliwi i dumni, że mogą wziąć udział w konferencji i omówić wyniki prowadzonych przez siebie badań. Tłumnie przybyła irkucka Polonia cieszyła się z okazji do rozmów z polskimi naukowcami, a organizatorzy mogli odbierać zasłużone gratulacje za przezwyciężenie wszelkich przeciwności losu stojących na drodze od pomysłu do zrealizowania konferencji. Na

---

¹ Piotr Głuszkowski — absolwent Międzywydziałowych Indywidualnych Studiów Humanistycznych na UMK w Toruniu, mgr historii i filologii rosyjskiej UMK, tłumacz, pracownik naukowy Stacji Naukowej Polskiej Akademii Nauk w Moskwie, zajmujący się głównie historią Rosji i ZSRR XIX i XX wieku, a także literaturą rosyjską i radziecką; pisze pod kierunkiem profesora Jerzego W. Borejszy pracę doktorską *Polityczno-literacka biografia Tadeusza Bulharyna*.

brak zainteresowania syberyjską tematyką wśród polskich humanistów nie można narzekać, równie duże zaciekawienie polskimi motywami na Syberii wykazują rosyjscy naukowcy. Łatwo można się domyślić, że sporadyczność tego typu konferencji spowodowana jest przede wszystkim problemami organizacyjnymi i kosztami dojazdu na Syberię, a nie brakiem wspólnych naukowych zainteresowań.

Irkuckie seminarium było najlepszym dowodem, że konferencje o Polakach na Syberii, dyskusje o ich historii, osiągnięciach, a także o stanie dzisiejszej Polonii syberyjskiej powinny odbywać się regularnie kilka razy do roku. Nie należy dramatyzować sytuacji i przedstawiać jej w czarniejszych barwach, niż wygląda to w rzeczywistości. Nie była to bowiem pierwsza konferencja przeprowadzona w ostatnich latach, która poruszyła problematykę dziejów Polaków na Syberii. Na szczęście jest w Polsce kilka ośrodków naukowych i badaczy pasjonatów, którzy już od wielu lat zajmują się polsko-syberyjską historią. Nazwiska profesor Wiktorii Śliwowskiej, profesora Antoniego Kuczyńskiego czy profesora Zbigniewa Wójcika znane są nie tylko polskim, ale i rosyjskim badaczom. Analogiczną rolę w Rosji pełni profesor Bolesław Szostakowicz, który również od wielu lat zajmuje się historią polskich zesłańców i osadników na Syberii. Zarówno Polska Akademia Nauk, jak i Ośrodek Badań Wschodnich Uniwersytetu Wrocławskiego starają się stale organizować konferencje zarówno w Polsce, jak i na Syberii. W 2002 roku w Irkucku została zorganizowana konferencja *Syberyjsko-polska historia i współczesność*, również Kazań i Moskwa były niedawno miejscami konferencji na temat kontaktów polsko-syberyjskich, wspomnę np. obrady polsko-rosyjskiej komisji historyków na konferencji w 2005 roku zatytułowanej *Stolica i prowincja*. Niemalże co roku podobne spotkania odbywają się w Polsce w różnych miastach: we Wrocławiu, Pułtusku, Lublinie.

Należy jednak zauważyć, że polscy i rosyjscy badacze nie co dzień mają okazję do spotkań, rozmów, wymiany myśli i wyników swoich badań. Z pięciu polskich uczestników konferencji (czterech referentów i moderator) często odwiedzających Rosję lub nawet tymczasowo mieszkających w Rosji żaden jeszcze nigdy nie był w Irkucku. Nie jest to jednak, bynajmniej, powód do wstydu. Także wielu rosyjskich badaczy, często żyjących na Syberii, również nie miało okazji zobaczenia Irkucka (jednego z największych miast Syberii). W Polsce często zapomina się o powierzchni Syberii, kilkakrotnie większej od terytorium Unii Europejskiej. I tak np. podróż pociągiem z Omska (Syberia Zachodnia) do Irkucka (Syberia Wschodnia) trwa blisko dwa dni. Nie są to jednak

Otwarcie wystawy *Polscy badacze Syberii*, Irkuck, listopad 2008, fot. S. Mulina

najbardziej skrajnie położone ośrodki naukowe. O problemach komunikacyjnych można mówić dopiero wtedy, kiedy nie ma w pobliżu linii kolejowych ani lotniska. Takie przypadki nie należą jednak do rzadkości i warto mieć je na uwadze, analizując rezolucję wystosowaną przez profesora Bolesława Szostakowicza.

W irkuckiej konferencji wzięło udział dziesięciu referentów oraz kilkudziesięciu słuchaczy. Wszystkie referaty zostały omówione i skomentowane. Kilka z nich posłużyło jako punkt wyjścia do żywej dyskusji. Równie istotne wydaje się to, że Biblioteka Naukowa Irkuckiego Uniwersytetu Państwowego została wykorzystana jako miejsce, gdzie można było porozmawiać o najnowszej literaturze i badaniach prowadzonych nad polsko-syberyjską tematyką w różnych, najczęściej bardzo odległych od siebie ośrodkach naukowych. Już w czasie konferencji (zarówno w trakcie obrad, jak i w rozmowach prowadzonych podczas przerw w kularach) u większości uczestników dyskusji pojawił się szereg pytań, na które nie można było udzielić jednoznacznej odpowiedzi.

Jak ułatwić dostęp do polskiej i rosyjskiej literatury naukowej dotyczącej historii Polaków na Syberii? W przypadku Polaków problem ten dotyczy przede wszystkim prac (doktorskich, habilitacyjnych) publikowanych w syberyjskich wydawnictwach uniwersyteckich w nakładzie około 200

egzemplarzy. Prace te są niedostępne nie tylko w Polsce, lecz i w innych oddalonych rosyjskich ośrodkach uniwersyteckich. Naukowcy z Syberii mają analogiczny problem. O ile jeszcze w Instytucie Słowianoznawstwa RAN oraz kilku innych moskiewskich ośrodkach naukowych nie ma większego kłopotu ze zdobyciem aktualnej polskiej literatury naukowej, o tyle na Syberii nie ma żadnego źródła polskich nowości wydawniczych.

Jak dowiedzieć się o polsko-syberyjskich badaniach prowadzonych aktualnie w Polsce i w Rosji?

Jak skoordynować wspólne projekty badawcze, aby naukowcy z drugiego państwa nie powtarzali już raz przeprowadzonej kwerendy?

Profesor Bolesław Szostakowicz, zainspirowany zarówno obradami konferencji, jak i poszukiwaniem odpowiedzi na pojawiające się po raz kolejny problemy, 20 listopada 2008 roku podjął się napisania rezolucji. Przytaczam w całości jej treść.

1. *Regularne przeprowadzanie polsko-rosyjskich naukowych spotkań (konferencje oraz inne imprezy) na temat syberyjsko-polskiej historii.*

2. *Utworzenie Wschodniosyberyjskiego Naukowo-Koordynacyjnego Centrum przy Irkuckim Uniwersytecie Państwowym, które będzie zajmować się problematyką syberyjsko-polskiej historii. Jednym z głównych zadań Centrum byłaby koordynacja wymiany nowościami wydawniczymi, a także istniejącą już bibliografią. Centrum mogłoby powstać dzięki podpisaniu odpowiedniej umowy o współpracy między Stacją Naukową PAN przy RAN i Rektorem Irkuckiego Uniwersytetu Państwowego.*

3. *Wydanie rozszerzonej wersji pracy zbiorowej „Benedykt Dybowski” (w dwujęzycznym — polskim i rosyjskim wariacie).*

4. *Rosjanie wystąpili z propozycją dla polskich instytucji i naukowców włączenia się do badań prowadzonych przez Międzyregionalny Instytut Nauk Społecznych. Zaproponowana wstępna robocza wersja projektu badawczego to: „Wzajemne stworzenie i kreowanie obrazu Syberii i Sybiraków, a także Polski i Polaków w polskiej i rosyjskiej memuarystyce i literaturze wspomnieniowej w XIX wieku”.*

Jak łatwo zauważyć, rezolucja nie tylko wymienia poszczególne problemy pojawiające się przed polskimi i syberyjskimi badaczami, lecz także próbuje znaleźć na nie odpowiedź. Zawiera też propozycję rozszerzenia dotychczasowej współpracy pomiędzy polskimi i syberyjskimi ośrodkami naukowymi.

O ile pierwszy punkt nie wymaga dodatkowego komentarza, a jedynie pomysłu na znalezienie odpowiednich sponsorów lub uzyskanie na-

ukowego grantu, o tyle drugi punkt może wywoływać pewne wątpliwości.

Profesor Bolesław Szostakowicz zaproponował utworzenie Wschodniosyberyjskiego Naukowo-Koordynacyjnego Centrum przy Irkuckim Uniwersytecie Państwowym. Zdecydował się na taki wariant, a nie szerszy — np. Syberyjskiego Centrum, ponieważ dobrze zdaje sobie sprawę z istnienia nieprzemierzonych połaci Syberii, na których działają setki naukowców. Z perspektywy Irkucka nie byłby on w stanie koordynować badań prowadzonych w innych ośrodkach. A przecież istnieją jeszcze syberyjscy naukowcy samotnicy i naukowcy amatorzy nieprzypisani do żadnych uniwersytetów, z którymi kontakt jest dodatkowo utrudniony. Paradoksalnie, często łatwiej jest się niektórym syberyjskim naukowcom spotkać w Polsce niż na Syberii. Wielu rosyjskich badaczy z Tomska, Barnaulu czy największego miasta na Syberii — Nowosybirsk — zdecydowanie chętniej udaje się do Warszawy niż do Irkucka i każdego innego miejsca na Syberii. Jest to jak najbardziej zrozumiałe postępowanie, gdyż w Warszawie, Krakowie i innych polskich naukowych ośrodkach mają dostęp do miejscowych bibliotek, archiwów i niemalże wszystkich wydanych w Polsce nowości naukowych. Wschodniosyberyjskie Naukowo-Koordynacyjne Centrum nie zastąpi rosyjskim naukowcom wyjazdów do Polski, może jednak bardzo ułatwić im pracę i stymulować do nowych wyzwań.

Inaczej sytuacja wygląda, kiedy zamiast o całej Syberii mówimy tylko o Syberii Wschodniej, w której Irkuck już od wielu lat pełni rolę centrum naukowo-kulturalnego. Równie ważna jest też historyczna rola Irkucka w tym regionie. Należy pamiętać, że Irkuck z okolicami (np. Usole) był jednym z najczęstszych miejsc zesłań Polaków. Irkucka Polonia wyróżnia się nie tylko liczebnością, ale również i aktywnością. Nie jest więc przypadkiem, że syberyjski Konsulat RP powstał właśnie w Irkucku (co ciekawe, jest to najdalej wysunięty na wschód konsulat Unii Europejskiej).

Oczywiście Syberia Wschodnia to również setki, tysiące kilometrów odległości, przeszło 4 mln km² powierzchni i odległe od siebie krainy geograficzne (często nie tylko geograficznie, ale również kulturowo): Jakucja, Buriacja, Krasnojarski Kraj, Zabajkalski Kraj, Tuwa i wreszcie obwód irkucki. Irkuck to jednak jedno z dwóch największych miast Syberii Wschodniej; stanowi duży ośrodek gospodarczy, do którego można dotrzeć łądem, wodą i powietrzem. Najważniejsze wydaje się jednak naukowe znaczenie Irkuckiego Uniwersytetu Państwowego, który, według profesora

Konferencja *Polacy — badacze Syberii*, Irkuck, listopad 2008, fot. J. Arvaniti

Szostakowicza, w pełni może podolać zadaniu koordynacji badań prowadzonych na tym obszarze. W Irkucku już od wielu lat prowadzone są badania nad dokonaniem Polaków, co również predestynuje miejscowy uniwersytet do swojego rodzaju centrum polonistycznego Syberii Wschodniej.

Mam pewne wątpliwości, czy Syberia Wschodnia to również nie jest zbyt duży obszar dla tej inicjatywy. Nie chciałbym tym samym podważać pozycji Irkuckiego Uniwersytetu Państwowego, jego znaczenia dla regionu i badań nad polsko-syberyjską problematyką. Irkucki ośrodek naukowy już teraz ma bardzo dobrze rozwinięte kontakty z uniwersytetami w Krasnojarsku i Ułan Ude (jako przykład może posłużyć tu docent Oksana Polianskaja, która wzięła udział w konferencji *Polacy — badacze Syberii*, pracując na co dzień w Buriackim Uniwersytecie Państwowym w Ułan Ude). Tu jednak znów pojawia się problem odległości. O ile Krasnojarsk i Ułan Ude znajdują się stosunkowo blisko Irkucka, o tyle wątpliwe jest, aby naukowcy z Jakucka skorzystali z Wschodniosyberyjskiego Naukowo-Koordynacyjnego Centrum przy Irkuckim Uniwersytecie Państwowym. Jakuck nie należy do metropolii i największych miast Rosji, zważywszy jednak na bogatą wspólną polsko-jakucką historię (Wacław Sieroszewski, Edward Piekarski) i sympatię, jaką wciąż żywią mieszkańcy Jakucji do Polaków, może warto pomyśleć o założeniu filii lub nawet odrębnego centrum w Jakucku.

W 2. punkcie rezolucji profesor Bolesław Szostakowicz zaznaczył również, że zależy mu (uczestnikom konferencji) na stworzeniu wspólnej polsko-rosyjskiej bibliografii dotyczącej historii polsko-syberyjskiej. Jest to o tyle ważne, iż niejednokrotnie badacze z Rosji zajmują się problemami, które zostały już omówione w Polsce, i na odwrót — polscy naukowcy powtarzają badania przeprowadzone przez ich rosyjskich kolegów. Zdarza się również, że polscy i rosyjscy badacze zgłębiają ten sam temat, nie wiedząc o równocześnie prowadzonych badaniach w sąsiednim kraju. Sytuacji tej można uniknąć dzięki skoordynowaniu przepływu informacji, artykułów i książek (na Syberii ukazuje się dużo książek o tematyce polsko-rosyjskiej w nakładzie 150–200 egzemplarzy, które niestety nie docierają do Polski). Wschodniosyberyjskie Naukowo-Koordynacyjne Centrum przy Irkuckim Uniwersytecie Państwowym mogłoby nie tylko gromadzić polską naukową literaturę i wysyłać rosyjską do Polski, lecz także koordynować wspólne projekty badawcze.

Nie przez przypadek profesor Bolesław Szostakowicz wskazał jako partnera do podpisania umowy z wschodniosyberyjskimi uniwersytetami właśnie profesora Mariusza Wołosa, dyrektora Stacji Naukowej

PAN w Moskwie i jednocześnie stałego przedstawiciela PAN przy RAN. Stacja Naukowa PAN w Moskwie była współorganizatorem konferencji: zajęła się kwestią zaproszeń i umożliwienia przyjazdu polskiemu uczestnikowi, wzięła również czynny udział w części naukowej. Dyrektor Stacji Naukowej PAN w Moskwie, jako naturalny pośrednik pomiędzy polską a rosyjską nauką, jest idealnym partnerem dla zapowiadanego przez profesora Szostakowicza Wschodniosyberyjskiego Naukowo-Koordinacyjnego Centrum przy Irkuckim Uniwersytecie Państwowym. Nie bez znaczenia jest tu również aktywność moskiewskiej Stacji Naukowej PAN na Syberii. W 2008 roku Stacja Naukowa PAN w Moskwie współorganizowała dwie konferencje na Syberii i jedną na Uralu: w Omsku 27–28 marca *Syberyjska wieś: historia, współczesność, perspektywy rozwoju*², w Jekaterynburgu 20 października *Rola i znaczenie historii regionalnej we współczesnej historiografii rosyjskiej i polskiej*³ oraz w Irkucku 18–19 listopada *Polacy — badacze Syberii*.

Nie należy się dziwić, że w 3. punkcie rezolucji profesor Szostakowicz podkreślił potrzebę nowego wydania biobibliografii Benedykta Dybowskiego. Dybowski to niebagatelna postać w historii polsko-syberyjskich stosunków. Warto, aby pamięć o nim była kultywowana także przez młodsze pokolenia. Do popularyzacji tej postaci walnie mogłaby się przyczynić rozszerzona o najnowsze publikacje biobibliografia polskiego naukowca.

Ostatni punkt rezolucji to propozycja wystosowana przez profesora Szostakowicza do polskich badaczy. Międzyregionalne instytuty nauk społecznych (межрегиональные институты общественных наук) powstały w ramach programu *Międzyregionalne badania w naukach społecznych* (Межрегиональные исследования в общественных науках — МИОН)⁴, utworzonego przez Ministerstwo Oświaty i kilka zachodnich fundacji (m.in. Sorosa, MacArthura). Ich główne zadanie to zainspirowanie i pobudzenie rosyjskich naukowców do pracy w dziedzinie nauk społecznych. Innym zadaniem postawionym przez instytuty jest zintegrowanie badań prowadzonych przez rosyjskich naukowców z międzynarodowymi badaniami humanistycznymi. I tak np. Irkucki Międzyregionalny

² *Сибирская деревня: история, современное состояние, перспективы развития*, Омск 2008.

³ Materiały z konferencji ukażą się na przełomie 2009 i 2010 roku. Jekaterynburg to obecnie prężna stolica Uralu, ale w XIX wieku kojarzyła się Polakom przede wszystkim z jednym z etapów w drodze na Syberię.

⁴ http://www.iriss.ru/mion_program_about.

Instytut Nauk Społecznych założony przy Irkuckim Uniwersytecie Państwowym zajmuje się realizacją projektu *Syberia w Rosji i na świecie: wyzwania strategii rozwoju* (*Сибирь в России и мире: вызовы стратегиям развития*).

Profesor Bolesław Szostakowicz poprosił w imieniu syberyjskich naukowców o pomoc w znalezieniu rozwiązania wszystkich zasygnalizowanych problemów. Pomysły zaproponowane przez profesora Szostakowicza będą mogły przynieść efekty, jeśli włączą się do ich realizacji zarówno Polacy, jak i Rosjanie.

W 2010 roku planowane jest wydanie materiałów po konferencji *Polacy — badacze Syberii*. Oprócz rozszerzonych i uzupełnionych artykułów wszystkich referentów w pokonferencyjnych materiałach znajdują się jeszcze teksty profesora Jurija Zuljara i doktora Sergieja Leończyka, którzy z niezależnych od siebie przyczyn nie mogli wziąć udziału w sympozjum. Publikacja wspomnianego tomu nie będzie jedynym asumptem do spotkania. W 2010 roku odbędą się także obchody 100-lecia założenia Wierszyny przez polskich osadników, Wierszyny, w której do dziś mówi się po polsku. Okazji do spotkań polskich i syberyjskich naukowców nie brakuje. Rokrocznie można organizować kilka konferencji na Syberii, nie tylko w Irkucku, lecz także w Omsku, Krasnojarsku, Jakucku, Barnaule i innych miastach. Pamięć o Polakach na Syberii wciąż jeszcze jest żywa, choć z każdym rokiem wspomnienia o Dybowski, Sieroszewskim, Piłsudskim (Bronisławie) czy Piekarskim stają się coraz bardziej niewyraźne. O pamięć o polskich badaczach, naukowcach, bohaterach i wreszcie zwyczajnych ludziach dba nie tylko syberyjska Polonia, lecz także i rdzenni mieszkańcy Syberii. Choć nie pamiętają już XIX-wiecznych polskich zesłańców i osadników, to wciąż mają wpojona i zakorzenioną sympatię do Polaków.

Николай Дмитриевич Гребенщиков¹
Оксана Николаевна Полянская²
Улан-Удэ

ДОКТОР ЦЕЛЕСТИН ЦЕХАНОВСКИЙ³

28 декабря 1906 года в Иркутске умер доктор Цехановский Целестин Михайлович⁴. В связи с упоминанием об этом факте иркутский летописец Н.С. Романов в своей рукописи сделал следующую запись об умершем: „Окончил Московский университет по медицинскому факультету в начале 1860 года и в 1863 году после Польского восстания сослан в Сибирь. В 1866 году из Александровского завода переехал в Иркутск и был популярным врачом”⁵. Отдавая должное Н.С. Романову, нельзя не отметить некоторые неточности в его рассказе о докторе Цехановском. Материалы из архива потомков Ц.М. Цехановского, опубликованные воспоминания его современников, а также исследования современных историков значительно

---

¹ Николай Дмитриевич Гребенщиков — член польского общества Национально-культурная автономия в Улан-Удэ „Надежда”.

² Оксана Николаевна Полянская — кандидат исторических наук, доцент кафедры Всеобщей истории Бурятского государственного университета города Улан-Удэ.

³ Авторы статьи и потомки доктора Ц.М. Цехановского, семьи Ждановых, Попковых, Лупыревых выражают искреннюю благодарность профессору Б.С. Шостаковичу за консультации и редакционную правку, проведенные им при написании текста данной статьи.

⁴ Авторы считают нужным пояснить, что в отечественной разговорной и письменной практике имя (с отчеством, не употребляемым в польской речи) и фамилия (Цехановский, а не в более соответствующей ее польскому написанию русской транскрипции — Чехановский) героя данной публикации закрепились повсеместно в таком русифицированном виде. Во избежание больших разночтений и загромождения текста коррективами, авторы далее следуют прижившейся в сибирском обиходе версии (подобно и транскрибированию ряда иных приводимых в тексте статьи польских имен) — в устарелом и не вполне соответствующем современной норматике виде. Далее таковые специально не оговариваются.

⁵ Романов Н.С., *Летопись города Иркутска за 1902–1924 гг.*, Иркутск 1994, С. 81.

дополняют столь краткую информацию о враче, ссыльном Январском повстанце Цехановском.

Целестин Михайлович Цехановский родился в Польше в 1836 году. В начале 1860-х годов окончил медицинский факультет Варшавского университета, а в 1862 году по подозрению в оказание медицинской помощи повстанцам был арестован на конспиративной квартире, на которой во время обыска были обнаружены оружие и пропагандистская литература⁶. Цехановского приговорили к каторжным работам „навечно” в Александровской каторжной тюрьме (60 верст от Иркутска). С ним на каторгу отправился и его слуга-„дядька” Конопко Станислав Матвеевич. Вот как описывает в своих воспоминаниях Александровскую тюрьму бывший редактор „Восточного обозрения” И.И. Попов: „Александровская тюрьма никогда не отличалась особенной строгостью режима, а для политических здесь было вольготно. В 60-х годах политический каторжанин П.Г. Зайчевский мог отлучиться из тюрьмы даже в Иркутск; но и для уголовных здесь был смягчен каторжный режим, хотя иногда здесь погуливали розги, практиковался карцер, были и кандалы...”⁷.

К 80-м годам XIX века ситуация меняется. Тюремным начальником назначается А.П. Сипягин, а в 90-е годы, когда Сипягин был сделан иркутским тюремным инспектором, начальником Александровской тюрьмы был назначен Лятоскович, продолживший и развивший тюремную политику первого. Лятоскович родился в Польше, принимал участие в Польском восстании 1863 года, был сослан в Сибирь и на себе испытал порядки и режим российских тюрем и этапа. При первой возможности он поступил в тюремное ведомство с единственной целью — облегчить участь заключенных. С появлением в Александровской тюрьме Сипягина и Лятосковича каторжный режим тюрьмы коренным образом изменился: пенитенциарная система, основанная, главным образом, на том, чтобы карать преступника, была заменена тенденцией исправления. Розги, кандалы и даже карцер исчезли. Были организованы работы, в которых старались заинтересовать арестантов. Возник целый ряд мастерских, доход от них шел на улучшение положения арестантов, а третья часть его копилась, записывалась на счет арестанта и выдавалась

⁶ Колесникова Н.Д. (внучка Ц.М. Цехановского), *Воспоминания*, из архива семьи Попковых, потомков Ц.М. Цехановского.

⁷ Попов И.И., *Забывтые иркутские страницы (Записки редактора)*, Иркутск 1989, С. 20.

ему по отбытию наказания. „В санитарном и гигиеническом отношении тюрьма была весьма удовлетворительна; пища и одежда «кадетов», как называл своих арестантов Сипягин, были таковы, что им завидовали даже крестьяне. Открылась школа, введены были собеседования, устроили театр, исполнителями в котором были сами арестанты, оркестр и тому подобное”⁸. Во всех преобразованиях, проводимых в Александровской каторжной тюрьме принимал активное участие и тюремный врач Ц. Цехановский, идеалом которого, как и многих, прогрессивно мыслящих людей в ту пору, был доктор Гааз. „Несмотря на большие лишения, Цехановский с первого же дня прихода на завод (Александровский винокуренный завод), в кандалах принялся лечить каторжных. Его лечение, конечно бесплатное, подействовало на несчастных так, что имя Цехановского многими ежедневно упоминалось во время молитвы. Крестьяне села Александровского, узнав о появлении «великого человека», стали просить начальство тюрьмы отпускать к ним доктора хотя бы на час”⁹. Цехановскому было разрешено посещать соседние деревни, правда, под конвоем. Его везде знали, с нетерпением ждали помощи. „Крестьяне, крестьянки платили Цехановскому медными деньгами, иногда давали калач, а чаще бывало, что кланялись благодетелю до земли. Никакая погода, никакая буря, никакое время не удерживало Цехановского от оказания помощи больному”¹⁰. Наконец о нем заговорил в округе и стар, и млад, и начальство тюрьмы решило снять кандалы с каторжника, который завоевал в народе широкую известность.

„Я могу снять кандалы, когда мои товарищи от них освободятся, мы по одному делу”, — ответил Цехановский пришедшим исполнителям распоряжения начальства о личном к нему снисхождении. Оковы остались на ногах Целестина. Он продолжал греметь ими по улицам поселка, конвоируемый в те крестьянские дома, куда поступалась беда или свалилось несчастье¹¹.

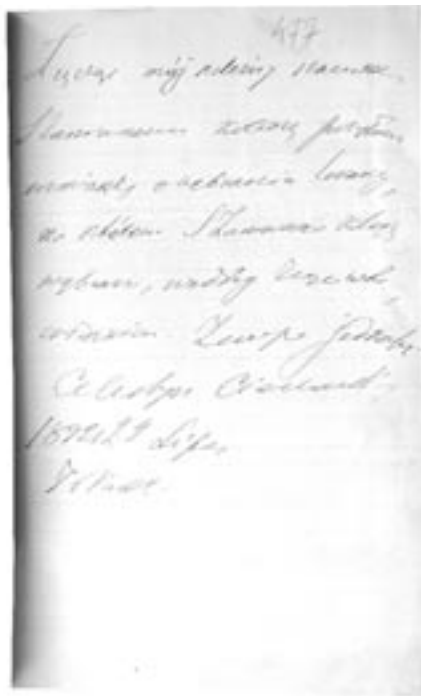
Почти два десятка лет томился врач в неволе. В начале 1883 года Целестин Михайлович вышел на поселение, где столкнулся с пробле-

⁸ Там же, С. 21.

⁹ Государственный архив Иркутской области (ГАИО), Фонд Иркутской городской думы, письмо гласного Шукина от 14 июня 1905 года (Далее в сокращении — Письмо гласного Шукина).

¹⁰ Там же.

¹¹ Душкин Ю., Милюков Д., *Всей своей жизнью*, „Восточно-Сибирская правда”, 13 ноября 1976.

Письмо Целестина Цехановского Юлиану
Талько-Хринцевичу, 1892, АЯУ

мой заработка на жизнь, так как в начале 1866 года появились специальные *Правила по устройству быта сосланных в Сибирь поляков*. Если занятия ссыльных поляков сельским хозяйством, ремеслом и торговлей не встречали препятствий со стороны властей, а зачастую даже поощрялись, то деятельность, носившая интеллектуальный характер, трактовалась „в противоправительственных целях”. *Правила...* запрещали ссыльнопоселенцам заниматься воспитанием детей и преподаванием, содержанием аптек, типографий, фотографий и пр. и работой в них, иметь медицинскую практику, служить в правительственных учреждениях и т. д. Нелепость

этого постановления обнаруживалась тем явственнее, чем больше среди ссыльных поляков насчитывалось опытных врачей, педагогов и других специалистов, в то время, когда Сибирь особенно в них нуждалась. Поэтому *Правила...* являлись нередко лишь чисто формальным препятствием при оформлении ссыльных поляков на работу. Широко практиковался обход существующих предписаний, на что местные власти смотрели сквозь пальцы¹². Занимаясь полуполюгальной медицинской практикой, Цехановский приобрел популярность среди жителей Иркутска, а вскоре волею судеб стал врачом тюрьмы, узником которой в недавнее время был сам. Некоторое время спустя, после выхода на поселение, доктор Цехановский переезжает в Иркутск, где строит дом на углу Амурской и Харлампиевской улиц (ныне

¹² Шостакович Б.С., *Поляки в Сибири. Страницы истории*, [в:] *Поляки в Бурятии*, Улан-Удэ 1996, Т. I, С. 56.

улицы Ленина и Горького). „Кто из вас, господа гласные, — обращался Щукин с запиской к своим коллегам, — не знает этого домика, кто не знает доктора Цехановского, всегда любезного, всегда готового идти ко всякому больному, доктора, которому нелегко вручить гонорар за спасение родственников?“¹³. Иркутск в конце XIX века — это динамично развивающийся город Восточной Сибири в социально-экономическом плане и культурном отношении. В городе функционировало четыре больницы, военный госпиталь, несколько амбулаторий и частных лечебниц. В 80-х годах XIX века в Иркутске на 33800 жителей было около тридцати врачей, треть из них составляли поляки, большинство которых было сослано в Сибирь на поселение, остальные приехали работать после окончания учебных заведений и, как правило, отрабатывали государственную стипендию. Так как в Иркутской губернии ощущалась острая нехватка врачей, то многим ссыльным полякам, имевшим высшее медицинское образование, возвращали права государственной службы и разрешали работать в городах и округах губернии. Врачи-поляки первой волны (ссыльно-поселенцы), как правило, были выпускниками польских университетов, а врачи второй волны (добровольно прибывшие) выпускниками Киевского и Московского университетов и Петербургской медико-хирургической академии. Почти все состояли на службе в городских больницах и военном госпитале и несколько человек были членами Иркутской врачебной управы. Несмотря на имеющийся в городе штат врачей, его все же было недостаточно, чтобы оказать медицинскую помощь всем нуждающимся, поэтому врачи совмещали сразу несколько должностей¹⁴. 3 октября 1888 года при Марининской общине по инициативе Общества врачей, были организованы подготовительные курсы по обучению сестер милосердия. Члены Общества взяли на себя обязанность безвозмездно преподавать, каждый по два раза в неделю¹⁵. Доктор Цехановский инициировал постройку Нагорной поликлиники и сам долгое время в ней работал¹⁶. Многие врачи, кроме своей основной работы, вели по вечерам и выходным частный прием всех желающих у себя на квартирах или в здании

¹³ Письмо гласного Щукина.

¹⁴ ГАИО. Ф. Иркутской врачебной палаты. Фамилии некоторых врачей-поляков: И.П. Брониковский, Н.В. Гленбоцкий, А.В. Гаевский, А.И. Одаховский, А.Н. Ронинский, О.С. Гржибовский.

¹⁵ Романов Н.С., *Летопись города Иркутска за 1881–1901 гг.*, Иркутск 1993, С. 184.

¹⁶ Сведения приведены по воспоминаниям Н.Д. Колесниковой.

больниц, где работали. Людей привлекали, прежде всего, такие качества врачей, как опытность, мастерство, внимательность. Из записки гласного Щукина узнаем, что доктор Цехановский был добрым человеком, честным врачом, его мало волновала карьера, а люди его знали и любили, шли к нему больше, чем к кому-либо.

В процессе профессиональной деятельности между польскими и русскими врачами наблюдалось тесное взаимодействие, которое выражалось как в совместной работе в больницах, так и в работе Общества врачей Восточной Сибири¹⁷, где врачи-поляки выступали с докладами и сообщениями на различные медицинские темы. Перед присутствующими выступал и Ц.М. Цехановский, обращая внимание на актуальные проблемы. Один из его докладов был посвящен причинам эпидемии дифтерита в Иркутске и методам его лечения. Данное заседание было публичным, и жители города смогли получить реальные сведения о том, как вести профилактику против этой опасной болезни¹⁸. Таким образом, врачи-поляки были известными и уважаемыми людьми в Иркутске: „Нельзя забыть многих врачей из поляков, поплатившихся жизнью на медицинском поприще. Имена Лаговского, Зиминского, Чечковского, Яроцкого и других долго не забудутся в Сибири. Сибирь признает и ценит эти заслуги политических ссыльных поляков”¹⁹.

В своем письме Иркутской городской думы гласный Щукин писал: „Принимая во внимание труды Цехановского на пользу иркутского населения, которое он лечит, чуть ли не тридцать лет, всепокорно прошу Думу объявить этому врачу благодарность и назначить ему по средствам города пенсию, которой бы после смерти

---

¹⁷ Кружок врачей, из которого в городе возникло Общество врачей Восточной Сибири, был организован в Иркутске в 1858 году по инициативе врачей Г.И. Вейриха, К.В. Кинаста, Н.А. Белоголового (воспитанника декабристов). Ц.М. Цехановский принимал активное участие в деятельности общества: „8 января (1885 года) в помещении благородного собрания кружком врачей и некоторых фармацевтов был дан обед отъезжающему в Вильно, почетному члену здешнего медицинского общества, Н.И. Вишнякову. Говорили речи А.С. Рубец, председатель общества В.В. Гловачевский, Ц.М. Цехановский, М.Я. Писарев, инспектор врачебной управы С.С. Муратовский, доктор Вонградский, д-р К.А. Элиашевич. Вообще беседа шла дружественная, даже студенческая”. См. Романов Н.С., *Летопись... 1881–1901 гг.*, С. 116, 336, 491, 512.

¹⁸ Лисичникова А.В., *Профессиональная деятельность польских врачей в Иркутске в конце XIX века*, [в:] *Сибирская колония: прошлое, настоящее, будущее*, Томск 1999, С. 75.

¹⁹ Романов Н.С., *Летопись... 1881–1901 гг.*, С. 91.

Цехановского могла пользоваться и его жена”. Дума удовлетворила просьбу своего коллеги и выделила пенсию. Однако Цехановский от нее отказался.

В 1906 году трагическое известие потрясло общественность Иркутска: в Москве, казаками был зарублен студент-медик Московского университета, сын Целестина Цехановского Михаил (Михал) Цехановский²⁰. Надо отметить, что в то время студенты университетов были гордостью и надеждой сибирских городов: для одаренных студентов состоятельные граждане учреждали именные стипендии, помогали малоимущим студентам, для этого проводились благотворительные вечера, весь сбор от которых распределялся на всех нуждающимся (об этом, в частности, красноречиво свидетельствует информация, приведенная Н.С. Романовым в его *Летописи города Иркутска*). В 1883 году было учреждено Общество вспомоществования учащимся сибирякам и сибирячкам. В Москве не было примера, чтобы сибиряка-студента исключили за неуплату за обучение, благодаря члену Комитета Общества вспомоществования... Юлии Ивановне Базановой, потратившей большую часть своего состояния на помощь студентам-сибирякам²¹. Каждый студент или курсистка были известны общественности, поэтому гибель студента, сына известного в Иркутске врача, имела широкий резонанс. Весть о смерти сына²² надломил 70-летнего Цехановского, и 28 декабря 1906 года он скончался.

²⁰ „В «Московских ведомостях» сообщалось, что другой студент, в тужурке которого была найдена книжка с талонами студенческой столовой на имя студента Бориса Виноградова, был убит около манежа, когда нес бомбы. На самом деле, по показаниям свидетелей, убийство этого студента, который оказался не Виноградовым, а Цехановским, совершено при следующих обстоятельствах. Когда он ехал на извозчике близ Моховой, его окружили солдаты и при обыске нашли у него револьвер, поволокли его к манежу, при входе в который один из солдат ударил студента по шее шашкой и отрубил голову. Свидетелями были, между прочим, университетские служители”. См. Кольцов Н.К., *Памяти павших. Жертвы из среды московского студенчества в октябрьские и декабрьские дни*, Москва 1906, С. 41.

По всей вероятности, факт гибели студента Московского университета запал в память Н.С. Романова. Связав это с тем, что нередко врачи-поляки были выпускниками Московского университета, летописец Иркутска сделал неверную запись о том, что Целестин был выпускником Московского университета; на самом деле, исходная информация относилась к его сыну, Михаилу.

²¹ Попов И.И., *Забывтые иркутские страницы...*, С. 308–310.

²² По воспоминаниям Н.Д. Колесниковой, Целестин Цехановский был женат на сибирской казачке Ершовой Татьяне Петровне. У них было семеро детей: сыновья — Петр, Степан, Михаил (Михал), и дочери — Мария, Анна, Фекла (Гэкла), Софья (Зофья). Судьба каждого из них — сюжет для отдельного рассказа.

Ц.М. Цехановский был похоронен на Иерусалимском кладбище Иркутска, в католической его части. Мест для захоронений не хватало, Иркутская дума в 1901 году даже отвела под католическое кладбище участок земли в Лисихе, но участников Польского восстания по-прежнему хоронили на Иерусалимском кладбище²³. При ликвидации Иерусалимского кладбища, в 1930-е годы, были составлены списки могил, с целью их сохранения, в этот список были включены и могилы участников Польского восстания 1863 года, в том числе и могила Ц.М. Цехановского. Однако, несмотря на усилия Комиссии по охране памятников искусства и старины, сохранить могилы не удалось. В настоящее время на бывшем католическом кладбище

Целестин Цехановский, б.д., БАПАН

можно увидеть только одно надгробие — декабриста Иосифа Викторовича Поджио. Хотя оно и было некогда воссоздано по ошибке не на точном месте могилы декабриста (как известно, последний принадлежал к итальянскому роду и был католиком по вероисповеданию), однако все-таки может служить примерным ориентиром территории католической части бывшего Иркутского кладбища. Именно там, в числе иных своих товарищей по ссылке, Январских польских повстанцев, нашел свой последний земной приют и Целестин Цехановский²⁴.

²³ Гаращенко А.Н., *Польские захоронения второй половины XIX начала XX вв. на Иерусалимском кладбище в Иркутске*, [в:] *Сибирско-польская история и современность: актуальные вопросы*, Иркутск 2001, С. 90–93.

²⁴ Там же. Территорию католического кладбища в современных условиях можно описать приблизительно так: от входа на территорию Центрального парка культуры и отдыха, со стороны нынешней улицы Парковой, до входа со стороны улицы Советской, далее до пересечения с главной аллеей и по ней до входа в парк со стороны Парковой улицы.

Оксана Николаевна Полянская¹
Улан-Удэ

ЭПИСТОЛЯРНОЕ И ДНЕВНИКОВОЕ НАСЛЕДИЕ МОНГОЛОВЕДА О.М. КОВАЛЕВСКОГО

Выдающимся представителем востоковедной школы, заложившим основы монголоведения в Европе, является Осип (Юзеф) Михайлович Ковалевский (1801–1878), труды его до сегодняшнего

Юзеф Щепан Ковалевский, б.д., АПАН

дня не утратили своей актуальности, а роль самого ученого в востоковедной науке трудно переоценить. „Монголоведение благодаря О.М. Ковалевскому стало одним из ведущих направлений мировой ориенталистики. О.М. Ковалевский убедительно показал, что монголоведение — это комплекс важнейших и сложных вопросов истории и культуры народов Востока”². Диапазон его исследований был широк и включал язык, литературу, этнографию, историю, материальную культуру, религию. Это позволило ученому подойти к комплексному исследованию монгольских на-

¹ В 2001 году Оксана Николаевна Полянская защитила кандидатскую диссертацию *Вклад профессора О.М. Ковалевского в изучение истории и культуры монголоязычных народов Центральной Азии (I половина XIX века)*.

² Шамов Г.Ф., *Профессор О.М. Ковалевский. Очерк жизни и научной деятельности*, Казань 1983, С. 104.

Ковалевский Ю.Щ., *Маньчжурско-латинский словарь*, XIX в., БВУ

родов. Своей научной, просветительской деятельностью О.М. Ковалевский один из первых в российской науке обратил внимание на бурят, тунгусов и другие народы Сибири. Велика его роль в распространении различных знаний, внедрении образования и формировании научных кадров бурятского населения, равноправии европейцев и народов Востока.

Осип Михайлович Ковалевский прошел большой и сложный жизненный путь от студента Виленского университета, который он окончил в 1821 году со степенью кандидата философских наук, до крупного учено-

ного-востоковеда, профессора, а затем, ректора Казанского университета, где на протяжении более двадцати лет возглавлял кафедру Монгольского языка. После перевода восточного факультета в Санкт-Петербургский государственный университет возглавил Казанский университет. Свою научную карьеру ученый завершил в должности профессора истории Варшавского университета.

В 1824 году молодой ученый за участие в тайном польско-литовском Обществе филоматов (Друзей народа) был сослан в Казань и причислен к Казанскому университету для изучения восточных языков. Становление О.М. Ковалевского, как крупного ученого, педагога, просветителя происходило в Казани под влиянием прогрессивной профессуры России, и в первую очередь ректора университета Н.И. Лобачевского, крупного ученого и талантливого организатора, который сумел превратить Казанский университет в одно из лучших учебных заведений России. Он весьма активно занимался подготовкой профессорско-преподавательских кадров, организовывая научные экспедиции в страны Востока и на восточные окра-

ины Российского государства. Одной из первых таких экспедиций была командировка кандидата Осипа Михайловича Ковалевского и действительного студента Казанского университета Александра Васильевича Попова в Восточную Сибирь с целью изучения монгольских языков и сбора монгольских и тибетских рукописей и ксилографов. В Забайкалье казанские востоковеды пробыли с 1828 до начала 1833 года. О.М. Ковалевский сделал все возможное для глубокого изучения монгольских языков. Ему удалось дважды побывать в Монголии, а в 1830 съездить с Российской духовной миссией в Китай. По возвращении в Казань О.М. Ковалевский стал готовиться к открытию кафедры Монгольского языка в Казанском университете, что и произошло 25 июля 1833 года.

В стенах Казанского университета О.М. Ковалевский сформировался как крупный ученый-монголовед. Здесь им были написаны фундаментальные труды:

Монгольско-русско-французский словарь, в трех томах, *Краткая грамматика монгольского книжного языка*, *Монгольская хрестоматия*, *Буддийская космология*. Эти его труды легли в основу российского научного монголоведения. О.М. Ковалевский настойчиво выступал против бытовавшего в то время в научных кругах противопоставления истории Европы и Азии, обвинения народов Востока в неподвижности, застойности, „в природной лени” и „диком варварстве”. Цели и задачи всестороннего и глубокого изучения стран Востока, важность объективного подхода в написании их истории молодой ученый излагал в своих отчетах, письмах предисловиях к научным трудам. Во

Ковалевский Ю.Щ., *Kur Ukgej* (монгольский язык), XIX в., БВУ

всех своих работах он утверждал, что каждый народ вносит свою лепту в единый процесс развития истории и культуры человечества, что „в Азии, как и в Европе, нет утомительного однообразия и неподвижности народной”³. О.М. Ковалевский был уверен, что „история народов Востока до сих пор таит в себе много неизвестного и требуется кропотливая, долгая и целенаправленная работа по устранению лакун в общей картине представлений о Востоке”⁴. Эта принципиальная позиция ученого стала основой его трудов по истории. Большую часть неопубликованных трудов О.М. Ковалевский увез в Польшу, где они, к сожалению, погибли⁵. Это была огромная потеря и трагедия, как для самого автора, так и для всего востоковедения.

Большой интерес представляют дневники О.М. Ковалевского, которые он вел в научной командировке в Сибири, Монголии, Китае (1828–1833). Часть из них была опубликована в „Казанском Вестнике” в 1829–1830 гг., некоторые из них сохранились в рукописи. Дневники дают возможность компенсировать в какой-то мере утраченные в пожаре в Варшаве материалы ориенталиста по истории монголов и бурят.

В казанский период О.М. Ковалевский подготовил к печати значительное количество работ по различным вопросам истории Востока и буддизма, но сумел опубликовать из них немного. В конце 90-х годов XIX века восточную библиотеку Осипа Михайловича приобрела Казанская Духовная академия. Первым, кто с ней

³ Ковалевский О.М., *О знакомстве европейцев с Азией. Речь, произнесенная в торжественном собрании Императорского Казанского университета*, Казань 1837, С. 23–26.

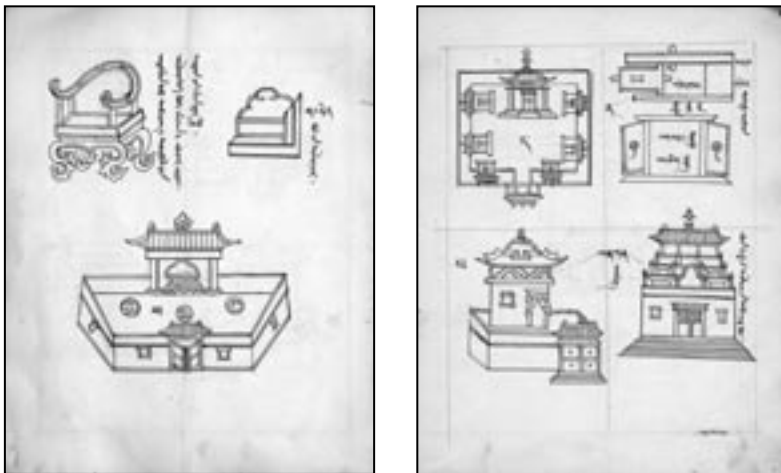
⁴ Там же, С. 30–31.

⁵ В сентябре 1863 года из окна дома, в котором ученый жил, было брошено несколько бомб в царского наместника графа Ф. Берга. Военные власти приказали немедленно сжечь все имущество жителей этого дома. Среди сгоревших вещей были рукописи и книги О.М. Ковалевского: многотомная *История Востока*, написанная на основании монгольских, китайских и тибетских источников, трехтомная *История монгольской литературы*, *Разбор всех сочинений Иакиффа Бичурина*, *История буддизма*, *Исследования в области буддийской хронологии*, *Путешествие в Монголию и Китай в 1828–1831 годах* в шести томах (первые три тома были посвящены пребыванию в Бурятии и Монголии, четвертый и пятый — путешествию в Китай, последний — истории католической миссии в Пекине), *Биографии далай-лам тибетских*, *Биография Дзонкавы* — реформатора буддизма в Тибете, *Биография Зая Пандиты* — создателя ойратской письменности, статьи, подготовленные для *Лексикона Плюшара*, *Сравнительная грамматика монгольско-турецко-финская*, *Опыт монгольской семантики*, *Анализ трудов И. Бичурина*, *А.В. Попова*, *А.А. Бобровникова*.

ознакомился, был историк-монголовед А.Е. Любимов⁶. Среди материалов и книг библиотеки он особо выделяет рукопись, имеющую название *Дневник 1830–1832 гг.* Это было время пребывания молодого ученого в Монголии и Китае. Рукопись содержит различные сведения по истории, этнографии, географии Китая. Кроме того, в ней есть рассказы о занятиях монгольским языком. Написана она по-русски, имеет вкрапления на польском языке, представляет собой тетрадь объемом около трехсот страниц весьма убогистого текста, в переплете из искусственной кожи. А.Е. Любимов, характеризуя *Дневник...*, не разделяет его по годам, указывая даты 1830–1832 гг. Еще один дневник был обнаружен А. Петровым в 1936 году. Это *Дневник занятий О.М. Ковалевского за 1832 год*, рукопись которого сейчас хранится в Вильнюсе, в Библиотеке Виленского университета, под шифром Ф. 11–3⁷. Последний представляет собой изложение научных результатов занятий О.М. Ковалевского в период его командировки в Китай и Монголию. Отдельные извлечения из него были напечатаны в „Казанском Вестнике”. Позже Библиотека Казанской Духовной академии была передана Казанскому университету. Университетская библиотека получила материалы без описи, что затрудняет поиск рукописей ученого. *Дневник* О.М. Ковалевского, датированный 1830 г., является достоверным источником по истории Монголии и Китая первой половины XIX века. Хорошим дополнением к дневникам являются письма-отчеты О.М. Ковалевского этого времени, адресованные попечителю Казанского учебного округа М.Н. Мусину-Пушкину и Ученому совету Казанского университета. Они содержат богатые сведения о различных монгольских народах. Особенно интересно и многогранно описана общественно-политическая и религиозная жизнь забайкальских бурят. Из писем мы узнаем имена общественных и религиозных деятелей, представителей сибирской

⁶ Любимов А., *О неизвестных трудах о. Иакинфа и рукописях профессора Ковалевского, хранящихся в Библиотеке Казанской Духовной академии*, „Записки Восточного отделения Императорского Русского археологического общества”, Спб. 1908, Т. 18, С. 60–64.

⁷ Петров А.А., *Рукописи по китаеведению и монголоведению, хранящиеся в Центральном архиве ТАССР и в Библиотеке Казанского университета*, [в:] *Библиография Востока*, М.-Л. 1937, Вып. 10, С. 139–155; Баря-Стажиньска А., *Буддийский трактат „Чжула хэрэглэгчи”. Его изучение О.М. Ковалевским и современность*, [в:] *Наследие монголоведа О.М. Ковалевского и современность. Доклады и сообщения международной научной конференции, 21–24 июня 2001 года*, Казань 2002, С. 11.

Ковалевский Ю.Щ., *Этнография Монголии* (монгольский язык), XIX в., БВУ

интеллигенции, которые оказывали содействие О.М. Ковалевскому и А.Н. Попову в собирании восточных рукописей, монгольского фольклора и изучении монгольского языка. В настоящее время эти письма и отчеты находятся в Национальном архиве Республики Татарстан.

Дневники и письма-отчеты 1828–1833 гг., т.е. периода пребывания ученых в Забайкалье, дают возможность объективно оценить деятельность научной экспедиции О.М. Ковалевского и осознать все сложности первых шагов научного монголоведения. Обращение к письмам и дневниковым записям, рассказывающим о российско-монгольских отношениях первой половины XIX века, особенно актуально в настоящее время, когда взаимодействие этих двух стран выходит на новый уровень политических и экономических контактов.

Разнообразное эпистолярное наследие монголоведа О.М. Ковалевского свидетельствует о разносторонней деятельности ученого, педагога, исследователя. Письма рассредоточены в разных архивохранилищах России, Литвы, Польши. Богатая переписка находится в Национальном архиве Республики Татарстан (НАРТ). Фонд 92 НАРТ — материалы канцелярии попечителя Казанского учебного округа, в которых находятся циркуляры и распоряжения попечителя, протоколы заседаний Попечительского совета, годовые отчеты Казанского учебного округа, отчеты Казанского университета, дела

о научных командировках и путешествиях ученых Университета. Дело № 2237 этого фонда — переписка О.М. Ковалевского с попечителем М.Н. Мусиным-Пушкиным, с Ученым советом Казанского университета, отражающая различные аспекты командировки востоковеда: о занятиях монгольским языком в Иркутске под руководством А.В. Игумнова, освещающая многие аспекты жизни сибирского знатока монгольского языка, а также успехи казанских востоковедов О.М. Ковалевского и А.В. Попова в изучении языка. Письма О.М. Ковалевского из Сибири и Монголии в Казань представляют заслуженный интерес для изучения многих сторон жизни, быта и духовной культуры монголоязычных народов. В фонде 92 НАРТ содержатся важные сведения по истории XI Российской духовной миссии в Пекине, участником которой был О.М. Ковалевский. Здесь же находятся сведения о связях О.М. Ковалевского. Данный фонд содержит материалы ученого о его работе над словарями, грамматикой и хрестоматией, о бурятах, судьба которых была связана с Казанским университетом и гимназией, а также о его деятельности во главе кафедры Монгольского языка Казанского университета с 1833 года. Разнообразные материалы, характеризующие многоплановую деятельность Казанского университета в период с 1805 по 1918 год, представлены в фонде 977 — Совет университета. В этом фонде находятся дела, дополняющие сведения о командировке О.М. Ковалевского и А.В. Попова в Восточную Сибирь. Переписка содержит сведения о монголоязычных народах, особенно интересно и многогранно в них представлены забайкальские буряты. Из писем мы узнаем имена общественных, религиозных деятелей из бурят, сибирской интеллигенции, которые оказывали всяческое содействие О. Ковалевскому и А. Попову в изучении монгольского языка, в собирании восточных рукописей, а также монгольского фольклора.

В Отделе рукописей и редких книг Санкт-Петербургского университета находится еще одна часть архива О.М. Ковалевского, состоящая из двух папок. В одной — письма к Осипу Михайловичу российских и зарубежных востоковедов, друзей, знакомых, в другой — служебные материалы, относящиеся к его деятельности на посту директора Второй Казанской гимназии, благодарственные письма, деловые письма, характеризующие О.М. Ковалевского как педагога.

Несмотря на отдаленность Казани от Забайкалья, О.М. Ковалевский продолжал поддерживать связи с представителями этого края — с бурятским тайшой, корреспондентом Вольного экономиче-

ского общества Тугулдуrom Тобоевым, с историком-краеведом М.А. Зензиновым (1805–1873), его племянником И.А. Юренским (умер в 1868), с сибирским поэтом Д. Давыдовым (1811–1888) — все эти документы находятся в Научной библиотеке Санкт-Петербургского университета (Отдел редких книг. Архив Ковалевского, д. 567 — папка 1; д. 568 — папка 2).

О.М. Ковалевскому писал и Тугулдуr Тобоев — бурятский общественный деятель, автор бурятской хроники, которая была опубликована в „Трудах Института Востоковедения”. Он обращался к казанскому ученому с просьбой выслать его учебные пособия по монгольскому языку, в частности, *Монгольско-русско-французский словарь* в шести экземплярах. Одной из основных проблем, относительно инородцев Забайкалья, которые волновали О.М. Ковалевского, была проблема образования. Находясь еще среди бурят, он делал все возможное для их обучения. В Казани он продолжил просветительскую деятельность. М. Зензинов в письме от 8 апреля 1845 года благодарил профессора О.М. Ковалевского за его содействие в просвещении бурят. „В особенности трогает меня ваше благородное, патриотическое содействие в отношении образования детей кочующих. Я не могу приискать даже слов, чтобы достойным образом благодарить вас за это”⁸. Среди корреспондентов О.М. Ковалевского был протоирей, „миссионер у хоринцев” Константин Стуков⁹, поэт Д.П. Давыдов¹⁰ и многие другие.

Сохранились и письма к О.М. Ковалевскому на монгольском языке¹¹. Содержание писем очень разнообразно. Нужно заметить, что многие из этих писем сохранились и в переводе на русский язык в Национальном архиве Республики Татарстан и Библиотеке

⁸ Санкт-Петербургский университет, Отдел редких книг, Архив Ковалевского, папки 1 и 2, письмо Зензинова от 20 декабря 1844 года.

⁹ Там же, д. 122, папка 1, л. 196 об.

¹⁰ Там же, Ф. 567, папка 1, л. 25, письмо Давыдова из Верхнеудинска от 17 октября 1850 года; л. 30 об.–31, письмо Давыдова от 23 августа 1854 года из Верхнеудинска; л. 27–27 об., письмо Давыдова от 20 июня 1853 года из Верхнеудинска; л. 28–29 об., письмо Давыдова от 6 сентября 1855 года из Верхнеудинска. Письма Давыдова были опубликованы. См.: Полянская О.Н., *Сибирская интеллигенция I половины XIX века в дневниках и переписке востоковеда О.М. Ковалевского*, [в:] *Материалы международной научной конференции „Интеллигенция в процессе поиска Россией будущего, 26–27 июня 2003 года”*, Ч. 2, Москва-Улан-Удэ 2003.

¹¹ Шастина Н.П., *Из переписки О.М. Ковалевского с бурятскими друзьями*, [в:] *Советское востоковедение*, 1965, вып. 16, С. 210–221.

Казанского университета. Это и письма о пересылке, переписке литературы, высылке образцов тибетских шрифтов, письмо-благодарность от 18-ти Селенгинских родов.

Значительным дополнением к сведениям, полученным в архивах и библиотеках Казани и Петербурга, являются материалы фонда 84 — Гусиноозерский дацан Национального архива Республики Бурятия (НАРБ) в Улан-Удэ. Здесь находится переписка О.М. Ковалевского с Бандида-Хамбо, ламой Забайкальских дацанов, о назначении Г. Гомбоева на должность „надзирателя” Первой Казанской гимназии¹².

На сегодняшний день известно нахождение трех дневников монголоведа О.М. Ковалевского, в которых отражена его научная командировка в Восточную Сибирь, Забайкалье, Монголию и Китай (1828–1833). Они рассредоточены по разным архивохранилищам: в Вильнюсе, Казани и Санкт-Петербурге.

На пути в Монголию (1830 г.), во время поездки в Пекин с Российской духовной миссией, О.М. Ковалевский сообщал М.Н. Мусину-Пушкину о начатом им дневнике: „Донести... о цели моего дневника, который ныне по обилию предметов, встречающихся на пути, распространяясь, начинает принимать более разнообразия. Краткое описание дороги, по коей миссия следует в Пекин, собрание статистических и исторических сведений о стране столь любопытной...”¹³. Дневник содержит подробные сведения об этих странах: географические, этнографические, исторические, много сведений о религии, обычаях, есть материал об архитектуре, сословиях монгольского и китайского общества, сравнительные характеристики этих народов, особенности менталитета каждого из них.

Дневник вернулся в Россию спустя сто лет, как закончилась научная командировка О.М. Ковалевского в Восточную Сибирь, Монголию, Китай. В реестре поступлений в Российскую национальную библиотеку (Санкт-Петербург) дневник значился как рукопись неизвестного, а дата поступления 1929 год. Можно предположить, что документ не стали ввозить в Россию из-за его содержания, он остался в Китае. Пересечение границы с таким материалом могло негативно сказаться как на российско-китайских отношениях, так и на судьбе самого ученого. Он приехал в Китай в качестве пись-

¹² НАРБ. Ф. 84, д. 503, оп. 1, л. 1–1 об., 5, 7–7 об., 19–19 об., 33, 42–42 об., 54.

¹³ НАРБ. Ф. 92, оп. 1, д. 2237, л. 314.

моводителя XI Российской духовной миссии, не афишируя свои исследовательские намерения. И только во время конфликта на КВЖД произвели срочную переправку в Россию всей документации, которая могла бы усугубить сложную ситуацию в этом регионе.

Наиболее благоприятным временем для перехода через Монголию считалась ранняя осень. Пекинская духовная миссия, при которой находился О.М. Ковалевский, 30 августа 1830 года из Троицкосавска отправилась за границу. 14 сентября миссия благополучно прибыла в Ургу, где миссионеров встретили „3 чиновника от 3-х разных ведомств...” — все события О.М. Ковалевский записывал в дневник, который он стал вести с 9-го октября 1830 года. Половина документа посвящена описанию пути и Монголии, „столь любопытной стране”. Политическое и экономическое положение этого государства, завоеванного в XVII веке маньчжурами, и политика маньчжурско-китайских властей в этой стране в центре внимания О.М. Ковалевского. „Под влиянием маньчжурской династии Монголия приняла совершенно другой вид”¹⁴. Монгольские раздробленные племена были поставлены в неравное положение, что отрицательно сказалось на их взаимоотношениях и на экономическом развитии каждого из племен.

Однако, влияние маньчжурской политики на монголов нельзя рассматривать односторонне. В большинстве своем монголы были безграмотны и воспринимали только то, что давало материальное благо — торговля, обмен... Преследуя эти цели, некоторые из них теряли свои самобытные черты характера: скромность, приветливость, дружелюбие. Другие же, в силу своей отдаленности от Китая, сохраняли „простоту своих нравов”, но при этом их положение было удручающим.

„В непродолжительное время народ, заброшенный и диким называемый, явит новое доказательство, что от природы он не лишен способностей и что ожидает с нетерпением образования, свойственного другим просвещенным нациям”¹⁵, — с надеждой говорил О.М. Ковалевский. Свидетельством способностей монголов к образованию, цивилизованному общению были их обычаи, передаваемые через века.

Монголы, „любопытствующий” народ, задавали путешественникам много разных вопросов. „Просвещение еще не озарило свои-

¹⁴ НАРТ. Ф. 92, оп. 1, д. 2237, л. 314 об., 472–504.

¹⁵ НАРТ. Ф. 10, оп. 1, д. 243, С. 235.

ми лучами пустынных земель монгольских, а монгол, знающий свои письма, уважается единоплеменниками, как человек весьма ученый...”. „Степной житель не находит ни побуждения, ни средств для дальнейшего образования: униженный слуга маньчжуров” обучается для того, чтобы хоть как-то „оградить свое спокойствие и улучшить состояние”. Монголы очень честолюбивы, — отмечал О.М. Ковалевский, — и маньчжуры умели этим воспользоваться в своих интересах¹⁶.

5 ноября 1830 года XI Российская духовная миссия, перевалив через горный хребет, по вершине которого проходил искусственный каменный вал, являющийся частью Великой китайской стены, вступила на территорию Китая. С этого момента начинается вторая половина *Дневника*..., посвященная описанию китайских обычаев, знакомству с жителями этой загадочной страны. В Китае О.М. Ковалевский сразу же обратил внимание на социальные контрасты. Он увидел, можно сказать, два Китая: один — это страна крестьян и ремесленников, скромных и честных тружеников, которые пески и глиноземы превратили в плодородные нивы, сквозь непроходимые горы проложили дороги, каналы, построили великолепные каменные мосты, а жили в страшной, беспросветной нищете; другой — это государство во главе с Богдыханом и его многочисленными придворными, это землевладельцы и военноподданные, купцы и рабовладельцы, чиновники всех рангов, возглавляемые маньчжурской династией.

О.М. Ковалевский прожил в Пекине семь месяцев, зиму и весну 1830–1831 гг. С Пекином познакомился достаточно хорошо, однако за пределы города не выезжал, так как для этого требовалось специальное разрешение китайских властей. Сначала Осип Михайлович вел ежедневные записи о своем пребывании в Китае, затем перешел к тематическим, интересуясь практически всем, что помогло бы изучить историю, традиции, религию этого государства.

Материалы помогали ему собирать многие сотрудники прежней X духовной миссии: врач Осип Павлович Войцеховский (1793–1850), в дальнейшем преподаватель китайского и маньчжурского языков в Казанском университете (КИУ); Павел Иванович Каменский — архимандрит Петр (1773–1845), начальник X миссии; Конрад Григорьевич Крымский (1820–1830), студент миссии;

¹⁶ Ф. 1000, оп. 2, № 612, Собрание отдельных поступлений РНБ.

Ковалевский О.М., *Дневник, веденный во время путешествия с XI миссией в Китай, 9 окт.–11 дек. 1830 г.*, С. 84–85.

Дмитрий Петрович Сивиллов — архимандрит Даниил (1798–1871), также преподаватель китайского языка КИУ в 1837–1844 гг.; Алексей Иванович Сосницкий (1792–1843), каллиграф и переводчик, причетник X миссии, преподаватель КИУ в 1840–1843 гг.; они сделали приношения для Библиотеки Казанского университета. П. Каменский передал О.М. Ковалевскому один том из монгольского Ганжура на 316 больших листах, *Истинное учение о Боге* на маньчжурском языке в 2-х тетрадах, „разговоры” на монгольском и китайском языках в 2-х тетрадах и другие¹⁷, О.П. Войцеховский — *Тибетско-монгольский словарь, Собрание всего наилучшего из учений Конфуция с пространственным толкованием по воли Канси, Маньчжурско-монгольско-китайский словарь* и другие¹⁸.

В основе взглядов О.М. Ковалевского на историю лежало представление об истории как о процессе. „Помнить надобно, говорил он, что всякое достопримечательное явление в сфере человеческой деятельности имеет свое начало, имеет и эпохи своего возрастания”. Задачу историка он видел в том, „чтобы, исследовав различие деяний народов и характер оных, представить все прошедшее в одной неразрывной связи”. О.М. Ковалевский выступал против разделения и противопоставления Европы и Азии. Он считал, что каждый народ, независимо от того, является ли он большим или малым, вносит свой вклад в общий труд человечества и содействует успехам других¹⁹.

Огромное наследие, оставленное О.М. Ковалевским в виде рукописей, записок, собранных материалов и опубликованных работ, посвященных истории и культуре монголов, до сегодняшнего дня имеет немаловажное значение, хотя отчасти носит описательный характер.

Дневник... О.М. Ковалевского 1830 года, веденный по дороге в Китай, представляет собой записную книжку в сером переплете, формат 13х22 см., исписанную мелким почерком. Документ содержит 76 листов. Он является лишь частью целой серии дневниковых записей ученого, составленных во время научной командировки 1828–1833 гг. в Восточную Сибирь и поездок в Монголию и Китай, хранится в рукописи в Российской национальной библиотеке, в Санкт-Петербурге, Ф. 1000, оп. 2, № 612 — Собрание отдельных

¹⁷ „Казанский Вестник”, 1831, XXXIII, Кн. XI–XII, С. 170–171.

¹⁸ Там же, С. 171–172.

¹⁹ Ковалевский О.М., *О знакомстве европейцев с Азией. Речь, произнесенная в Торжественном собрании Императорского Казанского университета, в 8-й день августа 1837 года*, Казань 1837, С. 23–25.

поступлений. Его отдельные части были опубликованы автором этой работы в 1999–2004 годах²⁰.

Полный его вариант впервые был опубликован в 2006 году еще с одним дневником О.М. Ковалевского, веденным им на обратном пути из Китая в составе X Российской православной духовной миссии. Эти два документа авторы Р.М. Валеев и И.В. Кульганек объединили названием *Россия — Монголия — Китай: Дневники монголоведа О.М. Ковалевского 1830–1831 годов*²¹. *Дневник 1830 года* был затем включен в работу *Эпистолярное и дневниковое наследие монголоведа О.М. Ковалевского*²², где дневник и письма ученого — источники, свидетельствующие о нелегком пути становления научного монголоведения. В связи с этим, в комментариях к *Дневнику*... акцент сделан на деятельность людей, которые способствовали успеху научного путешествия казанского ориенталиста: переводчиков, миссионеров, буддийского духовенства, сибирской интеллигенции, а также просветительской деятельности О.М. Ковалевского, изучение им монгольского языка, сборе рукописей и восточных книг.

²⁰ *О поездке востоковеда О.М. Ковалевского в Китай*, [в:] *Исторические и политические науки. Литература*, Сб. тр. молодых ученых Байкальского региона, Улан-Удэ 1999; *Профессор О.М. Ковалевский и Бурятия (I-я половина XIX века)*, Улан-Удэ 2001; *Дневниковые записи монголоведа О.М. Ковалевского (1801–1878) как исторический источник*, [в:] *Гуманитарный ежегодник*, Сб. науч. тр. аспирантов и соискателей, Вып. 3, Новосибирск 2002; *Дневниковые записи О.М. Ковалевского о Китае (I-я половина XIX века)*, [в:] *Материалы международной научной конференции „Мир Центральной Азии“*, Улан-Удэ 2002; *Дневниковые записи монголоведа О.М. Ковалевского об Урге, Маймачене, Кяхте, Верхнеудинске первой половины XIX века*, [в:] *Развитие городских поселений Байкало-Азиатского региона. Материалы I региональной научной конференции, посвященной 350-летию г. Улан-Удэ*, в 2 частях, Ч. 2, Улан-Удэ 2006; *Экспедиция О.М. Ковалевского и А.В. Попова в Забайкалье. О вкладе бурятской интеллигенции в становление научной школы монголоведения в России в XIX веке*, [в:] *Чингисхан и судьбы народов Евразии. Материалы международной научной конференции*, Улан-Удэ 2007.

²¹ Валеев Р.М., Кульганек И.В., *Россия-Монголия-Китай. Дневники монголоведа О.М. Ковалевского 1830–1831 гг.*, Вып. 16, Казань 2005–2006.

²² Полянская О.Н., *Эпистолярное и дневниковое наследие монголоведа О.М. Ковалевского (1828–1833)*, Улан-Удэ 2008; та же, *Дневниковые записи монголоведа О.М. Ковалевского о городах Бурятии и Монголии первой половины XIX в.*, [в:] *Развитие городских поселений Байкало-Азиатского региона. Материалы I региональной научной конференции, посвященной 350-летию г. Улан-Удэ*, в 2 частях, Улан-Удэ 2006, Ч. 2, С. 112.

Michał Pędracki¹
Warszawa

KWESTIA ZRÓŻNICOWANIA SZAMANIZMU NA „BIAŁY” I „CZARNY” W ŚWIETLE BADAŃ WACŁAWA SIEROSZEWSKIEGO

Zdefiniowanie tak złożonego zjawiska, jakim jest szamanizm, jest zadaniem bardzo trudnym.

Szamanizm sensu stricto jest syberyjskim i środkowoazjatyckim zjawiskiem religijnym. Sam termin „szaman” pochodzi, za pośrednictwem języka rosyjskiego, od ewenkijskiego słowa *šaman*². Ponieważ jednak zjawiska magiczno-religijne bardzo podobne do syberyjskiego szamanizmu zaobserwowano w pozostałej części Azji oraz na innych kontynentach, umownie zwykło się je także określać mianem szamanizmu³.

Wśród specjalistów istnieje pewna rozbieżność zdań w kwestii tego, co naprawdę jest rdzeniem szamanizmu, a co stanowi w nim elementy drugorzędne i niekonieczne.

Według M. Eliadego⁴ podstawową cechą szamańskiej „ekstazy”, cechą definiującą, czy dane doświadczenie można uznać za szamańskie czy też nie, jest umiejętność odbywania podróży astralnych do Nieba i do Piekieł. Inkorporacja duchów jest uważana przez niego za zjawisko mniej istotne czy wręcz będące efektem nałożenia się na pierwotny szamanizm wpływów późniejszych koncepcji religijnych. Przeciwnie stanowisko reprezentował E. Loeb⁵. Zaproponował on rozróżnienie na szamana i „widzącego”. Szaman to, według niego, osoba natchniona, dobrowolnie „na-

---

¹ Michał Pędracki — dr nauk historycznych, orientalista od lat zajmujący się badaniami historii, kultury, języków i wierzeń religijnych ludów Wschodu, m.in. Jakutów; pracownik Instytutu Historii Nauki Polskiej Akademii Nauk.

² Eliade M., *Szamanizm i archaiczne techniki ekstazy (Le chamanisme et les techniques archaïques de l'extase)*, Paris 1951¹, 1968²), Warszawa 2001, s. 16, 489 nn.

³ Tamże, s. 16.

⁴ Tamże, s. 493.

⁵ Loeb E., *Shaman and Seer*, „American Anthropologist”, 1929, 31, s. 60–89.

Woskowa figura szamana, kaftan i akcesoria autentyczne, twarz oddaje mimikę podczas „transu”, Muzeum w Wiljuksu, przełom XIX i XX wieku, fot. M. Pędracki

wiedzona”, poprzez którą przemawia duch, która egzorcyzuje i prorokuje. Termin „widzący” byłby natomiast zarezerwowany dla „czarowników” nienatchnionych i nieopętanych, wraz z którymi przemawia duch opiekuńczy i którzy nie egzorcyzują i nie prorokują. „Widzący” związani są, według Loeba, z bardziej pierwotnymi stadiami religii, podczas gdy szamani reprezentują kolejny etap rozwoju. Ta ostatnia teza jest niemal identyczna z poglądem Eliadego — inkorporacja duchów wydaje się być koncepcją późniejszą od innych form nawiązywania kontaktu z „nie-widzialnym”.

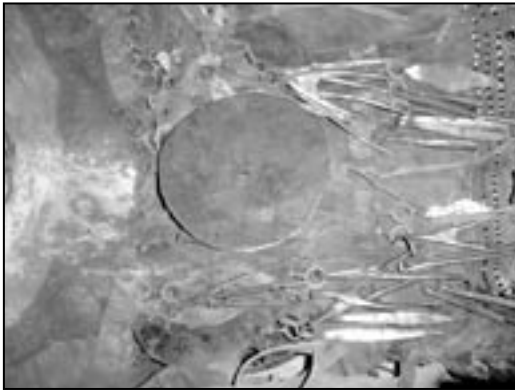
Zgodnie z dzisiejszym stanem wiedzy zarówno doświadczenia podróży astralnych, „utruty duszy” bądź jej części, jak i inkorporacji oraz obecności duchów są najprawdopodobniej wynikiem uaktywnienia się kompleksów autonomicznych głębokich warstw psychiki⁶. Tym samym wszystkie te doświadczenia wydają się być jednakowo „pierwotne”, ponieważ uwarunkowane są wspólną wszystkim ludziom, niezależnie od miejsca i czasu, strukturą psychiczną⁷.

⁶ Jung C.G., *Psychologiczne podstawy wiary w duchy*, [w:] *Psychologia wierzeń religijnych*, Warszawa 1990, s. 158–181.

⁷ Tamże.

Pogląd Loeba jest podzielany dziś m.in. przez I.M. Lewisa⁸. Według niego najistotniejszą cechą szamanizmu jest właśnie inkorporacja duchów, a umiejętność podróży astralnych ma znaczenie drugorzędne. Inkorporacja duchów i podróże astralne, jak pisze, mogą występować w kompleksie szamańskim reprezentowanym na danym terenie zarówno łącznie, jak i rozłącznie⁹.

Do przyjęcia jest stanowisko pośrednie, reprezentowane przez Wacława Sieroszewskiego¹⁰. Uważa on zarówno umiejętność podróży astralnych, jak i inkorporację duchów za równie ważne, definiujące cechy szamanizmu.

Symboliczne ozdoby na szamańskim kaftanie, Muzeum w Wilujsku, przełom XIX i XX wieku, fot. M. Pędracki

Podstawowymi funkcjami szamana jest rola uzdrowiciela i wieszczka profety¹¹. Szaman może też używać swej mocy do szkodzenia np. członkom innych plemion w celu ochrony plemienia własnego przed ich atakami bądź to fizycznymi, bądź to magicznymi¹². Szamańska koncepcja choroby¹³ zakłada

jako jej możliwą przyczynę, poza atakiem ducha, ucieczkę duszy chorego, porwanie duszy czy też użycie magicznych przedmiotów. Koncepcje

⁸ Lewis I.M., *Ecstatic Religion. A Study of Shamanism and Spirit Possession*, London-New York 2001 (1971¹, 1989², 1991³, 1993⁴, 1995⁵, 1998⁶, 2001⁷), passim.

⁹ Tamże, s. 40–43.

¹⁰ Sieroszewski W., *Dwanaście lat w kraju Jakutów*, Kraków 1961, t. II, s. 311–320, 325; *Korea. Klucz Dalekiego Wschodu*, Warszawa 1905, s. 50.

¹¹ Eliade M., *Szamanizm...*, s. 9, 188 nn.

¹² Lewis I.M., *Ecstatic Religion...*, s. 114 nn.

¹³ Clements F.E., *Primitive Concept of Disease*, „University of California Publications in American archeology and anthropology”, 1932, t. II, nr 2, s. 185–252; Eliade M., *Szamanizm...*, s. 219–259, 300–331; Elmendorf W.W., *Soul Loss Illness in Western North America*, „Indian Tribes of Aboriginal America: Selected Papers of the 29th International Congress of Americanists”, Chicago 1952, s. 104–114; Hultkrantz A., *Conceptions of the Soul among North American Indians: a Study in Religious Ethnology*, Stockholm 1953.

związane z duszą i duchami wynikają ze światopoglądu animistycznego, natomiast koncepcje mówiące o magicznych przedmiotach są zakorzenione w pojęciach dynamistycznych. Oba tych światopoglądów nie da się rozdzielić.

W wielu społecznościach obok szamana istnieje również funkcja znachora lekarza, posługującego się ziołolecznictwem, zabiegami chirurgicznymi i innymi praktykami pierwotnej medycyny¹⁴. Czasami obie te funkcje mogą być sprawowane przez tę samą osobę.

Powołanie szamańskie, jak się uważa, jest darem duchów bądź Najwyższego Boga. Dar ten w zasadzie nie jest zależny od osobistych starań kandydata. Przywiązuje się jednak pewną wagę, różną na różnych terenach, do osobistych poszukiwań aspiranta¹⁵. Dar ten jest na tyle trudny, że często wywołuje gwałtowny sprzeciw u wybranych. Pierwsza faza powołania szamańskiego wiąże się zwykle z „chorobą inicjacyjną”¹⁶, w czasie której przyszły szaman przeżywa doświadczenie własnej śmierci i zmartwychwstania. Widzi i czuje, jak jego ciało jest rozszarpywane i pożerane przez demoniczne duchy, często występujące pod postacią zwierząt. Szkielet jest rozkładany na pojedyncze kości,

Szamański kaftan, Muzeum w Wilujsku, przełom XIX i XX wieku, fot. M. Pędracki

Szamański bęben, Muzeum w Wilujsku, przełom XIX i XX wieku, fot. M. Pędracki

¹⁴ Por. Eliade M., *Szamanizm...*, s. 17.

¹⁵ Tamże, s. 24–35, 45–119.

¹⁶ Tamże, s. 5–119, 416–422, 455 n.; Lewis I.M., *Ecstatic Religion...*, s. 32–113.

które są zazwyczaj bardzo dokładnie liczone. Następnie członki są powtórnie składane i wzmacniane nowymi elementami (według alternatywnej tradycji szaman postrada zmysły, jeśli do jego ciała zostanie dodany jakiś nowy element¹⁷). Czynności te często są wykonywane przez demonicznych kowali. W tym czasie aspirant jest zwykle przekonany, że przebywa w Piekle. Ostatecznie zmartwychwstaje jako szaman i dokonuje wniebowstąpienia¹⁸ (choć zarejestrowano również kolejność odwrotną: najpierw wniebowstąpienie, a potem zstąpienie do Świata Podziemnego¹⁹; procedura ta wydaje się jednak znacznie rzadsza). Od tej chwili może przemieszczać się dowolnie w obrębie trzech sfer (Nieba, Ziemi i Piekła). Wielu szamanów w czasie choroby inicjacyjnej doznaje także wszystkich cierpień, w których mają później nieść pomoc²⁰.

Doświadczenia inicjacyjne opisanego wyżej typu różnią się, w zależności od lokalnego kontekstu kulturowego, szczegółami oraz intensywnością. Cierpienia nie zawsze przybierają skrajną formę „przechodzenia przez śmierć”²¹.

Maski odstrasżające złe duchy, Muzeum w Wilujsku, przełom XIX i XX wieku, fot. M. Pędracki

¹⁷ Rosiński F.M., *Opowiadania o ekstatycznych przeżyciach szamanów*, „Literatura Ludowa”, 2003, 2 (47), s. 43.

¹⁸ Eliade M., *Szamanizm...*, s. 61–77.

¹⁹ Łabęcka-Koecherowa M., *Mitologia ludów tureckich*, Warszawa 1998, s. 116.

²⁰ Eliade M., *Szamanizm...*, s. 61–77.

²¹ Tamże, s. 45–77; Lewis I.M., *Ecstatic Religion...*, s. 59–89.

Obok inicjacji takiej jak powyższa spotykamy także inicjację seksualną²². Aspirant (aspirantka) zostaje wybrany przez ducha, który zmusza go (ją) do odbywania ze sobą stosunków seksualnych i do małżeństwa. Człowiek, który zawrze małżeństwo z duchem, jest przez niego pouczany i staje się szamanem. Czasami spotykamy się z przypadkami, kiedy erotyczna relacja z duchem nie pociąga za sobą pouczeń, a tym samym szamańskiej elekcji²³. Podobnie jak w przypadku inicjacji pierwszego typu inicjacja seksualna może być rozmaicie rozumiana w zależności od kontekstu kulturowego. Czasami relacja seksualna z duchem rozumiana jest bardzo dosłownie, a czasami symbolicznie.

Koncepcja inicjacji pierwszego typu została być może wytworzona przez kultury łowieckie, podczas gdy idea inicjacji seksualnej mogła być w większym stopniu związana ze światopoglądem cywilizacji rolniczych. K. Jaritz²⁴ uważa, że szamanizm azjatycki zawdzięcza swą żywotność właśnie temu, że był ciągle zasilany przez północne tradycje arktycznych myśliwych z jednej strony i południowe, będące wytworem cywilizacji agrarnych, z drugiej.

Pierwsze, inicjujące doświadczenie nawiedzenia jest przez „wybranego” niekontrolowane. Adept staje się szamanem dopiero wtedy, gdy w pełni umie panować nad swoim stanem w czasie nawiedzenia. Niektórym się to nigdy nie udaje i pozostają wyłącznie „opętanymi”, „narzędziami duchów”.

Inicjacje obu typów mogą występować łącznie bądź rozłącznie. Często też zdarza się, że jeden typ zawiera niektóre elementy drugiego²⁵.

„Ekstazy” doświadczenia szamanów wywierały, i nadal wywierają, ogromny wpływ na ideologię, mitologię i rytualizm wielu ludów na pięciu kontynentach. W obecnej postaci szamanizm jest jednak raczej formą doświadczenia religijnego, zespołem fenomenów spotykanym w różnych systemach religijnych²⁶, a nie odrębną formą religii. Uczeń nie są zgodni, czy był on nią kiedykolwiek, czy też nie²⁷.

Zachodzi tu pewna analogia z mistycyzmem, który sam w sobie również nie jest oddzielną religią mimo występowania regularnych po-

²² Eliade M., *Szamanizm...*, s. 82–92, 416–422; Lewis I.M., *Ecstatic Religion...*, s. 52–56.

²³ Eliade M., *Szamanizm...*, s. 82–92.

²⁴ Jaritz K., *Schamanistisches im Gilgames-Epos*, [w:] *Beiträge zu Geschichte, Kultur und Religion des alten Orients*, Baden-Baden 1971, s. 80.

²⁵ Por. np.: Eliade M., *Szamanizm...*, s. 83, 417.

²⁶ Tamże, s. 16, 19; Szyjewski A., *Etnologia religii*, Kraków 2001, s. 286.

²⁷ Szyjewski A., *Etnologia religii*, s. 286, 288.

dobieństw w doświadczeniach mistyków całego globu. Zarówno mistycyzm, jak i szamanizm wydają się być uwarunkowane wspólną wszystkim ludziom strukturą psychiczną.

Heiler²⁸, wprowadzając rozgraniczenie między doświadczeniami profetycznymi a mistycznymi, proponuje zaliczenie szamanizmu do kategorii doświadczeń profetycznych. Doświadczenie profetyczne różni się, według niego, od mistycznego tym, że zawiera konkretny, werbalny przekaz. Doświadczenie mistyczne takiego przekazu nie zawiera. Jego opisanie słowami osobie, która go nie miała, jest w zasadzie niemożliwe, chociaż próby takie były przez mistyków wielokrotnie podejmowane. Podział powyższy jest jednak w dużym stopniu umowny. Doświadczenie szamańskie zawiera np. typowo mistyczne wrażenie wewnętrznego światła²⁹, a M. Deren, która w czasie badań haitańskiego, szamańskiego *wudu*³⁰ doświadczyła inkorporacji ducha — *loa Erzili*, swoje odczucie tego stanu określiła w sposób charakterystyczny dla doświadczenia mistycznego jako Białą Ciemność³¹. Wielu religioznawców nie uznaje podziału zaproponowanego przez Heilera³². Niektórzy sugerują, że lepszym byłoby rozróżnienie uwzględniające zaangażowanie społeczne³³. Szaman byłby w tym ujęciu osobą zaangażowaną w rozwiązywanie życiowych problemów społeczności, podczas gdy mistyk stałby nieco bardziej na uboczu wspólnoty. Również i to rozgraniczenie dalekie jest od doskonałości.

Ważnym problemem badawczym jest domniemana polaryzacja na szamanizm biały i czarny³⁴.

Według Troszczyńskiego³⁵, szamanizm rozwijał się niezależnie jako dwie formy: szamanizm czarny i szamanizm biały. Biali szamani reprezentowaliby uraniczne moce stwórcze, podczas gdy czarni — destrukcyjne i chtoniczne Dolnego Świata. Szamanizm czarny miałby być pierwotnie formą uprawianą wyłącznie przez kobiety. Potwierdzeniem tego mają być między innymi następujące fakty: czarni szamani często zachowu-

²⁸ Podaję za: van der Leeuw G., *Fenomenologia religii*, Warszawa 1997², (1978¹), s. 513.

²⁹ Eliade M., *Szamanizm...*, s. 71–73, 502.

³⁰ *Wudu* jest szamańskim kultem zgodnie z definicją I.M. Lewisa. Zob.: Lewis I.M., *Ecstatic Religion...*, s. 51, 55, 60, 115, 232, 260.

³¹ Deren M., *Taniec Nieba i Ziemi. Bogowie haitańskiego wudu*, Kraków 2000 (*Divine horseman. The living Gods of Haiti*, 1953), s. 301 nn.

³² Zob. np. Eliade M., *Szamanizm...*, s. 502.

³³ Szyjewski A., *Etnologia religii*, s. 350 n.

³⁴ Por. Eliade M., *Szamanizm...*, s. 190 nn.

³⁵ Troszczański V.F., *The Evolution of the Black Faith*, 1902, s. 123–127.

Współczesne szamańskie drzewa w okolicach Wierchojańska, fot. M. Pędracki

ją się jak kobiety, przypisuje się im zdolność rodzenia, ich rytualne stroje zaopatrzone są w elementy wyraźnie oznaczające kobiecość, czasem wręcz czarny szaman mężczyzna, zamiast specjalnego kaftana, na czas obrzędu zakłada zwyczajny strój kobiecy, nie obowiązują go także niektóre męskie tabu. Pojawienie się czarnych szamanów w miejsce szamełek było, według Troszczańskiego, związane ze wzrostem roli dziedzicznych kowali wytwarzających ozdoby kaftanów szamełek. Z czasem zdobyli oni bardzo wysoką pozycję społeczną, a poprzez kontakt z szamańskimi przedmiotami przejęli, w powszechnym odczuciu, ich *mana* i sami stali się szamanami.

Szamanizm biały miał zaś rozwinąć się, według Troszczańskiego, zupełnie niezależnie z rodzinnych ceremonii poświęconych dobroczynnym bóstwom.

M. Czaplicka³⁶, polemizując z Troszczańskim, zwraca uwagę, że z bóstwami Dolnego Świata „kontaktują się” w równej mierze szamanki, co i szamani. Identycznie jest w przypadku bóstw Górnego Świata. Nie dysponujemy żadnym dowodem na to, żeby szamanki pierwotnie związane były tylko z bóstwami Dolnego Świata, a szamani — Górnego. Czaplicka wykazuje również, że krytyki nie wytrzymuje teza Troszczańskiego o rozwoju czarnego, męskiego szamanizmu w środowisku byłych kowali. Kowalstwo, mimo iż w społecznościach tradycyjnych

³⁶ Czaplicka M., *Aboriginal Siberia, a Study in Social Anthropology*, Oxford 1914, rozdział *Shamanism and Sex*, passim.

ma bardzo wiele wspólnego z szamanizmem, pozostaje jednakże instytucją odrębną³⁷.

Odrębność tę zauważa także Sieroszewski³⁸ parający się kowalstwem podczas pobytu w Jakucji. Jego opinia, mimo pewnych podobieństw, różni się od zdania Troszczańskiego.

Sieroszewski podkreśla, że w zaobserwowanych przez niego odmianach szamanizmu rola kobiet jest większa od roli mężczyzn, gdyż przypisuje się im posiadanie większych mocy³⁹. Pisze także, że szamani mężczyźni na czas sprawowania obrzędów mogą używać stroju kobiecego zamiast specjalnego szamańskiego kaftana oraz że uważa się ich za obdarzonych zdolnością rodzenia różnych stworzeń. Sądzi również, że szamanizm kobiecy jako relikw matriarchatu jest bardziej pierwotny od szamanizmu męskiego⁴⁰. Zwraca uwagę na bardzo silny związek między szamanizmem a kowalstwem⁴¹. Niezupełnie podziela on jednak pogląd Troszczańskiego (przynajmniej w odniesieniu do szamanizmu jakuckiego i koreańskiego), jakoby szamanizm dzielił się na biały i czarny⁴². Nie wydaje się również, aby dostrzegał jakąś strukturalną różnicę między szamanizmem męskim a kobiecym, poza odnotowaniem faktu, że szamanki generalnie uważane są za obdarzone większą mocą. Charakter i pochodzenie tej mocy postrzegane są jednakże jako jednakowe.

Według Sieroszewskiego wzmiankowani w różnych opracowaniach biali szamani to w przypadku Jakutów nie szamani, ale *säsäni*⁴³.

Säsäni byli znawcami starych zwyczajów, depozytariuszami wiedzy plemienia oraz sędziami⁴⁴. Posiadali oni również dar profetyczny⁴⁵, co upodobiło ich nieco do szamanów. Niestety Sieroszewski nie podaje żadnych dokładniejszych informacji na temat *säsänów*, ich roli w kultcie, sposobów objawiania się ich powołania, a przede wszystkim różnic między nimi a szamanami (*oün*). Na podstawie jego informacji, że *säsäni* odgrywali bardzo poważną rolę w czasie *ysyechów*⁴⁶, uroczystości poświęconych solarnemu bogu Ürüng Ai-Tojonowi⁴⁷ lub uranicznej Istocie

³⁷ Eliade M., *Szamanizm...*, s. 464–467.

³⁸ Sieroszewski W., *Dwanaście lat...*, t. II, s. 320 n.

³⁹ Tamże.

⁴⁰ Tamże, s. 315; *Korea...*, s. 30 nn.

⁴¹ Tenże, *Dwanaście lat...*, t. II, s. 320 n.

⁴² Tamże, s. 57 n., 65.

⁴³ Tamże, s. 65.

⁴⁴ Tamże, s. 57 n.

⁴⁵ Tamże.

⁴⁶ Tamże, s. 65.

⁴⁷ Tamże, s. 61.

Najwyższej Art-Tojon-Adze⁴⁸ (S. Szykiewicz uważa oba bóstwa za tożsame — zgodnie ze stosowaną przez niego pisownią — Aar Tojon to jeden z epitetów Ürüng Ajyy Tojona⁴⁹), można jednak przypuszczać, że *säsäni* związani byłoby bardziej z kultem dobroczynnych bóstw Górnego Świata (*aiy*⁵⁰), podczas gdy szamani (*oün*) — ze złowrogimi, mściwymi duchami Dolnego Świata (*abasy*)⁵¹. W tym wypadku więc Sieroszewski określałby mianem szamana wyłącznie szamanów czarnych, a tzw. szamanów białych uważałby za zupełnie osobną grupę niezwiązaną z szamanizmem.

Reasumując, mogłoby się wydawać, że na podstawie swoich obserwacji Sieroszewski za szamanów uważał jedynie osoby mogące „kontaktować” się z *abasy*, czyli szamanów czarnych w terminologii Troszczańskiego. Potwierdzać zdaje się to fakt, że w swoim dość obszernym opisie szamanizmu⁵² nie wspomina w ogóle o szamanach czarnych, pisze wyłącznie o szamanach jako o dość jednolitej grupie, potrafiącej porozumiewać się z *abasy* i *uör*⁵³ (duchami zmarłych). Wydaje się, jakby Sieroszewski nie znał białych szamanów z autopsji. Korespondowałoby to z opinią M.A. Czaplickiej, jakoby wśród XIX-wiecznych Jakutów kult *abasy* — duchów Dolnego Świata — był bardziej rozwinięty niż kult *aiy* — bóstw Górnego Świata⁵⁴ (we współczesnej Jakucji jednoznacznie przeważa kult *aiy*; czarni szamani jednakże są dość popularni, choć budzą lęk). Tym samym miałyby tu dominować czarny szamanizm, podczas gdy biały występowałby jedynie w stanie szczątkowym. Byłaby to sytuacja odwrotna niż np. u Wotiaków, gdzie kult *aiy* przeważał nad kultem *abasy* i biały szamanizm był zdecydowanie bardziej rozwinięty niż czarny⁵⁵.

⁴⁸ Tamże, s. 303. Sieroszewski wydaje się nie do końca konsekwentny w swoich poglądach na to, które bóstwo stoi na szczycie jakuckiego panteonu. W różnych edycjach jego prac pojawia się imię Art-Tojon-Aga lub (Ürüng-) Ai-Tojon. Zob. analizę tego problemu: Sekulski J., *Zagadnienie bóstw jakuckich w badaniach Wacława Sieroszewskiego*, Warszawa 1973, s. 217–258. Jako najwyższe bóstwo jakuckie wskazuje Sieroszewski Art-Tojon-Agę w ostatniej wersji swojej pracy (Sieroszewski W., *Dwanaście lat...*, t. II, s. 303).

⁴⁹ Szykiewicz S., *Herosi tajgi. Mity, legendy, obyczaje Jakutów*, Warszawa 1984, s. 79.

⁵⁰ Sieroszewski nie używa terminu *aiy* na określenie bóstw Górnego Świata; transkrypcja M.A. Czaplickiej.

⁵¹ Por.: Sieroszewski W., *Dwanaście lat...*, t. II, s. 65, 299, 301–303, 305–309, 316 n.

⁵² Tamże, s. 272 nn.

⁵³ Tamże.

⁵⁴ Czaplicka M.A., *Shamanism and Sex*, s. 5.

⁵⁵ Tamże.

Współczesne szamańskie drzewa
w okolicach Wierchojańska,
fot. A. Efimowa

Dokładniejsza analiza zagadnienia wykazuje jednak, że jest ono nieco bardziej skomplikowane.

Jak pamiętamy, zgodnie z obserwacjami Sieroszewskiego, jakucki seans szamański „rozpada się zawsze na dwie części: wyprawy na Niebo do duchów opiekunów z prośbą o ich pomoc; wywiadywanie się o powód nieszczęścia i następnie usunięcie przyczyny; zwalczanie wrogiego ducha lub *uōr*. Po tym wszystkim konieczne następuje podróż do Nieba”⁵⁶. Mamy tu więc zaświadczone dwukrotne wniebowstępowanie podczas seansu. Tym samym nie możemy uznać opisywanych przez Sieroszewskiego szamanów za szamanów czarnych mimo ich kontaktów z *abasy*⁵⁷.

Pozostałe obserwacje Sieroszewskiego również wydają się wykazywać, że sugerowana polaryzacja szamanizmu na biały i czarny, w przypadku znanych mu ludów, raczej nie znajduje pokrycia w rzeczywistości.

Stwierdza on, że w religii jakuckiej nie istnieją klasyczne formy dualizmu, polaryzujące panteon na duchy jednoznacznie dobre i złe⁵⁸ (współcześni Jakuci mówią zaś o swego rodzaju koniecznej harmonii między dobrem i złem; wydaje się to być koncepcja o dość archaicznej proweniencji, co sugeruje istnienie w jakuckiej mitologii opowieści o dwóch

⁵⁶ Tamże, s. 324 n.

⁵⁷ Por.: Sieroszewski W., *Dwanaście lat...*, t. II, s. 65, 303, 306 n., 309, 317.

⁵⁸ Tamże, s. 299.

stwórcach⁵⁹, oraz fabuła tradycyjnego jakuckiego eposu *olanho*⁶⁰). Co więcej, jego obserwacje dowodzą również, że nie występuje w niej ścisłe rozróżnienie na moce chtoniczne i uraniczne, destrukcyjne i twórcze⁶¹. Mimo że Jakuci rozróżniają dwa wielkie rody (*biś*) bogów górnych (*aiŋ*)⁶² i dolnych (*abasy*), jest to podział umowny i niekoniecznie związany z podziałem Wszechświata na trzy sfery⁶³. Duchy dolne są czasami określane jako „podziemne”, ale jest to, według Sieroszewskiego, koncepcja przejęta stosunkowo niedawno i niejakucka, gdyż w zakłęciach często określa się je jako mieszkańców Zachodniego Nieba⁶⁴. Pisze również, że określenia: „dół” i „góra” mogą odnosić się do krain położonych w dolnym i górnym biegu rzeki albo do kierunków geograficznych: „dół” to północ, „góra” — południe⁶⁵.

Dokładniejsza analiza przedstawionego przez Sieroszewskiego jakuckiego panteonu wykazuje także, że bogowie górni nie zawsze mają strukturę uraniczną, a dolni chtoniczno-telluryczną⁶⁶. Wśród niebiańskich bogów spotykamy bowiem: Łagodną Stworzycielkę Matkę, Łaskawą Panią Porodu, Panią Ziemi wraz z duchami wegetacji⁶⁷ oraz boga łowów Baj Bajnaja, któremu ofiarowuje się czarne woły, co sugeruje jego telluryczny charakter⁶⁸. Z kolei wielu bóstwom dolnym poświęca się zwierzęta białe lub z białymi elementami umaszczenia⁶⁹, podobnie jak bogom niebiańskim⁷⁰. Bogowie górni są dobrotliwi, ale bierni. Dramat ludzkiej egzystencji⁷¹ niemal w ogóle ich nie interesuje. Są mocami w tle, ulegając charakterystycznemu dla wielu religii procesowi „otiozacji”⁷². Ich naturę najlepiej oddaje charakterystyka ich przywódcy Art-Tojon-Agi⁷³:

⁵⁹ Koško M.M., *Mitologia ludów Syberii*, Warszawa 1990, s. 27 nn.; Szykiewicz S., *Herosi tajgi...*, s. 110 nn.

⁶⁰ Por.: Szykiewicz S., *Herosi tajgi...* Współcześni Jakuci komentują fabularną oś eposu następująco: „Bohater zawsze zwycięża demona, ale demon zawsze wraca”.

⁶¹ Por.: Sieroszewski W., *Dwanaście lat...*, t. II, s. 301–309.

⁶² Sieroszewski nie używa terminu *aiŋ* na określenie bóstw Górnego Świata; transkrypcja M.A. Czaplickiej, *Aboriginal Siberia*.

⁶³ Sieroszewski W., *Dwanaście lat...*, t. II, s. 301 n.

⁶⁴ Tamże.

⁶⁵ Tamże.

⁶⁶ Zob. analizę panteonu jakuckiego opisanego przez W. Sieroszewskiego w: Eliade M., *Szamanizm...*, s. 191–194.

⁶⁷ Sieroszewski W., *Dwanaście lat...*, t. II, s. 304 nn.

⁶⁸ Tamże.

⁶⁹ Tamże.

⁷⁰ Eliade M., *Szamanizm...*, s. 193.

⁷¹ Sieroszewski W., *Dwanaście lat...*, t. II, s. 303.

⁷² Eliade M., *Traktat o historii religii*, Warszawa 1966, s. 52 nn.

⁷³ Sieroszewski W., *Dwanaście lat...*, t. II s. 303.

„Na czele duchów niebieskich stoi Pan ojciec — władca świata, Art-Tojon-Aga, zamieszkujący Dziewiąte Niebo. Potężny, ale bierny, świeci jak słońce, które jest jego emblematem, błyska i uderza piorunami, które są jego mową, ale sprawy ludzkie mało go obchodzą. Daremnie zwracać się do niego z potrzebami codziennego życia. Tylko w niezwykłych wypadkach można go niepokoić, ale i wtedy wtrąca się do spraw ludzkich niechętnie. [...] Na cześć jego nie zabijają bydła, gdyż nie jest on bogiem zemsty rodowej, lecz bogiem zgody”.

Charakter bóstw dolnych zaś, jak pisze Sieroszewski, najlepiej określa osobowość stojącego na ich czele Ułu-Tojona⁷⁴ zamieszkującego, nieco paradoksalnie, Trzecie Niebo na zachodzie:

„Ułu-Tojon nie jest wcale zły, jest tylko bliższym Ziemi i sprawy jej żywo go zajmują. A ponieważ błogość spokojnego bytu rozlewa się we wszechświecie bez ofiar i troski przez samo istnienie Art-Ai-Tojona — więc stronę bytu czynną i cierpiącą, namiętą i pośepną, pełną bólów, nadziei pragnień i walk — uosabia Ułu-Tojon, on Życie samo, on Bezmiar i Ogrom. [...] Ale nie trzeba wzywać imienia jego nadaremno. Ziemia drży i kołysze się, gdy on sam stąpa po niej, i pęka serce śmiertelnika, który ośmielił się w twarz mu spojrzeć. Więc nie ma takich, co by go widzieli. A jednak on jeden z tych wszystkich potężnych mieszkańców schodzi na ten padół płaczu. Odgadują go po mglistym cieniu, jaki rzuca.

[...] Gdyby z całą siłą swego gniewu on zstąpił na Ziemię, ta z jękiem odeszłaby spod stóp jego, poleciałaby w przepaść, rozsypałaby się w proch. Lecz on kocha Ziemię i wszystko, co na niej cierpi. Wszystkie nieszczęścia, wypadki, męczarnie, choroby i mory, powodzie, wszystkie ruchliwe żywioły, czyhające na życie, wszystko poddane mu — wstrzymuje swą władzą niewzruszoną, aby nie spadły na świat, nie zmyły z niego istot «zrodzonych w boleściach», nie spaliły traw gibkich i wonnych, pysznych zielenią lasów... i małego nawet robaka, gdyż wszystko, «co dyszy, co jest, co ma wewnątrz (*iczcz*), jest jego dzieckiem i tworem». «On stworzył szamana i nauczył go walczyć z nieszczęściem, on dał ludziom ogień» (namskij ulus, 1889 roku). «On stworzył ptaki i zwierzęta leśne, i same lasy» (Ałdan, 1884)⁷⁵.

Powyższe opisy tych dwu bóstw wyraźnie dowodzą, że w religii jakuckiej nie jest możliwe przeprowadzenie wyraźnego podziału na moce stwórcze i destrukcyjne, chtoniczne i uraniczne. W innym miejscu Sieroszewski podkreśla, że *abasy* mogą być zarówno wrogie ludziom, jak

⁷⁴ Tamże, s. 307 nn.

⁷⁵ Tamże.

i przyjazne, są jak siły przyrody — „złe i dobre jednocześnie”⁷⁶. Ponadto „wiele duchów złych świadczy ludziom w różnych okolicznościach dobro; i odwrotnie — rozgniewany duch dobry gotów się mścić i krzywdzić ludzi”⁷⁷. Uważa, że podział duchów na raczej dobre i raczej złe powstał stosunkowo późno i nigdy nie został przeprowadzony w pełni konsekwentnie.

Według innych badaczy⁷⁸, Jakuci uważali, że *abasy* dzielą się na dwie grupy (*aiŷy*, według tej koncepcji, byłyby grupą trzecią). Jedną, której przewodził Ułu-Tojon, zamieszkiwała Zachodnie Niebo; siedzibą drugiej, na której czele stał Arsan Duołaj, był Świat Podziemny. Ten ostatni duch występuje u Sieroszewskiego pod imieniem Ałhar-ogonior⁷⁹. Imię Arsan Duołaj jest również wymieniane przez Sieroszewskiego, ale przy innej okazji — należy ono do jednej z postaci jakuckiego eposu *olanho*, naczelnika „ludu ośmiu rodów, plemienia drzemających z ustami na ciemieniu, z oczami na skroniach”⁸⁰. Szczegóły anatomiczne jego podwładnych wyraźnie sugerują jednakże jego ewidentne związki ze Światem Podziemnym⁸¹.

W tym kontekście dziwi artykuł J. Sekulskiego *Zagadnienie bóstw jakuckich w badaniach Wacława Sieroszewskiego z 1973 roku*⁸², w którym autor twierdzi, jakoby w jakuckim panteonie istniał wyraźny podział na dobre i złe duchy. Moim zdaniem, przytoczone przez Sieroszewskiego charakterystyki Ułu-Tojona i Art-Tojon-Agi sugerują raczej istnienie w religii jakuckiej dualizmu typu: bierność (Art-Tojon-Aga) — aktywność (Ułu-Tojon). Tym samym jakucki dualizm byłby bardziej dualizmem zbliżonym do chińskiej opozycji: yin — yang niż do irańskiej: dobro — zło.

Reasumując, wyniki niektórych obserwacji Sieroszewskiego wydają się podważać słuszność podziału szamanizmu na biały i czarny, przynajmniej w odniesieniu do Jakutów. Nie odnotowuje on także strukturalnych różnic między szamanizmem męskim a kobiecym, prawdopodobnie sądzi jednak, że szamanizm kobiecy jest bardziej archaiczny niż męski⁸³.

---

⁷⁶ Tamże, s. 299.

⁷⁷ Tamże.

⁷⁸ Szyrkiewicz S., *Herosi tajgi...*, s. 91 n.

⁷⁹ Sieroszewski W., *Dwanaście lat...*, t. II, s. 307.

⁸⁰ Tamże, t. I, s. 190.

⁸¹ Por.: Szyjewski A., *Etnologia religii*, s. 361 nn.

⁸² Sekulski J., *Zagadnienie bóstw jakuckich...*

⁸³ Zob.: Sieroszewski W., *Dwanaście lat...*, t. II, s. 315; *Korea...*, s. 30 nn.

Zdecydowanie podkreśla fakt przypisywania szamankom większych mocy niż szamanom⁸⁴.

Wiele danych zebranych przez późniejszych badaczy⁸⁵ potwierdza obserwacje Sieroszewskiego i wskazuje, że podział na szamanizm biały i czarny jest raczej umowny i w dużym stopniu sztuczny. Nie znajduje on, w zasadzie, potwierdzenia w rzeczywistości. Wyjątkiem są tu Buriaci, którzy bardzo stanowczo rozróżniają szamanów czarnych i białych⁸⁶. Zdecydowana polaryzacja w szamanizmie buriackim może być zjawiskiem późnym, wynikającym z wpływów irańskich bądź z negatywnej waloryzacji hierofanii chtonicznych⁸⁷. U Ałtajczyków podział ten jest już mniej ostry — istnieją szamani biali, czarni i biało-czarni⁸⁸.

Według Pripuzowa⁸⁹, ten sam jakucki szaman może przywoływać duchy zarówno z Górnego, jak i Dolnego Świata. Radłow⁹⁰ i Potapow⁹¹ stwierdzają, że u Ałtajczyków ten sam szaman może odbywać podróże zarówno do Świata Podziemnego, jak i do Nieba.

---

⁸⁴ Tamże, s. 320.

⁸⁵ Por. Eliade M., *Szamanizm...*, s. 190 nn.

⁸⁶ Agapitow N.N., Changałow M.N., *Matieriały dla izuczenija szamanstwa w Sibiri. Szamanstwo u buriat Irkuckoj gubernii*, „Izwestija Wostoczno-Sibirskogo Otdiela Russkogo Geograficzeskogo Obszczestwa”, 1883, XIV, 1–2; Krader L., *Buryat Religion and Society*, „Southwestern Journal of Anthropology”, 1954, X, 3, s. 322–351; Partanen J., *A Description of Buryat Shamanism*, „Journal de la Societe Finno-Ougrienne”, 1941–1942, t. LI; Sanżejew G., *Weltanschauung und Schamaismus der Alaren-Burjaten*, „Anthropos”, 1927, t. XXII, s. 576–613, 933–955; t. XXIII, s. 538–560, 967–986.

⁸⁷ Eliade M., *Szamanizm...*, s. 191.

⁸⁸ Tamże, s. 194.

⁸⁹ Pripuzow N.W., *Swiedienija dla izuczenija szamanstwa u Jakutow*, Irkuck 1885.

⁹⁰ Radłow W., *Aus Sibirien*, Leipzig 1884.

⁹¹ Podane za: Eliade M., *Szamanizm...*, s. 194.

Sergiusz Leończyk¹
Abakan

MUZEUM W MINUSIŃSKU I POLACY

Miastami z liczną Polonią w guberni jeniejskiej były, oprócz Krasnojarska, dwa ośrodki — Kańsk i Minusińsk. Wśród Polaków zesłańców Minusińsk i okręg minusiński końca XIX wieku nazywano „rajem Sybiru”, bo było tam „ciepło, dobre plony, spławne rzeki”².

Pod koniec XIX wieku Minusińsk stał się prawdziwą „stolicą” Polonii południowej Syberii. Ważną rolę jednoczącą wśród Polaków w tym niewielkim kupieckim mieście odgrywało muzeum utworzone przez Mikołaja Martjanowa. Minusińskie Muzeum Krajoznawcze utworzone w 1877 roku łączy bardzo ścisłą więź z Polakami i Polską. Założyciel muzeum Mikołaj Michajłowicz Martjanow urodził się w 1844 roku w rodzinie leśniczego, strażnika guberni wileńskiej. Matka Mikołaja Martjanowa była Polką. Otrzymał w 1872 roku tytuł prowizora, Martjanow dostał pracę w aptece w Kazaniu. Jednak zainteresowania młodego uczonego naukami przyrodniczymi skłoniły go do podjęcia decyzji o wyjeździe na Syberię. W Minusińsku Mikołaj Martjanow znalazł swoich sprzymierzeńców, wśród których przeważnie byli Polacy. Wiadomo, że Martjanow znał język swojej matki i rozmawiał ze swoimi polskimi współpracownikami po polsku. Z założycielem muzeum współpracowali mieszkający w Minusińsku Polacy — Narcyz Wojciechowski, Władysław Korzeniowski, W. Nikitska, J. Kochanowski, Aleksander Stankiewicz, Adam Rzyszewski, Dominik Przygodzki. Byli oni pracownikami muzeum, dostarczali do niego różne przedmioty i całe kolekcje, uczestniczyli w opisywaniu i katalogizacji eksponatów. Wacław

---

¹ Sergiusz Leończyk — dr nauk historycznych, wiceprezes Kongresu Polaków w Rosji, redaktor polonijnego pisma ogólnorosyjskiego „Rodacy”, prezes Kulturalno-Narodowej Organizacji Społecznej „Polonia” Republiki Chakasja w Abakanie. Obecnie przygotowuje rozprawę habilitacyjną *Dobrowolne osadnictwo Polaków na Syberii na początku XX wieku*.

² Kaczyńska E., *Syberia: największe więzienie świata (1815–1914)*, Warszawa 1991, s. 39.

Święcicki prowadził obserwacje meteorologiczne od sierpnia 1883 do marca 1884 roku, wyniki jego pracy opublikowane zostały w gazecie „Sybir”. W. Nikitska przygotowała zielniki zawierające roślinność południowego Jenisiej. Eugeniusz Różycki i Aleksander Kondratowicz zorganizowali ekspedycję na ujbaccki step i dostarczyli do muzeum węgiel kamienny z uroczyska Czarny Jar. Narcyz Wojciechowski został powołany na członka Komitetu Regionalnego Muzeum Krajoznawczego. Jako dyrektor muzeum, Mikołaj Martjanow na zaproszenie kupcowej Jewdokii Kuzniecovej przebywał w 1896 roku w Królestwie Polskim, w Warszawie, gdzie nawiązał ściśle kontakty naukowe z polskimi uczonymi i muzeami. Minusińskie muzeum współpracowało z botanikiem Edwardem Janczewskim z Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie, który opracował roślinność minusińską, oraz z profesorem tegoż Uniwersytetu Julianem Talką-Hryncewiczem, założycielem muzeum w Troickosawsku na granicy Rosji z Mongolią. Zoolog z Sankt Petersburga Mikołaj Warpachowski usystematyzował ryby i wysłał do biblioteki muzeum swoje opracowania³.

Minusińska Biblioteka Naukowa przy Regionalnym Muzeum Krajoznawczym, jedna z pierwszych publicznych bibliotek na Syberii, została

Regionalne Muzeum Krajoznawcze im. N.M. Martjanowa w Minusińsku

³ Jermolajewa L.N., *Muzeum a Polacy*, „Rodacy”, 2000, nr 3 (11), s. 7.

otwarta na początku 1878 roku. Podobnie jak i muzeum biblioteka ta założona została dzięki prywatnym środkom. Pod koniec XIX wieku księgozbiór liczył już ponad 20000 książek, obecnie zawiera ponad 100000 egzemplarzy. W większości książki zostały darowane przez autorów, towarzystwa naukowe oraz prywatne osoby, tylko znikoma część była zakupiona. Nic dziwnego, że największym księgozbiorem w języku obcym jest zbiór literatury w języku polskim. Obecnie polski księgozbiór liczy 1051 egzemplarzy, wśród nich są 592 książki, pozostałe 459 egzemplarzy — to czasopisma i gazety. Wśród ofiarodawców znalazł się zesłaniec polityczny Gleb Krzyżanowski, który podarował muzeum ponad 44 książki, Wiktor Kurnatowski, który ofiarował 27 książek, Mikołaj Podwysocki z Jenisiejska oraz przedstawiciele rodzin Wojciechowskich i Korzeniowskich, felczer Jan Rożański (książki oznaczone imiennym ekslibrisem)⁴ i inni. Najwięcej prac z towarzystw naukowych nadsyłano z Uniwersytetu Warszawskiego i Państwowego Muzeum Zoologicznego w Warszawie. Znaczną część polskiej literatury otrzymano od Eugeniusza Sawienkowa, który w latach 1900–1907 pracował w Warszawie, później, w latach 1908–1911, był dyrektorem muzeum minusińskiego. Wśród przekazanych przez niego książek znajduje się najstarsza w księgozbiorze polskim — *Szachy grać* przez Fieldinga wydana we Wrocławiu w 1809 roku. Swoje naukowe opracowania z dedykacją dla dyrektora Martjanowa przekazał muzeum Julian Talko-Hryniewicz. Wśród polskiej literatury są pierwsze paryskie edycje dzieł Adama Mickiewicza. Książki te wydawane były przeważnie w Warszawie, Krakowie i Lwowie oraz w Sankt Petersburgu. Wśród czasopism są „Ateneum”, „Ziemia”, „Widnokrąg”, „Przegląd Tygodniowy”, „Życie Polskie”, „Myśl Polska” oraz wydawana w Piotrogradzie w latach 1915–1917 gazeta „Głos Polski”. Polską literaturę kompletowano w bibliotece nawet do 1939 roku, późniejszych wydań literatury w języku polskim jest kilka⁵.

Największy wkład w rozwój nowo powstałego muzeum wniósł polski zesłaniec polityczny Feliks Kon. W pamięci minusińskich krajoznawców Kon zapisał się jako autor historycznego opisu 25 lat istnienia muzeum minusińskiego pt. *Istoriczeskij ocerk Minusinskogo miestnogo muzieja za 25 let (1877–1902)*, Kazań 1904 (*Studium historycz-*

⁴ Archiwum Regionalnego Muzeum Krajoznawczego im. N.M. Martjanowa w Minusińsku, Zespół Rękopisów, inw. 1, vol. 79, k. 24; vol. 84, k. 33.

⁵ Leończyk S., *Polskij fond Naucznoj biblioteki Regionalnogo krajewiedczeskogo muzieja im. N.M. Martjanowa w g. Minusinske*, [w:] *Polskaja kniga w Prijenisiejskom kraje. Sbornik katalogow i nauczno-informacyonnych materialow*, Abakan 2008, s. 57–60.

ne minusińskiego miejscowego muzeum za okres 25 lat...). Dzieło to zawiera dużo ciekawych materiałów dotyczących zbiorów placówki, która rozpoczęła swoją historię (1877), mając 1362 przedmioty, natomiast na początku wieku już ich było 65000⁶. Jak już wspomniano, ważną rolę w kompletowaniu zbiorów muzeum odegrał Feliks Kon, który aktywnie uczestniczył w ekspedycjach organizowanych przez placówkę oraz prowadził korespondencję z naukowcami z Sankt Petersburga. W Minusińsku, na podstawie materiałów zebranych w Jakucji, Feliks Kon napisał pracę z zakresu etnografii *Fizjologiczne i biologiczne dane o Jakutach*, wydaną w 1899 roku. Eseje i opowiadania Feliksa Kona były drukowane między innymi w rosyjskich gazetach i czasopiśmie: „Wostocznoje Obozrienije” (Irkuck), „Stiepoj Kraj” (Omsk), „Sibirskaja Żyzn” (Tomsk), „Sibir” (Sankt Petersburg). W „Rosyjskim Dzienniku Antropologicznym” wyszło opracowanie Kona dotyczące Kaczyńców (dzisiejszych Chakasów). W 1902 roku wydrukowany został zbiór opowiadań z życia minusińskich „starożyłów” (Rosjanie mieszkający na Syberii od dwóch i więcej pokoleń) pt. *Skazki sibirskoj diejstwielnosti (Bajki o syberyjskiej rzeczywistości)*. Na podstawie własnych obserwacji i materiałów archiwalnych minusińskiego muzeum Feliks Kon napisał opracowanie *Swadiebnyje obyczai u minusińskich starożyłów (Obyczaje ślubne u starych mieszkańców Minusińska)*. Dzięki rekomendacji dyrektora Mikołaja Martjanowa Kon został wybrany na członka Krasnojarskiego Podwydziału Wschodniosyberyjskiego Oddziału Cesarskiego Rosyjskiego Towarzystwa Geograficznego. W 1902–1903 roku Kon, na prośbę Cesarskiego Wschodniosyberyjskiego Towarzystwa Geograficznego, stanął na czele ekspedycji do Kraju Urianchajskiego (była Republika Tuwa). Kiedy Kon już wyjechał na ekspedycję, okazało się, że istnieje problem polegający na tym, że Tuwa wówczas znajdowała się za granicą imperium rosyjskiego i do przekroczenia granicy potrzebny był paszport. Kon musiał wrócić do Minusińska. Telegram do Sankt Petersburga wprowadził zamieszanie wśród petersburskiej inteligencji; przecież o ekspedycji było już wiadomo w europejskich kręgach naukowych. Dzięki staraniom Dmitrija Klemenca i wiceprzewodniczącego Cesarskiego Rosyjskiego Towarzystwa Geograficznego Piotra Siemionowa pozwolenie na wydanie paszportu Kon dostał i wyjechał. Ekspedycję zorganizowano w dwóch okresach: od wiosny do zimy 1902 roku i od wiosny do jesieni 1903 roku. Kon zdążył zebrać unikatową ko-

⁶ Jaworskij G., *Martjanow N.M.*, Krasnojarsk 1969, s. 44.

lekcję zawierającą 2300 przedmiotów z życia codziennego Tuwińców i Chakasów. Największe kolekcje składały się z obiektów związanych z lamaizmem i szamanizmem. Oddzielny zbiór stanowiły narzędzia tortur oraz przedmioty rolnicze i środki transportu Tuwińców (model łodzi „Onczaga”, siodła dla koni, byków i reniferów). Szczególnie ciekawy jest zbiór sztuki tuwińskiej; są to przedmioty ozdobne wykonane z kamieni, drewna, kory i żelaza. W większości kolekcje te przechowywane są obecnie w Rosyjskim Muzeum Etnograficznym w Sankt Petersburgu⁷. Kilka przedmiotów stanowi do dzisiaj dumę Regionalnego Muzeum Krajoznawczego im. N.M. Martjanowa w Minusińsku. Cenne są pamiętniki pisane przez Kona podczas ekspedycji. W czasie wypraw Feliks Kon serwował Tuwińcom szczepienia przeciwko ospie, bo w Tuwie nie było wówczas żadnych lekarzy. W sierpniu 1903 roku, po zakończeniu ekspedycji, Kon wystąpił w Irkucku ze sprawozdaniem na zamkniętym posiedzeniu Wschodniosyberyjskiego Oddziału Cesarskiego Rosyjskiego Towarzystwa Geograficznego. Posiedzenie to było zamknięte z tego powodu, że Kon był zesłańcem politycznym i generał-gubernator nie dał pozwolenia na otwarte posiedzenie⁸.

Antropologiczny Wydział Cesarskiego Moskiewskiego Towarzystwa Badaczy Przyrody nagroził go złotym medalem i Nagrodą im. Rascwietowa. Medal ten Feliks Kon dostał, będąc na zesłaniu w Minusińsku, co przeraziło miejscowego isprawnika — przecież przestępcy polityczni nie mogą i nie mają prawa dostawać medali. Autorytet Kona był tak wielki, że władze wypuściły go cztery miesiące przed terminem i pozwoliły mu jechać do Rosji⁹.

Współpracował z muzeum w Minusińsku również i zesłany do Jenisiejska na północy guberni jeniejskiej Maksymilian Marks. Marks prawdopodobnie odwiedzał Minusińsk. W roku 1889 drukarnia Fiodorowa w Minusińsku wydała oddzielną broszurę *Tablicy Minusinskogo wriemieni (Tabele czasu minusińskiego)*. Ze sprawozdań muzeum w Minusińsku wynika, że w roku 1891 „Maksymilian Marks przekazał muzeum wykonany przez niego glob gwieźdnego nieba”. W sprawozdaniu podkreśla się

⁷ Karalkin E.P., *Etnograficzeskije kollekciji*, „Sibirskije ogni”, 1967, nr 5, s. 144.

⁸ Wajnsztejn S.I., *Antropologiczeskije i etnograficzeskije kollekciji*, „Sowietskaja etnografija”, 1965, nr 4, s. 123.

⁹ Tamże, s. 124.

¹⁰ Kon F., *Istoriczeskij ocerk Minusinskogo miestnogo muzieja za 25 let 1877–1902 (Studium historyczne minusińskiego miejscowego muzeum za okres 25 lat 1877–1902)*, Kazań 1904, s. 35.

ważność tego prezentu dla Regionalnego Muzeum Krajoznawczego i jego Wydziału Pedagogicznego¹⁰.

Polacy pomagali nie tylko w pracach muzealnych i naukowych, lecz także wspierali budowę pierwszego budynku muzeum, otwartego w maju 1890 roku. W tym zabytkowym gmachu do dziś mieści się muzeum. Fundatorem budowy był zesłaniec postyczniowy Narcyz Wojciechowski¹¹. Odrodzenie polskości na ziemi minusińskiej zaczęło się dopiero pod koniec lat 90. XX wieku.

29 września 2001 roku w Regionalnym Muzeum Krajoznawczym im. N.M. Martjanowa w Minusińsku otwarto wystawę *Polacy w Kraju Minusińskim*. Wystawa ta jest wspólnym projektem Regionalnego Muzeum Krajoznawczego im. N.M. Martjanowa w Minusińsku, Fundacji „Pomoc Polakom na Wschodzie”, Senatu RP, Fundacji Kultury Polskiej oraz Kongresu Polaków w Rosji. Autorami koncepcji wystawy byli Sergiusz Leończyk i Elżbieta Laskowska. Na wystawie pokazano ekspozycje i dokumenty ze zbiorów Regionalnego Muzeum Krajoznawczego im. N.M. Martjanowa w Minusińsku, Archiwum Miejskiego w Minusińsku, Archiwum Związku Polaków na Syberii (Warszawa), skansenu w miejscowości Szuszeńskoje, a także materiały ze zbiorów prywatnych.

W 2003 roku przy wsparciu finansowym Wydziału Konsularnego Ambasady RP w Moskwie i w Irkucku została przygotowana wersja planszowa wystawy *Polacy w Kraju Minusińskim*.

W roku 2001 dzięki pomocy Fundacji Kultury Polskiej w Warszawie przeprowadzono kosztowną konserwację starego polskiego księgozbioru w Bibliotece Naukowej Regionalnego Muzeum Krajoznawczego im. N.M. Martjanowa w Minusińsku. Fundacja „Pomoc Polakom na Wschodzie” natomiast sfinansowała przygotowanie kartoteki danych o zesłańcach polskich w miejscowym archiwum państwowym¹².

---

¹¹ Wojciechowski N., *Moje wspomnienia*, Archiwum Regionalnego Muzeum Krajoznawczego im. N.M. Martjanowa w Minusińsku.

¹² Stolarow P., *Izuczenije istorii polskoj diaspory juga Jenisiejsoj gubiernii*, [w:] *Polaki w Prijenisiejskom kraje*, Abakan 2005, s. 45–48.

Светлана Анатольевна Мулина¹
Омск

ДОКУМЕНТЫ ОМСКОГО АРХИВА О НАЛАЖИВАНИИ ПОЛИЦЕЙСКОГО НАДЗОРА ЗА КОРРЕСПОНДЕНЦИЕЙ ССЫЛЬНЫХ УЧАСТНИКОВ ЯНВАРСКОГО ВОССТАНИЯ

Правовая база, на основе которой местная администрация начала проводить в жизнь мероприятия по обустройству польских ссыльных, была разработана в 20-е – 50-е годы XIX века, когда проходило становление политической ссылки как особого института карательной политики самодержавия². Несмотря на то, что ссылка в Сибирь к середине XIX века заняла ведущее место в системе наказаний, исследователи отмечают ряд недостатков в её законодательном оформлении. Отсутствовало единое положение о политической ссылке. В правовом отношении политических ссыльных часто смешивали с уголовными³. Массовая ссылка участников Польского восстания 1863 года потребовала модернизировать существующую систему. Пробелы в законодательстве были призваны восполнить постановления местных властей, непосредственно столкнувшихся с проблемой управления ссылкой. Материалы Омского архива позволяют не только охарактеризовать конкретные постановления местной администрации, но также проанализировать процесс их выработки,

---

¹ Светлана Анатольевна Мулина — кандидат исторических наук, доцент кафедры Истории и регионального развития Омского государственного аграрного университета.

² См.: Казарян П.Л., *Якутская политическая ссылка (Историко-юридическое исследование)*, Якутск 1999, 192 с.; Кодан С.В., *Политическая ссылка в системе карательных мер самодержавия первой половины XIX в. Учебное пособие*, Иркутск 1980, 95 с.

³ Роцевская Л.П., *История политической ссылки в Западной Сибири во второй половине XIX в. (60–нач. 80-х гг.)*. Учебное пособие для студентов ист. ф-та по спецкурсу, Тюмень 1976, С. 32.

изучить диалог центра и сибирских властей по вопросам организации ссылки. Текущая переписка учреждений по проблемам надзора, сохранившаяся в фонде Главного управления Западной Сибири, позволяет выявить отношение властей к ссыльным повстанцам, оценить эффективность мероприятий по обустройству быта политических преступников и более четко определить их социально-правовой статус.

Одним из важнейших направлений деятельности сибирской администрации в обеспечении надзора за политическими ссыльными являлось наблюдение за перепиской. Корреспонденция ссыльных могла производиться только через начальника полиции, который все письма отдавал на распоряжение начальника губернии, а омский полицмейстер и исправник — в I отделение ГУЗС. Просмотр писем производил чиновник, особо назначенный генерал-губернатором Западной Сибири⁴. Распоряжением начальника Тобольской губернии от 3 августа 1864 года получаемые на имя ссыльных посылки передавали местным городничим, которые в свою очередь должны были вручать их лично по назначению, предварительно осмотрев их в присутствии получателей. Для экономии времени рекомендовали адресовать письма не прямо в тот город, где находится ссыльный, а к начальнику губернии⁵. Корреспонденция семейств, добровольно прибывших за лицами, высланными под полицейский надзор, также подчинена контролю наравне с корреспонденцией самих высланных. Тайная корреспонденция могла привести ссыльного в Обдорск или Березов без права переписки⁶.

Установившаяся система контроля имела множество недостатков. Письма шли медленно, особенно денежная корреспонденция. По указанию генерал-губернатора Западной Сибири денежные письма должны были прочитываться немедленно и деньги выдаваться на следующий день по их получении. Но на основании правил единства кассы все письма с деньгами с почты предварительно поступали в казначейство, которое взамен денег отсылало в общее губернское управление квитанции. После просмотра писем на деньги составлялась ассигновка, талон на неё выдавался политическому ссыльному под расписку. Частым явлением становятся жалобы польских ссыльных на работу почтовых контор. Нижние чины II Запад-

⁴ ГУ ГАОО. Ф. 3, оп. 4, д. 5769, л. 218 об.

⁵ Там же, л. 219.

⁶ Там же, л. 219 об.

носибирского линейного батальона города Акмолинска выразили недовольство тем, что присылаемые родственниками в письмах деньги находились в Омском расходном отделении более пяти месяцев⁷. В 1867 году польский переселенец И. Михальчук жаловался, что Томское губернское начальство задерживает на долгое время письма к высланным „на водворение” польским уроженцам, а деньги, находящиеся в них, не выдаются⁸. Некоторые суммы так и не дошли до адресатов. Антон Орловский не получил высланное на его имя из Белостока письмо с 12 рублями⁹. Константин Тышкевич, состоящий под надзором полиции в Омске, не дождался посылки от родственников на сумму 20 рублей¹⁰. Следы высланной в 1863 году посылки для братьев Любомира и Викентия Осовских обнаружались в канцелярии начальника Пермской губернии, откуда по ошибке были высланы в Иркутскую губернию¹¹. В создавшемся положении часто обвиняли местных чиновников. Но докопаться до истины не всегда удавалось. В 1870 году старший чиновник особых поручений А.П. Крупенников провел формальное следствие по беспорядкам, обнаруженным в денежной части бывшей Омской городской полиции с 1864 по 1868 год, и сделал заключение, что „нет никакой возможности определить, где находятся деньги, и все ли они дошли по своему назначению”¹². По причине отсутствия в Томской экспедиции о ссыльных сведений о месте жительства некоторых политических преступников, в 1864 году было получено, но не отдано для 67 человек 314 рублей 73 копейки¹³. В 1865 году 141 польский ссыльный не получил 847 рублей 94,5 копеек¹⁴. В 1866 году 122 ссыльных не получили 1350,59 рублей¹⁵. Таким образом, несмотря на все попытки властей наладить учет ссыльных и их корреспонденции, с 1864 по 1866 год число лиц, не получивших денежные переводы, выросло почти в два раза. Всего за три года Томская экспедиция о ссыльных получила и не смогла выдать 2513 рублей 26,5 копеек для 330 ссыльных.

⁷ ГУ ГАОО. Ф. 3, оп. 13, д. 18456, Т. 2, л. 241.

⁸ ГУ ГАОО. Ф. 3, оп. 5, д. 7580, л. 10.

⁹ ГУ ГАОО. Ф. 3, оп. 13, д. 18456, Т. 2, л. 238.

¹⁰ Там же, л. 251.

¹¹ Там же, л. 253–254, 274–278.

¹² ГУТО ГА в г. Тобольске. Ф. 152, оп. 6, д. 7, л. 288–288 об.

¹³ ГУ ГАОО. Ф. 3, оп. 5, д. 7329, л. 78–79.

¹⁴ Там же, л. 79–81 об.

¹⁵ Там же, л. 81 об.–83 об.

Не удивительно, что польские ссыльные ищут неофициальные средства почтовой связи, пользуясь услугами доверенных лиц. Перекрыть тайные пути переписки оказалось довольно сложно. Распоряжением начальника Тобольской губернии от 4 марта 1866 года предписано тарскому городничему и тобольскому полицмейстеру производить самый строжайший обыск отправляемых из Тобольска и Тары партий на предмет поиска чужих писем¹⁶. 2 октября 1866 года подобное распоряжение коснулось лиц, возвращающихся с разрешения начальства на родину или отправляющихся „на жительство” во внутренние губернии¹⁷. На деле поляки могли вести с собой „сколько угодно писем и от лиц, проживающих в разных местах”¹⁸. Несмотря на запреты, ссыльные сбрасывали письма в почтовые ящики без предварительной цензуры. Почтовая контора на просьбы начальника Тобольской губернии вынимать письма, адресованные в Западный край и Царство Польское, подписанные польскими фамилиями, ответило отказом, мотивируя его тем, что не имеет права задерживать корреспонденцию. Кроме того, случайное сходство фамилий могло нарушить неприкосновенность переписки частных лиц¹⁹. Та же проблема вставала при цензуре телеграмм. Из рапорта генерал-губернатора Западной Сибири от 20 декабря 1866 года узнаем, что из тринадцати телеграфных станций, составляющих Омское телеграфное отделение, только на четыре станции, а именно на Тобольскую, Ишимскую, Омскую и Колыванскую были высланы списки лиц, за корреспонденцией которых следовало вести наблюдение²⁰. И это в то время, когда истекал четвертый год пребывания повстанцев в ссылке.

Налаживание каналов внецензурной переписки изменило характер легальной корреспонденции ссыльных. По свидетельству члена Совета ГУЗС, действительного статского советника Ю. Пелино, случаи фиксирования ссыльными в письмах недозволенной цензурой информации, факты обсуждения указов правительства, встречались только в начале ссылки повстанцев. Приблизительно с 1867

¹⁶ ГУ ГАОО. Ф. 3, оп. 4, д. 5769, л. 220.

¹⁷ Там же, л. 220 об.

¹⁸ Романов В.В., Ягудин Б.М., *Политическая полиция Российской империи и политическая ссылка поляков в Поволжье, 30–70 гг. XIX в.*, [в:] *Польская ссылка в России XIX–XX веков. Региональные центры = Polscy zesłańcy w Rosji w XIX–XX stuleciu. Ośrodki regionalne*, Казань 1998, С. 136.

¹⁹ ГУ ГАОО. Ф. 3, оп. 4, д. 6705, л. 163 об.

²⁰ Там же.

года они сделались редки²¹. Легальная переписка ссыльных приобрела официальный характер. В результате надзор за корреспонденцией ссыльных потерял смысл. В 1868 году начальник Тобольской губернии представил генерал-губернатору Западной Сибири проект *Правил надзора за корреспонденцией политических ссыльных, находящихся в Тобольской губернии*. Целью проекта было ускорить просмотр корреспонденции ссыльных, не устраняя строгости надзора²². Проект предусматривал включение в дело проверки корреспонденции ссыльных жандармские управления. Обсуждение документа выявило ряд проблем, которые неминуемо возникли бы при введении новых правил в жизнь. В Семипалатинской области Губернское жандармское управление отсутствовало, поэтому военный губернатор Семипалатинской области предложил при новых правилах лично просматривать корреспонденцию ссыльных. Начальники Томского и Омского жандармских управлений не знали польского языка. Перспектива появления новых обязанностей не обрадовала полковника корпуса жандармов В.П. Рыкачева. Он полагал, что просмотр писем политических ссыльных значительно обременит начальника жандармского управления и не принесет никакой пользы в отношении наблюдения за ссыльными, поскольку ссыльные знают о проверке писем и не пишут в них ничего предосудительного²³.

Проверка корреспонденции ссыльных продолжала приносить массу хлопот местной администрации, особенно по причине нехватки чиновников, знающих польский язык. Когда осенью 1871 года бывший младшим чиновником особых поручений ГУЗС Жиромский, занимавшийся просмотром корреспонденции политических ссыльных в Петропавловске, отказался от своих обязанностей, а столоначальник Кулаков, просматривавший письма в Омске, умер, в Акмолинской области чиновников, знающих польский язык, более не нашлось. И корреспонденция прекратила свое и без того медленное движение. „Сегодня 18-й день, как я сдал в полицию три письма... — возмущался А. Шукевич, — и они не только не ушли из Омска, но еще и к просмотру не попали”²⁴. Таким образом, за весь период ссылки повстанцев правила надзора за корреспонденцией политических ссыльных не были выработаны. Центр этой пробле-

²¹ ГУ ГАОО. Ф. 3, оп. 13, д. 18539, л. 174 об.

²² Там же, л. 28–29 об.

²³ Там же, л. 45 об.–46.

²⁴ Там же, л. 12.

ме фактически не уделяет внимания, а местные власти в деле обеспечения контроля за корреспонденцией ориентируются не столько на законодательные нормы, сколько на реальные возможности местных служб. Эффективность надзора в этой сфере оказалась крайне низкой и вскоре вовсе потеряла свой смысл. В 1872 году Томский губернатор А. Супруненко ходатайствовал о разрешении политическим ссыльным отправлять открытые письма на русском языке без цензуры. В 1873 году политические ссыльные, высланные на жительство, а также те, кто получил прощение по 5-му пункту *Высочайшего повеления* 25 мая 1868 года, были освобождены от надзора полиции, и просмотр их корреспонденции прекратился. В 1874 году был прекращен просмотр почтовой и телеграфной корреспонденции политических ссыльноновдворенцев. Дальнейшее совершенствование надзора в этой сфере в большей степени коснется народнической ссылки и будет столь же проблематичным. Как утверждает Л.П. Рощевская, в конце 1870-х годов четких правил контроля над перепиской ссыльных еще не существовало²⁵.

Учет политических преступников, которые уехали в европейские губернии России с 1 января по 1 марта 1868 года, ОА

²⁵ Рощевская Л.П., *Революционеры — разночинцы в Западносибирском изгнании*, Ленинград 1983, С. 61.

Dariusz Maciak¹
Warszawa

SPROSTOWANIE DO INFORMACJI O KORESPONDENCJI STANISŁAWA KORWIN-PAWŁOWSKIEGO PRZECHOWYWANEJ W MATERIAŁACH JANA REYCHMANA

W 1997 roku w „Biuletynie Archiwum Polskiej Akademii Nauk” ukazało się omówienie materiałów Jana Reychmana przechowywanych w Archiwum PAN². Mimo upływu tak wielu lat warto uściślić informacje dotyczące niektórych korespondentów Stanisława Korwin-Pawłowskiego, którego fragmenty spuścizny przechowywane są w zbiorach Jana Reychmana. Chodzi tu o trzech emigrantów z Kaukazu, którzy działali m.in. w Polsce w okresie międzywojennym³. Pierwszym ze wspomnianych opisany jest jako S. Chamyl⁴, co wynika z użytej francuskiej wersji nazwiska. Co prawda chodzi tylko o jeden list, a właściwie liścik, ale osoba dla dziejów Kaukazu i Bliskiego Wschodu pierwszej połowy XX wieku jest bardzo ważna. Jest to bowiem nie kto inny, jak Said Bej Szamil lub Said Szamil (1901–1981), tak na ogół w Polsce pisany. Był to wnuk nie kogo innego, jak samego Szamila, walczącego z Rosją przez lat kilkadziesiąt w XIX wieku.

---

¹ Dariusz Maciak — doktor, adiunkt w Studium Europy Wschodniej i Azji Środkowej Uniwersytetu Warszawskiego.

² Szymczyk H., *Materiały Jana Reychmana* (III–168), „Biuletyn Archiwum Polskiej Akademii Nauk”, 1997, nr 38, s. 14–113.

³ Informacje o nich patrz m.in.: Maj I.P., *Działalność Instytutu Wschodniego w Warszawie 1926–1939*, Warszawa 2007, passim; Maciak D., *Dagestańczycy w Komisji Języków Północnego Kaukazu*, „Przegląd Wschodni” (w druku).

⁴ Tamże, Aneks 28, j. 229, Korespondencja Stanisława Korwin-Pawłowskiego. Korespondencja wpływająca, s. 111.

W opracowaniu pojawia się Chanżoko Fatma i Zanbek⁵. Pod tym nazwiskiem kryją się Fatima Chawżoko i Zhanbek Chawżoko (1903–1978). Błędne nazwisko wynika z tego, że pod pierwszym listem małżonka Chawżoko podpisała się po polsku, ale najwyraźniej z błędem — Fatma Chanżoko⁶, dopiero w drugim stosując wersję właściwą⁷. Sam Chawżoko w jednym z listów, pisząc po rosyjsku, podpisał się jednak łąciną jako Zhanbek Chawżoko⁸, zaś po rosyjsku pisał się Жанбек Хавжоко⁹. Zresztą zapisywany był na kilka sposobów — w alfabecie łącińskim, w transliteracji (choć błędnej) jako Ahmet Canbek, Canbek Havjoko¹⁰ i Ahmet Canbek Havjoko¹¹.

Ostatnią osobą, której nazwisko należy poprawić, jest M. Czukura¹². W rzeczywistości chodzi o kolejnego emigranta z Kaukazu zapisywanego po polsku jako Magomet Czukua. W oryginale pisanym po rosyjsku podpisał się Магомет Чукуа¹³. O ile ostatnia litera w imieniu sprawić może trudność w odczytaniu — jednak oczywiście w kontekście imienia nie ma tu wątpliwości, to nazwisko jest bardzo wyraźnie zapisane. Oczywiście chodzi tu o Magometa Czukę, zna-

⁵ Aneks 28, dz. cyt., s. 111.

⁶ F. Chawżoko do S. Korwin-Pawłowskiego, [b.m.], 21 lipca 1930, Archiwum Polskiej Akademii Nauk, Materiały Jana Reychmana, APAN, III–168, j. 229, Korespondencja wychodząca i wpływająca Stanisława Korwin-Pawłowskiego 1917–1942.

⁷ F. Chawżoko do S. Korwin-Pawłowskiego, Zakopane, 21 sierpnia 1930, tamże.

⁸ Z. Chawżoko do S. Korwin-Pawłowskiego, Zwolen, 22 grudnia 1927, tamże.

⁹ Z. Chawżoko do S. Korwin-Pawłowskiego, Sycyna, 2 stycznia 1928, tamże. Por. także „Горцы Кавказа”, październik 1932, nr 32, s. 24; grudzień 1932, nr 34, s. 12; „Горцы Кавказа=Kafkasya Dağlıları”, luty 1934, nr 48, s. 5; „Millet Bayrağı. Знамя народа”, maj 1935, nr 1, s. 26; „Şimali Kafkasya — Северный Кавказ”, wrzesień–październik 1934, nr 5–6, s. 17; maj 1935, nr 13, s. 26; listopad 1936, nr 31, s. 9; wrzesień–październik 1938, nr 53–54, s. 35.

¹⁰ „Горцы Кавказа=Kafkasya Dağlıları”, czerwiec 1933, nr 40, s. 15; grudzień 1933, nr 46, s. 3; marzec 1934, nr 49, s. 5; „Millet Bayrağı. Знамя народа”, 1 maja 1935; „Şimali Kafkasya — Северный Кавказ”, lipiec 1935, nr 15, s. 4; czerwiec 1936, nr 26, s. 5.

¹¹ „Горцы Кавказа”, październik 1932, nr 32, s. 24; grudzień 1932, nr 34, s. 12; „Горцы Кавказа=Kafkasya Dağlıları”, luty 1934, nr 48, s. 5; „Millet Bayrağı. Знамя народа”, maj 1935, nr 1, s. 26; „Şimali Kafkasya — Северный Кавказ”, wrzesień–październik 1934, nr 5–6, s. 17; maj 1935, nr 13, s. 26; listopad 1936, nr 31, s. 9; wrzesień–październik 1938, nr 53–54, s. 35.

¹² Aneks 28, dz. cyt., s. 111.

¹³ M. Czukua do S. Korwin-Pawłowskiego, październik 1929, Archiwum Polskiej Akademii Nauk, Materiały Jana Reychmana, dz. cyt.

nego działacza emigracji kaukaskiej w Polsce międzywojennej, m.in. współpracownika Instytutu Wschodniego w Warszawie. Dodać zresztą można, że zapis jego imienia i nazwiska posiadał wiele wariantów: w wersji polskiej Mahomet (Mohamet) Bej Czukua, w zapisie tureckim — Mogamed Çukua, ale i — Muhammed Çukua, Mehmet Çukua, Mehmed Çukua¹⁴, zaś po rosyjsku — Магомет Чукуа, Магомет-Бей Чукуа¹⁵.

---

¹⁴ „Şimalî Kafkasya — Северный Кавказ”, luty 1936, nr 22, s. 3; „Millet Bayrağı. Знамя народа”, 1 maja 1935, s. 4; „Şimalî Kafkasya — Северный Кавказ”, maj 1935, nr 13, s. 4; „Горцы Кавказа=Kafkasya Dağlıları”, styczeń–luty 1933, nr 35–36, s. 32.

¹⁵ „Горцы Кавказа”, 11 maja 1930, nr 16, s. 30; „Millet Bayrağı. Знамя народа”, maj 1935, nr 1, s. 16, 26; „Şimalî Kafkasya — Северный Кавказ”, maj 1935, nr 13, s. 16, 26; wrzesień 1935, nr 17, s. 14; marzec 1936, nr 23, s. 14; wrzesień–październik 1938, nr 53–54, s. 35.

Joanna Arvaniti
Hanna Krajewska
Warszawa

RECENZJA PRACY
OKSANY NIKOŁAJEWNY POLIANSKIEJ
ЭПИСТОЛЯРНОЕ И ДНЕВНИКОВОЕ НАСЛЕДИЕ
МОНГОЛОВЕДА О.М. КОВАЛЕВСКОГО
(1828–1833), UŁAN UDE 2008, SS. 228

W 2008 roku wyszła w Ułan Ude w Buriacji nakładem Buriackiego Uniwersytetu Państwowego ciekawa pozycja poświęcona Józefowi Kowalewskiemu (1801–1878), badaczowi historii, kultury, języka i religii ludów Azji Środkowej, wysłanemu w 1824 roku, po procesie młodzieży wileńskiej, początkowo do Kazania, potem do Irkucka z zaleceniem studiowania języków orientalnych — arabskiego, perskiego, tatarskiego i mongolskiego. Józef Kowalewski w czasie swojej podróży naukowej do Syberii Wschodniej, Mongolii i Chin w latach 1828–1833 (temu właśnie okresowi poświęcona jest omawiana monografia) zebrał przebogaty materiał, który stał się podstawą jego fundamentalnych prac z zakresu mongolistyki.

Autorką kolejnego już opracowania poświęconego twórcy mongolistyki rosyjskiej, a nawet światowej, jest doktor nauk historycznych, docent na Katedrze Historii Powszechnej Buriackiego Uniwersytetu Państwowego w Ułan Ude, redaktor odpowiedzialny czasopisma „Humanistyczne Badania Azji Środkowej”, autorka ponad 60 prac naukowych — Oksana Nikołajewna Polianskaja, badaczka spuścizny tego wybitnego uczonego. W 2001 roku, z okazji 200. rocznicy urodzin orientalisty, pojawiła się w Ułan Ude monografia jej autorstwa *О.М. Ковалевский и Бурятия*, a w 2004 w Kazaniu — praca *Монголоведа Ковалевский: биография и наследие*.

Recenzowana, niezwykle interesująca i starannie opracowana rozprawa naukowa dr Oksany Polianskiej mieści listy (w ich liczbie są pi-

sma do Rady Naukowej Cesarskiego Uniwersytetu w Kazaniu i kuratora Kazańskiego Okręgu Naukowego) oraz sprawozdania Józefa Kowalewskiego z naukowych wypraw do Irkucka, Zabajkala, Urgi i Pekinu, uzupełnione cennymi komentarzami autorki, dołączonymi do wszystkich 31 dokumentów. Listy obejmują okres od 21 lipca 1828 roku do 28 września 1832 roku i są prawdziwą skarbnicą wiedzy o różnych aspektach życia materialnego i duchowego ludów mongolskich. Publikacja zawiera też *Dziennik 1830 roku* prowadzony podczas podróży Kowalewskiego uczestniczącego w XI Rosyjskiej Misji Duchowej do Chin w okresie od 9 października do 11 grudnia 1830 roku. Prezentowany w książce *Dziennik...* stanowi bogate źródło informacji o historii Mongolii i Chin pierwszej połowy XIX wieku i obejmuje 76 kart z opisami odwiedzanych przez autora miejsc i osobliwych chińskich zwyczajów, do których dołączone są wyjaśnienia i komentarze dr Oksany Polianskiej. Obydwie części poprzedzone są szczegółową charakterystyką epistolarną i pamiętnikarską spuścizny uczonego. Pracę z tekstami ułatwiają dwa starannie przygotowane indeksy: osobowy i geograficzny.

Największą wartością tej cennej pozycji jest to, że prezentuje ona bogate materiały archiwalne zgromadzone w placówkach naukowych Kazania i Sankt Petersburga i naświetla w sposób obiektywny historię tworzenia się naukowych podstaw światowej mongolistyki.

Monografia Oksany Nikolajewny Polianskiej mieści się w głównym nurcie naukowym i zasługuje na zainteresowanie badaczy historii nauki. Dostępna jest w Bibliotece Archiwum Polskiej Akademii Nauk oraz w wielu bibliotekach rosyjskich.

SPRAWOZDANIE Z DZIAŁALNOŚCI ARCHIWUM PAN W 2008 ROKU

PODSTAWOWE DANE O ARCHIWUM

Archiwum ma swoje oddziały w Poznaniu oraz w Katowicach z siedzibą w Wodzisławiu Śląskim. Archiwum posiada zasób historyczny powierzony. Obecnie Archiwum dysponuje 24 etatami.

W roku sprawozdawczym zatrudnione były 33 osoby, w tym w Warszawie 25 (16 w niepełnym wymiarze godzin), w Poznaniu 5 (4 w niepełnym wymiarze), w Wodzisławiu Śląskim 2 (1 w niepełnym wymiarze).

Większość stanowią pracownicy zajmujący się merytoryczną działalnością archiwalną. Zatrudniano: 1 pracownika naukowego, 3 starszych kustoszy, 1 kustosza, 7 adiunktów archiwalnych, 2 starszych dokumentalistów, 1 starszego archiwistę, 4 archiwistów, 1 starszego asystenta archiwalnego, 2 konserwatorów, 1 technika dokumentalistę, 2 dokumentalistów, 4 młodszych archiwistów, 1 bibliotekarza, 1 samodzielnego referenta, główną księgową, starszego księgowego-kasjera oraz sprzątaczkę; 29 osób ma wykształcenie wyższe, w tym 4 osoby — stopień doktora.

Z pracy w Archiwum w Warszawie zrezygnowały: Dorota Pietrkiewicz (24.04.2008) i Agnieszka Rzepka (23.05.2008). Zatrudnieni zostali: Agnieszka Ryhorowicz (1.05.2008), Danuta Mazurczak (1.09.2008), Anna Biegańska (pracowała od 8.09.2008 do 8.12.2008), Marlena Mianowska (8.09.2008) oraz Ewa Janowska (1.12.2008).

Rada Naukowa pod przewodnictwem Ryszarda W. Wołoszyńskiego odbyła posiedzenie 14 marca 2008 roku. Omówiono sprawozdanie z prac wykonanych w roku ubiegłym i zaprezentowano plany na rok 2009. Dyrektor Archiwum PAN dr Hanna Krajewska z satysfakcją poinformowała członków Rady Naukowej, że po raz kolejny zauważona i doceniona została troska i opieka, jaką otaczane są w Archiwum PAN materiały archiwalne. Zgodnie z życzeniem właściciela z zasobu APAN oddano przechowywane od kilku lat fragmenty archiwum rodziny Schuchów. Po kilku dniach dokumenty te powróciły do instytucji, ponieważ właściciel, doceniając przeprowadzone zabiegi konserwatorskie i sposób przechowywania, uznał, że to dla nich najlepsze miejsce.

Jarosław Matysiak przedstawił najważniejsze osiągnięcia Oddziału Archiwum PAN w Poznaniu. Członkowie Rady wyrazili zadowolenie z prac prowadzonych w Archiwum, zwłaszcza z wysokiego poziomu po-

pularyzacji, oraz nadzieję, że poziom i aktywność zawodowa pracowników nie ulegnie osłabieniu w następnych latach.

Posiedzenie Kolegium Dyrekcji odbyło się tego samego dnia. Omówiono sprawy bieżące oraz problemy działalności organizacyjnej i merytorycznej Archiwum. W spotkaniu udział wzięli kierownicy oddziałów oraz przedstawiciele Archiwum PAN.

Drugie posiedzenie Rady Naukowej odbyło się 17 grudnia i było związane z jubileuszem 55-lecia Archiwum PAN. Na uroczystości wygłoszone zostały referaty omawiające działalność popularyzatorską Archiwum, wspomniano jego dzieje i byłych pracowników oraz omówiono bieżącą działalność placówki. Jedenastu pracownikom Archiwum PAN przyznane zostały odznaczenia „Zasłużony dla Archiwistyki”. Uroczystości towarzyszyła rozbudowana i wzbogacona wystawa *Kurioza Archiwum Polskiej Akademii Nauk*.

Pracownia Naukowa Archiwum PAN w Warszawie zamknięta była dla czytelników na przełomie lipca i sierpnia. Przeprowadzono niezbędne prace porządkowe zarówno w warszawskich pomieszczeniach Archiwum, jak i w magazynie terenowym w Górze. Większość pracowników wykorzystała ten czas na realizację urlopów wypoczynkowych.

Stan zasobu

W 2008 roku nastąpił przyrost zasobu o 55,69 m.b. akt, wybrakowano 4 m.b. dokumentacji niearchiwalnej. W Warszawie wpłynęło 19,68 m.b. materiałów pochodzenia prywatnego i ok. 22,6 m.b. materiałów pochodzenia instytucjonalnego. Stan zasobu Oddziału w Poznaniu powiększył się o 13,41 m.b. akt. Zasób Oddziału w Wodzisławiu Śląskim nie zmienił się. Ogólny stan zasobu wynosi obecnie 2313,61 m.b., z tego w Warszawie znajduje się 1875,15 m.b., w Poznaniu 373, 41 m.b., w Wodzisławiu Śląskim 65,05 m.b.

Wykaz nabytków zawiera załącznik nr 1.

Komisja Metodyczna pod przewodnictwem dr Hanny Szymczyk odbyła trzy posiedzenia. Członkowie Komisji omówili trzy inwentarze i zatwierdzili jeden, opracowano uwagi do trzech inwentarzy pochodzących z Warszawy i oddziałów. Na zebraniach Komisji podnoszono problem zintensyfikowania prac przy opracowywaniu spuścizn po uczonych oraz zasadność wprowadzenia uproszczonych metod inwentaryzacji zespołów

z użyciem nowoczesnych środków, a także dostosowania proponowanych w *Wytocznych...* skrótów do obecnie stosowanych w „Biuletynie...”.

Komisja Oceny Zakupów nie obradowała.

Komisja Archiwalnej Oceny Dokumentacji zaopiniowała pozytywnie 22 wnioski na wybrakowanie ok. 220 m.b. dokumentacji niearchiwalnej w placówkach PAN.

Komisja Opiniowania Normatywów skonsultowała i zaopiniowała instrukcje kancelaryjne, rzeczowe wykazy akt i instrukcje organizacji i zakresu działania archiwum zakładowego 13 placówek PAN.

Zbiór fotografii wzbogacił się o 289 fotografii i negatywów i liczy obecnie 30673 sztuki oraz 24 płyty CD.

Stan zbiorów mikrofilmowych nie powiększył się i wynosi 129047 klatek mikrofilmów negatywowych oraz 3225478 klatek mikrofilmów pozytywowych. Zbiór medali powiększył się o 1 medal i 2 monety i liczy obecnie 1056 obiektów.

Księgozbiór w Warszawie powiększył się o 34 woluminy wydawnictw zwartych i 19 woluminów czasopism, w Poznaniu o 43 woluminy wydawnictw zwartych i 53 czasopism oraz o 2 wydawnictwa zwarte w Wodzisławiu Śląskim. Łącznie w Warszawie i oddziałach znajduje się 13869 woluminów druków zwartych i 12327 woluminów wydawnictw ciągłych.

ARCHIWUM PAN W WARSZAWIE

1. Naukowo-archiwalne opracowanie zasobu

Prowadzono prace porządkowo-inwentaryzacyjne w zespołach pochodzenia urzędowego i prywatnego. Do Komisji Metodycznej wpłynęły inwentarze spuścizn: Zygmunta Czubińskiego, Jerzego Hersego oraz rodziny Kalinowskich (materiały Stanisława, Zofii i Ewy Kalinowskiej-Widomskiej). Kontynuowano wcześniej rozpoczęte prace, przeprowadzano melioracje, m.in. w spuściznie Lecha Ratajskiego, której nowy inwentarz przedstawiono także Komisji Metodycznej, dołączano dopływy i wyłączano materiały osób obcych. Rozpoczęto porządkowanie kolejnych spuścizn. Pozyskane archiwa osobiste na bieżąco zaopatrywano w spisy tymczasowe.

Uzupełniano istniejące bazy danych, kartotekę korespondencji i spisy nekrologów.

2. Ewidencja zasobu archiwalnego

Kontynuowano administrację bazy SEZAM, aktualizując i pogłębiając istniejące zapisy.

3. Kształtowanie narastającego zasobu archiwalnego

Opiniowanie i konsultowanie normatywów

Komisja Opiniowania Normatywów zaopiniowała 9 kompletów kancelaryjno-archiwalnych aktów prawnych (instrukcja kancelaryjna, rzeczowy wykaz akt, instrukcja organizacji i zakresu działania archiwum zakładowego).

Udzielono licznych konsultacji na temat sporządzania instrukcji kancelaryjnych, wykazów akt, instrukcji działania archiwów zakładowych oraz obowiązujących aktów normatywnych pracownikom placówek PAN.

Wizytacja placówek PAN

Mgr Izabela Kwiatkowska i mgr Dariusz Kwiatkowski skontrolowali działalność archiwów zakładowych i postępowanie z dokumentacją w 15 placówkach PAN, wszystkie wizyty połączone były z instruktażem w zakresie praktycznego stosowania systemu bezdziennikowego, metodyki retrospektywnego porządkowania dokumentacji oraz zagadnień pokrewnych.

Brakowanie dokumentacji niearchiwalnej

Komisja Archiwalnej Oceny Dokumentacji zaopiniowała pozytywnie 20 wniosków o wybrakowanie ok. 153 m.b. dokumentacji niearchiwalnej w placówkach PAN. Udzielono licznych wskazówek dotyczących niszczenia dokumentacji przeterminowanej.

4. Konserwacja akt

Prowadzone były prace konserwatorskie polegające na dezynfekcji i badaniach mikrobiologicznych, a następnie oczyszczaniu, odkwaszaniu, uzupełnianiu ubytków, dublowaniu kart i wykonywaniu in-

nych niezbędnych prac przygotowujących archiwalia do udostępniania. Pracom tym poddane zostały kolejne materiały z zespołu Władysława L. Jaworskiego. Na potrzeby tego specyficznego zespołu wykonano 41 specjalnych teczek ochronnych, w których umieszczono wydzielone z bloku *Diariusza* załączniki.

5. Dział fotografii i mikrofilmów

Stan zbiorów mikrofilmowych nie powiększył się i wynosi obecnie 129047 klatek mikrofilmów negatywowych i 3225478 klatek mikrofilmów pozytywowych. Zbiór fotografii powiększył się o 289 fotografii i negatywów i liczy obecnie 30673 fotografie, negatywy, pocztówki, odbitki kserograficzne oraz 24 płyty CD.

Kontynuowano digitalizację i archiwizację zbiorów fotograficznych. Łącznie wprowadzono do bazy danych 1447 skanów zdjęć (300 ppi, rozmiar oryginalny, format tiff). Każdy z nich posiada swój duplikat w postaci miniatury ze znakiem APAN (150 ppi, format jpg, średnia kompresja), zatem łączna liczba skanów w zbiorach fotograficznych wyniosła 7173. Prowadzone były także dalsze prace nad zabezpieczaniem zbiorów fotograficznych, tj. przekładanie fotografii do obwolut wykonanych z bawełnianego papieru bezkwasowego (opracowano w ten sposób ok. 100 fotografii), zabezpieczanie fotografii w odpowiednich pudłach i zaopatrywanie ich w opis.

6. Zbiory specjalne

Zbiór medali wzbogacił się o 1 medal i 2 monety i liczy obecnie 1056 obiektów. Zbiór jest na bieżąco ewidencjonowany i konserwowany.

7. Biblioteka

Księgozbiór powiększył się o 34 woluminy druków zwartych (19 zakupiono, 15 pozyskano z darów) i o 19 woluminów wydawnictw ciągłych (11 zakupiono, 8 pozyskano z darów). Księgozbiór liczy 11387 woluminów druków zwartych i 9868 woluminów wydawnictw ciągłych.

Zrealizowano 287 wypożyczeń czasopism i książek, w tym 232 wypożyczenia prezencyjne i 55 poza czytelnię. Na potrzeby pracowników Archiwum wypożyczono z innych bibliotek 59 książek i czasopism w: Bibliotece Instytutu Badań Literackich PAN, Bibliotece Instytutu Historii

Nauki PAN, Bibliotece Instytutu Filozofii i Socjologii PAN, Bibliotece Uniwersytetu Warszawskiego i innych.

8. Wydawnictwa

Ukazał się kolejny, 49. tom „Biuletynu Archiwum Polskiej Akademii Nauk”. Prowadzono prace redakcyjne nad przygotowaniem do publikacji numeru 50. Kolportowano inne, wcześniejsze wydawnictwa Archiwum PAN.

9. Udostępnianie

W pracowni naukowej odnotowano 432 odwiedziny 213 użytkowników, którym udostępniono 2675 j.a. z magazynu A i magazynu terenowego w Górze. Wykonano 3992 reprografie, z czego 1598 kserokopii i 2394 skany materiałów archiwalnych.

Kontynuowano prowadzenie ewidencji udostępniania w bazie danych SUMA. Kartoteka użytkowników prowadzona jest na bieżąco i uzupełniana retrospektywnie. Obejmuje obecnie dane za lata 1998–2008 i zawiera 1040 rekordów. W 2008 roku przyjęto do realizacji 91 nowych wniosków użytkowników zasobu archiwalnego.

Udostępnione jednostki archiwalne wykorzystane zostały do: badań naukowych — 2306, poszukiwań genealogicznych — 27, poszukiwań własnościowych — 13, publicystyki i popularyzacji — 32, na potrzeby mediów — 9, na potrzeby urzędów — 118, do innych prac — 170. Zrealizowano ponad 220 kwerend merytorycznych i w zespołach akt osobowych. Odpowiedzi na zapytania użytkowników udzielano drogą tradycyjną oraz poprzez pocztę e-mail.

10. Popularyzacja

12 kwietnia w Muzeum Polskim w Rapperswilu otwarta została wystawa przygotowana w języku niemieckim przez pracowników Archiwum PAN *Polska szkoła matematyczna 1918–1939*, której scenarzystą i kuratorem była mgr Katarzyna Francikowska. Wystawie towarzyszyła sesja naukowa, którą wypełniły referaty wygłoszone przez uczonych związanych ze szwajcarskimi szkołami wyższymi. Wystawa cieszyła się dużym zainteresowaniem mieszkańców Rapperswilu oraz odwiedzających Muzeum gości. Ze Szwajcarii wystawa przewieziona została

do Austrii, gdzie została uroczystie otwarta 21 października. Także i tej uroczystości towarzyszyła sesja naukowa. Wystawa prezentowana była w auli siedziby Austriackiej Akademii Nauk w Wiedniu przez trzy tygodnie. Odwiedzili ją głównie przedstawiciele Polonii oraz austriaccy uczeni i studenci.

Działalność przybliżającą zbiory Archiwum PAN szerokiej publiczności podjęto, włączając się po raz pierwszy (17 maja) do organizowanej rokrocznie Nocy Muzeów. Pokazano wystawy *Julian Ursyn Niemcewicz. Ursynów — moja miłość*, *Skarby Archiwum Polskiej Akademii Nauk, Staszyciana w zbiorach Archiwum Polskiej Akademii Nauk* i *Stulecie Towarzystwa Naukowego Warszawskiego* oraz towarzyszące tym ekspozycjom okolicznościowe publikacje. Fragmenty wystaw posłużyły następnie do zmontowania stałej ekspozycji w Pracowni Naukowej Archiwum PAN. Goście, którym udostępniono najciekawsze miejsca w Pałacu Staszica, mieli także możliwość zapoznania się z historią Pałacu dzięki prezentacji multimedialnej.

Ekspozycja *Polscy badacze Syberii*, przygotowana przez dr Joannę Arvaniti, dr Hannę Krajewską, mgr Izabelę Kwiatkowską, mgra Dariusza Kwiatkowskiego, mgr Dorotę Pietrzkiwicz, Tomasza Rudzkiego oraz mgr Ewelinę Wajs (kuratorem ekspozycji była dr Joanna Arvaniti), towarzyszyła Dniom Nauki Polskiej w Federacji Rosyjskiej, które odbyły się w Moskwie 13–14 października. Planszowa wystawa przygotowana została na podstawie zbiorów: Archiwum i Biblioteki Archiwum Polskiej Akademii Nauk, Archiwum Dokumentacji Mechanicznej (obecna nazwa Narodowe Archiwum Cyfrowe), Archiwum Nauki Polskiej Akademii Nauk i Polskiej Akademii Umiejętności, Archiwum Rosyjskiej Akademii Nauk, Archiwum Uniwersytetu Jagiellońskiego, Biblioteki Litewskiej Akademii Nauk, Biblioteki Naukowej Polskiej Akademii Umiejętności i Polskiej Akademii Nauk, Biblioteki Uniwersytetu Wileńskiego, Instytutu Badań Literackich Polskiej Akademii Nauk, Muzeum Literatury im. Adama Mickiewicza w Warszawie, Muzeum Tatrzańskiego im. dra Tytusa Chałubińskiego w Zakopanem, Muzeum Ziemi Polskiej Akademii Nauk, Poczty Polskiej; część dokumentów pochodzi z prywatnych kolekcji profesora Antoniego Kuczyńskiego i prawnuka jednego z bohaterów ekspozycji Leona Barszczewskiego — Igora Strojckiego. Wystawa wzbogacona została oryginalnymi eksponatami pochodzącymi z Archiwum Rosyjskiej Akademii Nauk oraz z Państwowego Archiwum Federacji Rosyjskiej. W uroczystym otwarciu wystawy w Prezydium Rosyjskiej Akademii Nauk udział wzięli prezesi obu akademii i liczni zaproszeni goście.

Z Moskwy wystawa przewieziona została do Irkucka, gdzie była ekspozycją w salach Obwodowego Muzeum Krajoznawczego. Jej otwarcie 19 listopada powiązane z międzynarodową konferencją naukową *Polacy — badacze Syberii* zorganizowaną następnego dnia w Bibliotece Naukowej Irkuckiego Uniwersytetu Państwowego. Wystawa prezentowana była w tym pięknym mieście do 28 grudnia, a następnie została przetransportowana do Jenisiejska. Ekspozycja cieszy się na Syberii ogromną popularnością. Planowane jest zaprezentowanie jej w Krasnojarsku, Ułan Ude, Kichacie, Czycie, Omsku i innych syberyjskich miastach.

Archiwum było współorganizatorem I Krajowego Seminarium Problemowego *Problemy bezpieczeństwa zbiorów — zagrożenia i metody zabezpieczeń*, które odbyło się 28 kwietnia. Referenci przedstawili w sposób niezwykle zajmujący różne aspekty zagadnień dotyczących zabezpieczenia zasobu archiwalnego, podjęto także próbę naszkicowania typowej sylwetki złodzieja archiwaliów. Konferencja cieszyła się dużym zainteresowaniem, podobnie jak kolejna, zorganizowana 10–13 września w Nowym Sączu i Bochni. Miejsce wybrane zostało nieprzypadkowo. Oba miasta znalazły się na szlaku znanym już od wieków narodom Europy Środkowej. Tak więc Międzynarodowa Konferencja Archiwalno-Historyczna *Archiwa Europy Środkowej. Wspólne dziedzictwo, wspólna przyszłość* nawiązywała do historii i tradycji, przenosząc dokonania przodków we współczesność. W obradach wzięło udział 150 archiwistów z Polski, Słowacji, Ukrainy i Węgier. Ilość zgłoszonych referentów była tak duża, że otwarto dwa równoległe panele, aby zrealizować bogaty program. W referatach poruszono tematykę współpracy na polu archiwalnym, podsumowano zakończone projekty i zaplanowano nowe wspólne przedsięwzięcia. Część referatów skupiła się również wokół tradycji górniczych, przedstawionych z perspektywy krajów reprezentowanych przez uczestników konferencji.

11. Praktyki archiwalne

Przygotowano i przeprowadzono zajęcia dla studentów historii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego i Uniwersytetu Warszawskiego, Instytutu Badań Interdyscyplinarnych *Artes Liberales*, Uniwersytetu Trzeciego Wieku oraz uczniów Policealnego Studium Informacji, Archiwistyki i Księgarstwa, którzy odbywali w Archiwum PAN regularne, całoroczne praktyki. Wykłady na temat dziejów Archiwum i jego zasobu połączone były z prezentacją ciekawszych materiałów oraz wydawnictw.

12. Zebrania i posiedzenia

W siedzibie Archiwum PAN w Warszawie odbywały się cotygodniowe spotkania poświęcone omawianiu spraw bieżących i podnoszeniu kwalifikacji zawodowych pracowników.

13. Współpraca naukowa

Współpraca naukowa krajowa

Dyrektor i pracownicy Archiwum PAN w Warszawie uczestniczyli w licznych seminariach, spotkaniach, konferencjach i posiedzeniach, m.in. Sekcji Archiwów Instytucji Naukowych, Kulturalnych i Oświatowych SAP. Byli uczestnikami licznych konferencji dotyczących m.in. public relations w archiwach czy opracowania dokumentacji nieaktowej. Uczestnicy konferencji wygłosili referaty i komunikaty, włączając się w tematy dyskusyjne środowiska archiwalnego.

Współpraca naukowa z zagranicą

Dyrektor Archiwum PAN dr Hanna Krajewska wygłosiła referat *New scientific and university archives in European Union* na 16. Międzynarodowym Kongresie *Archives, governance and development: mapping future society*, zorganizowanym przez International Council on Archives 21–27 lipca w Kuala Lumpur. Wraz z twórcami wystawy *Polscy badacze Syberii*, która stanowi kolejne wspólne przedsięwzięcie Archiwum Polskiej i Rosyjskiej Akademii Nauk, wzięła także udział w Dniach Nauki Polskiej w Federacji Rosyjskiej, które odbyły się w Moskwie 13–14 października, oraz w międzynarodowej konferencji *Polacy — badacze Syberii* w Irkucku, podczas której wygłosiła referat *Tematyka syberyjska w zbiorach Archiwum PAN. Działalność Komisji Syberyjskiej*; dr Joanna Arvaniti przedstawiła na wymienionej konferencji referat w języku rosyjskim *Syberia — przybrana ojczyzna Polaków*.

Dla odwiedzających polskie archiwa gości z Korei przygotowano specjalny pokaz unikatowych eksponatów ze zbiorów Archiwum PAN.

ODDZIAŁY ARCHIWUM PAN

1. Naukowo-archiwalne opracowanie zasobu

W **Oddziale w Poznaniu** kontynuowano porządkowanie archiwów osobistych Stefana Tytusa Dąbrowskiego i Heliodora Święcickiego. Rozpoczęto prace nad porządkiem spuścizny Zygmunta Wojciechowskiego. Na bieżąco sporządzano spisy i wstępnie porządkowano pozyskane spuścizny.

W **Oddziale w Wodzisławiu Śląskim** kontynuowano prace nad porządkiem materiałów Wacława Leśniańskiego i Józefa Chlebowczyka.

2. Kształtowanie narastającego zasobu aktowego

W ramach opieki nad narastającym zasobem archiwalnym pracownicy **Oddziału w Poznaniu** udzielili konsultacji i zaopiniowali instrukcje kancelaryjne 4 placówek Polskiej Akademii Nauk oraz przeprowadzili ekspertyzę akt przeznaczonych do brakowania 4 placówek PAN. Przeprowadzono wizytację w 11 placówkach PAN w Poznaniu i Kórniku. Jarosław Matysiak zabrał głos na 73. Sesji Plenarnego Zgromadzenia Oddziału PAN w Poznaniu w sprawie gromadzenia i opracowywania dokumentacji naukowej wytworzonej w toku działalności komisji naukowych funkcjonujących przy Oddziale PAN w Poznaniu.

Pracownicy **Oddziału w Wodzisławiu Śląskim** udzielili licznych konsultacji dotyczących zasad działania archiwum zakładowego, porządkowania dokumentacji archiwalnej i brakowania dokumentacji niearchiwalnej.

3. Zbiór mikrofilmów i fotografii

Zbiór mikrofilmowy **Oddziału w Poznaniu** nie uległ zmianie i liczy 770 szpul. Nie powiększył się zbiór fotografii.

4. Księgozbiory

W **Oddziale w Poznaniu** księgozbiór powiększył się 96 woluminów, w tym o 43 woluminy druków zwartych oraz o 53 woluminy wydawnictw ciągłych. Stan księgozbioru podręcznego na koniec 2008 roku wynosił:

4529 woluminów, w tym 2009 woluminów druków zwartych oraz 2520 woluminów wydawnictw ciągłych.

W **Oddziale w Wodzisławiu Śląskim** stan księgozbioru powiększył się o 2 pozycje i liczy 618 woluminów.

5. Udostępnianie zasobu

W **Oddziale w Poznaniu** zanotowano 124 odwiedziny w Pracowni Naukowej. Ze zbiorów skorzystało 84 użytkowników. Zgłoszono 35 nowych tematów badawczych. Opracowano 36 kwerend dla użytkowników i instytucji. Część kwerend zrealizowano poprzez pocztę e-mail. Na miejscu udostępniono łącznie 430 j.a. i 10 fotografii.

W **Oddziale w Wodzisławiu Śląskim** zanotowano 63 odwiedziny 50 użytkowników, udostępniono 237 j.a., wykonano liczne kwerendy dla użytkowników i instytucji, w tym kwerendy w zespołach akt osobowych i kart wynagrodzeń (dla ZUS).

6. Popularyzacja zasobu

Oddział w Poznaniu udostępnił swoje zbiory na zaprezentowany 15 grudnia pokaz cymeliów dla grupy studentów filologii polskiej Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza (specjalność dokumentacja i informacja naukowa). Przygotowano także specjalną prelekcję o Archiwum PAN oraz wystawę okolicznościową ze zbiorów Oddziału. Archiwalia ze spuścizny Heliodora Świącickiego były przedmiotem zainteresowania zespołu filmowców z Uniwersyteckiego Studia Filmowego UAM. Wykonane zdjęcia wykorzystane zostaną w filmie dokumentalnym poświęconym sylwetce pierwszego rektora Uniwersytetu Poznańskiego. Uzupełniono i zaktualizowano stronę internetową Oddziału Poznańskiego oraz opracowano notatkę informacyjną o działalności Oddziału Poznańskiego Archiwum PAN dla Wydziału Kultury Urzędu Miasta Poznania, również na użytek strony internetowej.

Oddział w Wodzisławiu Śląskim współpracował z Towarzystwem Miłośników Ziemi Wodzisławskiej, starając się popularyzować informacje o wybitnych postaciach związanych z regionem.

7. Praktyki

W **Oddziale w Poznaniu** odbyło praktyki archiwalne i staże 8 studentów archiwistyki, historii i polonistyki.

W **Oddziale w Wodzisławiu Śląskim** miesięczną praktykę odbyło 2 studentów specjalizacji archiwalnej Instytutu Historii Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach.

8. Zebrania i posiedzenia

Pracownicy **Oddziału w Poznaniu** spotykali się regularnie, omawiając: sprawozdania roczne, plany pracy i sprawy bieżące. Uczestniczyli także w seminariach i konferencjach, m.in. na temat postępowania z dokumentem elektronicznym, działalności IPN i historii Kościoła, a także w niektórych zebraniach i spotkaniach organizowanych przez miejscowy oddział Stowarzyszenia Archiwistów Polskich.

9. Współpraca naukowa

Współpraca naukowa krajowa

Pracownicy **Oddziału Archiwum PAN w Poznaniu** kontynuowali współpracę z: Oddziałem Polskiej Akademii Nauk w Poznaniu, Zakładem Archiwistyki Instytutu Historii UAM, Instytutem Filologii Polskiej UAM, Biblioteką Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, z redakcjami pism naukowych i popularnonaukowych — „Almanach Nowotarski”, „Kronika Miasta Poznania”, „Kronika Wielkopolski”, z redakcjami pism uczelnianych — „Życie Uniwersyteckie”, „Więści Akademickie”, „Fakty. Pismo Akademii Medycznej w Poznaniu”. Nawiązano współpracę z Archiwum Państwowym w Krakowie w celu uzyskania skanów spuścizny Kazimierza Kaczmarczyka.

Załącznik nr 1

NABYTKI ARCHIWUM PAN

Warszawa

Dział I — Materiały towarzystw i innych instytucji naukowych

Fundacja Uniwersytetu Europejskiego 0,12 m.b.

Dział II — Akta placówek PAN

1. Archiwum PAN 0,33 m.b.
2. Instytut Ekologii PAN 18,00 m.b.
3. Instytut Geofizyki PAN 3,00 m.b.
4. Instytut Krajów Socjalistycznych PAN 0,25 m.b.
5. Komitet Człowiek i Środowisko PAN 0,96 m.b.

Dział III — Spuścizny uczonych polskich

1. Kazimierz Jabłczyński 0,15 m.b.
2. Zdzisław Kajak 4,00 m.b.
3. Czesław Madejczyk 0,02 m.b.
4. Jan Pruszyński 1,35 m.b.
5. Henryk Schiller de Schildenfeld 0,25 m.b.
6. Napoleon Wolański 3,60 m.b.

Poz. 1–6 dary

Materiały dodatkowe

1. Józef Babicz 3, 50 m.b.
2. Benedykt Dybowski 0, 01 m.b.
3. Mieczysław Wrzosek 0, 12 m.b.
4. Andrzej Wyczański 6, 50 m.b.

Poz. 1–4 dary

Poznań**Dział II — Akta placówek PAN**

1. Archiwum PAN Oddział w Poznaniu	0,03 m.b,
2. Enzyklopädie zur Frühgeschichte Osteuropas	1,30 m.b.

Dział III — Materiały pochodzenia prywatnego

1. Stefan Tytus Dąbrowski	0,90 m.b.
2. Kazimierz Dopierała	10,50 m.b.
3. Anna Marciniak	0,17 m.b.
4. Władysław Orlicz	0,11 m.b.
5. Kazimierz Tymieniecki	0,05 m.b.
6. Andrzej Wędzki	0,35 m.b.

Poz. 1–6 dary

Załącznik nr 2

WYKAZ PUBLIKACJI
PRACOWNIKÓW ARCHIWUM PAN

- Arvaniti Joanna**, *Adam Szumański=Адам Шуманский*, [w:] *Polscy badacze Syberii=Польские исследователи Сибири*, Warszawa 2008, s. 40–42.
- Arvaniti Joanna**, *Barwne życie Juliana Talki-Hryniewiczza, lekarza, antropologa, archeologa, etnografa, miłośnika Syberii i przyjaciela jej mieszkańców*, [w:] *Lekarze polscy na Syberii od XVIII do XX wieku*, Łódź 2008, s. 7–24.
- Arvaniti Joanna**, *Bronisław Piotr Ginet-Piłsudski=Бронислав Пётр Гинет-Пилсудский*, [w:] *Polscy badacze Syberii=Польские исследователи Сибири*, Warszawa 2008, s. 50–53.
- Arvaniti Joanna**, *Edward Piekarski=Эдвард Пекарский*, [w:] *Polscy badacze Syberii=Польские исследователи Сибири*, Warszawa 2008, s. 47–49.
- Arvaniti Joanna**, *Józef Szczepan Kowalewski=Юзеф Щепан Ковалевский*, [w:] *Polscy badacze Syberii=Польские исследователи Сибири*, Warszawa 2008, s. 15–17.
- Arvaniti Joanna**, *Noc Muzeów*, „Biuletyn Archiwum Polskiej Akademii Nauk”, 2008, nr 49, s. 176–182.
- Arvaniti Joanna**, *Wystawa „Polscy badacze Syberii”*, „Biuletyn Archiwum Polskiej Akademii Nauk”, 2008, nr 49, s. 183–190.
- Arvaniti Joanna**, *Польские исследователи Сибири (планшетная выставка 19–20 ноября 2008 г. в г. Иркутск)*, „Гуманитарные исследования Внутренней Азии”, 2008, № 2–3, С. 107–108.
- Arvaniti Joanna**, *Francikowska Katarzyna*, *Inwentarze archiwalne*, „Biuletyn Archiwum Polskiej Akademii Nauk”, 2008, nr 49, s. 7–11.
- Arvaniti Joanna**, *Pietrkiewicz Dorota*, *Polscy badacze Syberii=Польские исследователи Сибири*, [w:] *Polscy badacze Syberii=Польские исследователи Сибири*, Warszawa 2008, s. 7–8.
- Arvaniti Joanna**, *Pietrkiewicz Dorota*, *Польские исследователи Сибири=Polscy badacze Syberii*, [w:] *Польские исследователи Сибири. Каталог выставки=Polscy badacze Syberii. Katalog wystawy*, Moskwa 2008, s. 8–17

- Boksa Michał**, *Spuścizny bałkanistów poznańskich Jana Leśnego i Wincentego Swobody w zbiorach Archiwum Polskiej Akademii Nauk. Oddział w Poznaniu*, „Poznański Rocznik Archiwalno-Historyczny”, 2005–2007, r. XII/XIII/XIV, s. 249–256.
- Chodkowska Anita**, *Archiwum prywatne Władysława Leopolda Jaworskiego a „Sprawa polska w I wojnie światowej”*, „Biuletyn Archiwum Polskiej Akademii Nauk”, 2008, nr 49, s. 130–137.
- Chodkowska Anita**, *Elektroniczne zabezpieczanie zbiorów archiwalnych na przykładzie Archiwum PAN*, [w:] *Archiwa w nowoczesnym społeczeństwie. Pamiętnik V Zjazdu Archiwistów Polskich, Olsztyn 6–8 września 2007*, Warszawa 2008, s. 97–104.
- Chodkowska Anita**, *Materiały Franciszka Olszewskiego*, „Biuletyn Archiwum Polskiej Akademii Nauk”, 2008, nr 49, s. 118–129.
- Chodkowska Anita**, *Materiały Kazimierza Konarskiego*, „Biuletyn Archiwum Polskiej Akademii Nauk”, 2008, nr 49, s. 102–109.
- Chodkowska Anita**, *Materiały Piotra Bańkowskiego*, „Biuletyn Archiwum Polskiej Akademii Nauk”, 2008, nr 49, s. 12–101.
- Chodkowska Anita**, *Materiały Witolda Suchodolskiego*, „Biuletyn Archiwum Polskiej Akademii Nauk”, 2008, nr 49, s. 110–117.
- Dąbrowski Roman**, *Z pierwszej ręki o powstaniu wielkopolskim 1918/1919. Janusz Karwat. Pamiętniki powstańców wielkopolskich*, „Kronika Wielkopolski”, 2008, nr 4, s. 136–138.
- Francikowska Katarzyna**, *Wystawa „Polska szkoła matematyczna 1918–1939”*, „Biuletyn Archiwum Polskiej Akademii Nauk”, 2008, nr 49, s. 148–175.
- Grzebieluch Anna**, *Archiwum Jundziłów w zbiorach Zakładu Rękopisów Biblioteki Narodowej w Warszawie*, [w:] *Ta pamięć w nas tkwi... Rody Rzeczypospolitej Wielu Narodów w kręgu tradycji i współczesności*, Lublin 2008, s. 151–154.
- Grzebieluch Anna**, *Medale w zbiorach Archiwum PAN*, [w:] *Dokumentacja nieaktowa w instytucjach nauki i kultury. Materiały z konferencji Sekcji Archiwów Instytucji Naukowych i Kulturalnych Stowarzyszenia Archiwistów Polskich, Kielce 25–27 maja 2008*, Kielce 2009, s. 129–133.
- Krajewska Hanna**, *Adam Dłużyk Kamieński=Адам Дужик-Каменский*, [w:] *Polscy badacze Syberii=Польские исследователи Сибири*, Warszawa 2008, s. 9–10.

- Krajewska Hanna**, *Benedykt Dybowski, lekarz z powołania, uczony z wyboru*, [w:] *Lekarze polscy na Syberii od XVIII do XX wieku*, Łódź 2008, s. 182–187.
- Krajewska Hanna**, *Benedykt Tadeusz Nałęcz Dybowski=Бенедикт ТADEУШ НАЛЕНЧ-ДЫБОВСКИЙ*, [w:] *Polscy badacze Syberii=Польские исследователи Сибири*, Warszawa 2008, s. 28–32.
- Krajewska Hanna**, *Faustyn Ciecierski=Фаустин ЦЕЦЕРСКИЙ*, [w:] *Polscy badacze Syberii=Польские исследователи Сибири*, Warszawa 2008, s. 12.
- Krajewska Hanna**, *Józef Kopeć=Юзеф Копец*, [w:] *Polscy badacze Syberii=Польские исследователи Сибири*, Warszawa 2008, s. 11–12.
- Krajewska Hanna**, *Ludwik Bończa Sienicki=Людвик Боньча-Сеницкий*, [w:] *Polscy badacze Syberii=Польские исследователи Сибири*, Warszawa 2008, s. 10–11.
- Krajewska Hanna**, *Międzynarodowa konferencja archiwalna „Wspólne dziedzictwo — wspólna przyszłość”*, „Wiadomości Bocheńskie”, 2008, nr 2, s. 4–5.
- Krajewska Hanna**, *Międzynarodowe kontakty archiwalne szansą dla dziedzictwa narodowego. Impresje kongresowe*, „Biuletyn Archiwum Polskiej Akademii Nauk”, 2008, nr 49, s. 144–147.
- Krajewska Hanna**, *Otto Heike i Kościół ewangelicki w Łodzi*, [w:] *Otto Heike „Niemiecki dziennikarz z Łodzi” jako historyk*, Herne 2004, s. 59–67.
- Krajewska Hanna**, *Sekcje archiwów naukowych i kulturalnych w europejskich stowarzyszeniach archiwalnych*, [w:] *Archiwa w nowoczesnym społeczeństwie. Pamiętnik V Zjazdu Archiwistów Polskich, Olsztyn 6–8 września 2007*, Warszawa 2008, s. 141–144.
- Krajewska Hanna**, *Wiktor Ignacy Godlewski=Виктор ИГНАТИЙ ГОДЛЕВСКИЙ*, [w:] *Polscy badacze Syberii=Польские исследователи Сибири*, Warszawa 2008, s. 33–34.
- Krajewska Hanna**, *Władysław Taczanowski=Владислав Тачановский*, [w:] *Polscy badacze Syberii=Польские исследователи Сибири*, Warszawa 2008, s. 35–36.
- Kwiatkowska Izabela**, *Józef Marian Morozewicz=Юзеф Мариан Морозевич*, [w:] *Polscy badacze Syberii=Польские исследователи Сибири*, Warszawa 2008, s. 76–78.

- Kwiatkowska Izabela**, *Leon Barszczewski=Леон Барщевский*, [w:] *Polscy badacze Syberii=Польские исследователи Сибири*, Warszawa 2008, s. 54–58.
- Kwiatkowska Izabela**, *Stanisław Szczepan Zaleski=Станислав Щепан Залеский*, [w:] *Polscy badacze Syberii=Польские исследователи Сибири*, Warszawa 2008, s. 69–70.
- Kwiatkowska Izabela**, *Tomasz Zan=Томаш Зан*, [w:] *Polscy badacze Syberii=Польские исследователи Сибири*, Warszawa 2008, s. 18–20.
- Kwiatkowski Dariusz**, *Karol Nereusz Bohdanowicz=Кароль Нереш Богданович*, [w:] *Polscy badacze Syberii=Польские исследователи Сибири*, Warszawa 2008, s. 62–65.
- Kwiatkowski Dariusz**, *Kazimierz Grochowski=Казимеж Гроховский*, [w:] *Polscy badacze Syberii=Польские исследователи Сибири*, Warszawa 2008, s. 79–80.
- Kwiatkowski Dariusz**, *Kształcenie archiwistów jednostek organizacyjnych Polskiej Akademii Nauk*, „Biuletyn Archiwum Polskiej Akademii Nauk”, 2008, nr 49, s. 138–143.
- Kwiatkowski Dariusz**, *Leonard Feliks Stefan Jaczewski=Леонард Феликс Стефан Ячевский*, [w:] *Polscy badacze Syberii=Польские исследователи Сибири*, Warszawa 2008, s. 59–61.
- Kwiatkowski Dariusz**, *Personel archiwów placówek naukowych Polskiej Akademii Nauk*, [w:] *Archiwa w nowoczesnym społeczeństwie. Pamiętnik V Zjazdu Archiwistów Polskich, Olsztyn 6–8 września 2007*, Warszawa 2008, s. 145–148.
- Malinowski Józef**, *Marciniak Anna*, *Działalność naukowa i edukacyjna Oddziału poznańskiego Archiwum Polskiej Akademii Nauk*, „Poznański Rocznik Archiwalno-Historyczny”, 2005–2007, r. (XII/XIII/XIV), s. 51–59.
- Malinowski Józef**, *Stefan Dąbrowski — lekarz miejski Nowego Targu w czasie I wojny światowej*, „Almanach Nowotarski”, 2008, nr 12, s. 205–212.
- Malinowski Józef**, *Stefan Dąbrowski — naukowiec i polityk*, „Kronika Wielkopolski”, 2008, nr 1 (125), s. 107–110.
- Malinowski Józef**, *Wystawa „Stefan Dąbrowski” (1877–1947)*, *Puszczykowo 15–27 września 2006 r.*, „Poznański Rocznik Archiwalno-Historyczny”, 2005–2007, r. XII/XIII/XIV, s. 319–320.

- Polscy badacze Syberii=Польские исследователи Сибири***, redakcja naukowa **Joanna Arvaniti**, Warszawa 2008, ss. 80.
- Pietrzekiewicz Dorota**, *Ferdynand Karo=Фердинанд Каро*, [w:] *Polscy badacze Syberii=Польские исследователи Сибири*, Warszawa 2008, s. 66–68.
- Pietrzekiewicz Dorota**, *Jan Antoni Czczot=Ян Антоний Чечот*, [w:] *Polscy badacze Syberii=Польские исследователи Сибири*, Warszawa 2008, s. 13–14.
- Pietrzekiewicz Dorota**, *Roman Szwoynicki=Роман Швойницкий*, [w:] *Polscy badacze Syberii=Польские исследователи Сибири*, Warszawa 2008, s. 37–39.
- Pietrzekiewicz Dorota**, *Zieleń wśród śniegów. Ferdynand Karo, farmaceuta i florysta*, [w:] *Lekarze polscy na Syberii od XVIII do XX wieku*, Łódź 2008, s. 258–269.
- Rudzki Tomasz**, *Julian Talko-Hryniewicz=Юлиан Талько-Хринцевич*, [w:] *Polscy badacze Syberii=Польские исследователи Сибири*, Warszawa 2008, s. 71–73.
- Wajs Ewelina**, *Wacław Sieroszewski=Вацлав Серошевский*, [w:] *Polscy badacze Syberii=Польские исследователи Сибири*, Warszawa 2008, s. 43–46.

INWENTARZE
ZESPOŁÓW ARCHIWALNYCH
ogłoszone w numerach 1–50 „Biuletynu Archiwum PAN”
(układ chronologiczny)

	strony
Nr 1(1959)	
Towarzystwo Naukowe Warszawskie (1907–1953) (H. Dymnicka)	21–77
Nr 3 (1960)	
Materiały Aleksego Bachulskiego (M. Flis)	33–39
Materiały Stanisława Borowskiego (Z. Kolankowski)	44–48
Materiały Olgerda Górki (M. Wrzoscowa)	50–61
Materiały Stanisława Kętrzyńskiego (S. Chankowski)	64–69
Materiały Adama Kłodzińskiego (H. Dymnicka)	69–71
Materiały Jerzego Manteuffla (S. Chankowski)	73–77
Materiały Władysława Namysłowskiego (M. Wrzoscowa)	77–86
Materiały Eugeniusza Przybyszewskiego (M. Flis)	86–89
Materiały Heleny Salskiej (S. Chankowski)	89–93
Materiały Adama Skalkowskiego (M. Wrzoscowa)	93–109
Nr 4 (1961)	
Materiały Wisławy Knapowskiej (H. Zubalowa)	31–71
Materiały Artura Śliwińskiego (S. Chankowski)	72–126

Nr 5 (1962)

Akta I Kongresu Nauki Polskiej (1949–1951)
(M. Wrzoscowa) 23–70

Nr 6 (1963)

Akta Polskiego Towarzystwa Historycznego
(1886–1939, 1947–1968)
(H. Dymnicka, M. Wrzoscowa) 39–79
Materiały Antoniego Wróblewskiego
(J. Szajbel) 80–127

Nr 7 (1964)

Materiały Janusza Iwaszkiewicza
(S. Chankowski) 33–53
Materiały Aleksandra Lednickiego
(M. Wrzoscowa) 54–70
Materiały Zygmunta Moczarskiego
(Z. Wardęska) 71–93
Materiały Ludwika Skubiszewskiego
(J. Szajbel) 94–105

Nr 8 (1965)

Materiały Tadeusza Mańkowskiego
(A. Kamiński) 13–54
Materiały Wiktora Ormickiego
(O. Staroń) 55–78
Materiały Edwarda Schechtle
(A. Marciniak) 79–96

Nr 9 (1966)

Materiały Kazimierza Bassalika
(S. Chankowski) 35–54
Materiały Ludwika Ręgorowicza
(M. Wrzoscowa) 55–81
Materiały Adama Szymańskiego
(H. Obuchowska-Pysiowa) 82–87

Nr 10 (1967)

Materiały Wiktora Schramma
(A. Marciniak) 20–106

Nr 11 (1968)

Akta Komisji Naukowej Obchodu Roku Mickiewicza PAN
(1953–1956)
(H. Dymnicka) 30–64
Materiały Antoniego Artymiaka
(S. Chankowski) 65–85
Materiały Ludwika Chmaja
(R. W. Wołoszyński) 86–111
Materiały Eugeniusza Dziewulskiego
(A. Brachfogel) 112–120
Materiały Władysława Dziewulskiego
(M. Wrzoscowa) 121–148

Nr 12 (1969)

Materiały Witolda Chodźki
(M. Wrzoscowa) 40–81
Materiały Franciszka Czubalskiego
(M. Wrzoscowa) 82–97

Nr 13 (1970)

Materiały Józefa Grodeckiego i Katarzyny Grodeckiej
(M. Wrzoscowa) 26–84
Materiały Stefana Rygla
(S. Chankowski) 85–117
Materiały Bożeny Stelmachowskiej
(J. Szajbel) 118–161

Nr 14 (1971)

Materiały Joachima Metallmanna
(R. Majkowska) 18–26
Materiały Antoniego Peretiatkowicza
(A. Marciniak) 27–66
Materiały Tadeusza Strumiłły
(R. Wojciechowska) 67–105

Materiały Zygmunta Zawirskiego (A. Woltanowski)	106–125
Nr 15 (1972)	
Materiały Bronisława Dembińskiego (K. Dopierała)	11–71
Materiały Włodzimierza Dzwonkowskiego (H. Dymnicka)	72–100
Materiały Wiktora Hahna (M. Wrzoscowa)	101–182
Nr 16 (1973)	
Materiały Ludwika Eckerta (M. Wrzoscowa)	26–52
Materiały Tadeusza Kowalskiego (J. Poradzisz)	53–99
Materiały Feliksa Kazimierza Terlikowskiego (M. Adamczewska)	100–125
Nr 17 (1974)	
Materiały Bronisława Pawłowskiego (H. Dymnicka-Wołoszyńska)	39–48
Materiały Edmunda Jana Reymana (J. Mizikowski)	49–81
Materiały Stanisława Tynca (M. Wrzoscowa)	82–125
Nr 18 (1975)	
Materiały Stanisława Karwowskiego (J. Szajbel)	19–41
Materiały Jerzego Landego (J. Mizikowski)	42–54
Materiały Mariana Magdańskiego (E. Sztraj)	55–62
Materiały Michała Rawity-Witanowskiego (H. Dymnicka-Wołoszyńska)	63–124

Nr 19 (1976)

Materiały Kazimierza Abgarowicza (M. Adamczewska)	24–35
Materiały Aleksandra Kozikowskiego (A. Marciniak)	36–54
Materiały Edwarda Lubicz-Niezabitowskiego (Z. Wardęska)	55–63

Nr 20 (1977)

Materiały Jana Dembowskiego (M. Wrzoscowa)	10–32
Materiały Mariana Gieysztor (A. Brachfogel)	33–54
Materiały Teodora Marchlewskiego (A. Brachfogel)	55–81

Nr 21 (1978)

Materiały Władysława Abrahama (E. Sztraj)	41–54
Materiały Stefana Baleya (M. Wrzoscowa)	55–93
Materiały Natalii Gąsiorowskiej-Grabowskiej (J. Mizikowski)	94–116
Materiały Wincentego Stysia (M. Wrzoscowa)	117–153

Nr 22 (1979)

Materiały Włodzimierza Demetrykiewicza (R. Majkowska)	35–59
Materiały Kazimierza Drewnowskiego (E. Sztraj)	60–78
Materiały Stanisława Kossutha (P. Porwoł)	79–106
Materiały Bronisława Niklewskiego (M. Adamczewska-Jackowiak)	107–144

Nr 23 (1980)

Materiały Andrzeja Grodka (M. Wrzoscowa)	31–101
---	--------

Materiały Janusza Wolińskiego (H. Dymnicka-Wołoszyńska)	102–150
Nr 24 (1981)	
Materiały Adolfa Jozta (M. Wrzoscowa)	15–42
Materiały Kazimierza Rodowicza (O. Staroń)	43–52
Materiały Czesława Zakaszewskiego (J. Mizikowski)	53–74
Nr 25 (1982)	
Materiały Władysława Dybowskiego (Ł. Litwa, M. Wrzoscowa)	21–44
Materiały Ludwika Hirszfelda i Hanny Hirszfeldowej (Ł. Litwa, M. Wrzoscowa)	45–148
Nr 26 (1983)	
Materiały Stanisława Kozierowskiego (J. Latzke)	8–87
Suplement do inwentarza materiałów Kazimierza Drewnowskiego (E. Sztraj)	88–98
Nr 27 (1984)	
Materiały Stanisława Antoniewskiego (J. Mizikowski)	22–35
Materiały Zygmunta Golonki (J. Mizikowski)	36–61
Materiały Lucjana Kaznowskiego (J. Mizikowski)	62–75
Materiały Tymoteusza Łuniewskiego (M. Wrzoscowa)	76–100
Materiały Jana Miklaszewskiego (S. Chankowski)	101–105
Nr 28 (1985)	
Materiały Stefana Ehrenkretza (A. Brachfogel)	29–40

Materiały Witolda Kamienieckiego (M. Wrzoscowa)	41–50
Materiały Emila Kipy (H. Dymnicka-Wołoszyńska)	51–66
Materiały Tadeusza Makowieckiego (E. Sztraj)	67–80
Materiały Marzeny M. Pollakówny (T. Dymaczewski)	81–103
Nr 29 (1986)	
Materiały Stefana Drzewieckiego (B. Krzyżtoporska)	21–28
Materiały Władysława Folkierskiego (M. Tejchman)	29–38
Materiały Alfreda Liebfelda (H. Dymnicka-Wołoszyńska)	39–60
Materiały Tadeusza Miłobędzkiego (Redakcja)	61–62
Nr 30 (1987)	
Materiały Kazimierza Moszyńskiego (A. Brachfogel)	23–43
Materiały Henryka Ułaszyna (E. Sztraj)	44–112
Nr 31 (1988)	
Materiały Stanisława Kontkiewicza (J. Bugajski)	14–71
Materiały Juliana Tokarskiego (J. Mizikowski)	72–115
Nr 32 (1989)	
Materiały Jana Grzegorzewskiego (Z. Bonarowska)	17–29
Materiały Mariana Lewickiego i Ireny Lewickiej (I. Biel, Z. Bonarowska)	30–90
Materiały Czesława Thulliego (W. Różańska)	91–114

Nr 33 (1990)

- Materiały Władysława Kowalenki
(J. Latzke, E. Lijewska) 21–60
Materiały Tadeusza Manteuffla
(H. Dymnicka-Wołoszyńska) 61–132

Nr 34 (1993)

- Materiały Zofii Podkowińskiej
(A. Chodkowska) 11–33
Materiały Adama Wolffa
(H. Szymczyk) 34–60

Nr 35 (1994)

- Materiały Władysława Tomkiewicza
(A. Kulecka) 25–72
Materiały Michała Walickiego
(E. Sztraj, H. Szymczyk) 73–94
Materiały Anny Dembińskiej
(K. Dopierała) 95–106

Nr 36 (1995)

- Materiały Włodzimierza Antoniewicza
(J. Mizikowski) 15–97
Materiały Zofii Wartołowskiej
(J. Mizikowski) 98–103

Nr 37 (1996)

- Materiały Stanisława Srokowskiego
(M. Wrzokowa) 20–60
Materiały Edwarda Stenza
(J. Mizikowski, E. Sztraj) 61–93

Nr 38 (1997)

- Materiały Jana Reychmana
(H. Szymczyk) 14–113

Nr 39 (1998)

- Materiały Janusza Groszkowskiego
(A. Kulecka) 29–89

Materiały Witolda Nowackiego (J. Lewandowska)	90–112
Nr 40 (1999)	
Materiały Ludwika Kolankowskiego (M. Wrzoscowa)	42–64
Materiały Rocha Morcinka (E. Sztraj)	65–73
Materiały Michała Szanieckiego (E. Sztraj)	74–94
Materiały Józefa Siemieńskiego (T. Epsztejn)	95–105
Nr 41 (2000)	
Materiały rodziny Baudouin de Courtenay (D. Zamojska)	23–60
Materiały Stanisława Szobera (B.B. Hulewicz-Szczepanowska)	61–76
Materiały Stanisławy Przybyszewskiej (E. Ruta-Solarska)	77–94
Nr 42 (2001)	
Materiały Aleksandra Gajkowicza (A. Chodkowska)	6–33
Materiały Jana Dąbrowskiego (T. Dymaczewski, W. Kaczmarek)	34–47
Materiały Juliana Adama Majewskiego (J. Mizikowski)	48–69
Materiały Dobrosława Stróżeckiego (S. Biały, G. Ciemińska, M. Gaszkowska, K. Markowski)	70–82
Nr 43 (2002)	
Materiały Wacława Sierpińskiego (A. Kulecka)	6–65
Materiały Kazimierza Kuratowskiego (A. Kalbarczyk, I. Szulc, H. Szymczyk)	66–95
Materiały Hugona Steinhausa (A. Chodkowska, M. Wawrowska)	96–138

Nr 45 (2004)

Materiały Henryka Elzenberga (A. Chodkowska, H. Dymnicka-Wołoszyńska, J. Mizikowski, J. Stasiak)	15–57
Materiały Władysława Witwickiego (G. Milewski)	58–74

Nr 46 (2005)

Materiały Szczepana Szczeniowskiego (J. Dudziński)	8–19
Materiały Ludwika Wertensteina (D. Pietrkiewicz)	20–53
Materiały Mieczysława Wolfkego (M. Flis, H. Szymczyk)	54–68

Nr 47 (2006)

Materiały Stanisława Herbsta (H. Szymczyk)	16–139
---	--------

Nr 48 (2007)

Materiały Stanisława Bełcha (J. Malinowski)	12–25
Materiały Tadeusza Cypriana (P. Dembiński, J. Matysiak)	26–69
Materiały Witolda Jakóbczyka (R. Dąbrowski)	70–109
Materiały Zdzisława Kaczmarczyka (P. Dembiński, J. Matysiak)	110–149
Materiały Waława Pytkowskiego (M. Boksa, E. Zielińska)	150–171
Materiały Adama Wodziczki (P. Dembiński, J. Matysiak)	172–204

Nr 49 (2008)

Materiały Piotra Bańkowskiego (A. Chodkowska)	12–101
Materiały Kazimierza Konarskiego (A. Chodkowska)	102–109

Materiały Witolda Suchodolskiego (A. Chodkowska)	110–117
Materiały Franciszka Olszewskiego (A. Chodkowska)	118–129

Nr 50 (2009)

Materiały Benedykta Dybowskiego (J. Arvaniti, I. Gass, H. Krajewska)	12–29
Materiały Leona Barszczewskiego (J. Arvaniti, S. Chankowski, Z. Kolankowski)	30–43
Materiały Karola Nereusza Bohdanowicza (J. Arvaniti)	44–51

INWENTARZE ZESPOŁÓW ARCHIWALNYCH
ogłoszone w numerach 1–50 „Biuletynu Archiwum PAN”
(układ alfabetyczny)

Nazwisko lub nazwa	Nr „Biuletynu Archiwum PAN”	Strony
Abgarowicz Kazimierz	19	24–35
Abraham Władysław	21	41–54
Antoniewicz Włodzimierz	36	15–97
Antoniewski Stanisław	27	22–35
Artymiak Antoni	11	65–85
Bachulski Aleksy	3	33–39
Baley Stefan	21	55–93
Bańkowski Piotr	49	12–101
Barszczewski Leon	50	30–43
Bassalik Kazimierz	9	35–54
Baudouin de Courtenay	41	23–60
Bełch Stanisław	48	12–25
Bohdanowicz Karol Nereusz	50	44–51
Borowski Stanisław	3	44–48
Chmaj Ludwik	11	86–111
Chodźko Witold	12	40–81
Czubalski Franciszek	12	82–97
Cyprian Tadeusz	48	26–69
Dąbrowski Jan	42	34–47
Dembińska Anna	35	95–106
Dembiński Bronisław	15	11–71
Dembowski Jan	20	10–32
Demetrykiewicz Włodzimierz	22	35–59

Nazwisko lub nazwa	Nr „Biuletynu Archiwum PAN”	Strony
Drewnowski Kazimierz	22, 26	60–78, 88–98
Drzewiecki Stefan	29	21–28
Dybowski Benedykt	50	12–29
Dybowski Władysław	25	21–44
Dziewulski Eugeniusz	11	112–120
Dziewulski Władysław	11	121–148
Dzwonkowski Włodzimierz	15	72–100
Eckert Ludwik	16	26–52
Ehrenkreutz Stefan	28	29–40
Elzenberg Henryk	45	15–57
Folkierski Władysław	29	29–38
Gajkowicz Mieczysław	42	6–33
Gąsiorowska-Grabowska Natalia	21	94–116
Gieysztor Marian	20	33–54
Golonka Zygmunt	27	36–61
Górka Olgierd	3	50–61
Grodeccy Józef i Katarzyna	13	26–84
Grodek Andrzej	23	31–101
Groszkowski Janusz	39	29–89
Grzegorzewski Jan	32	17–29
Hahn Wiktor	15	101–182
Herbst Stanisław	47	16–139
Hirszfellowie Ludwik i Hanna	25	45–148
Iwaszkiewicz Janusz	7	33–53
Joszt Adolf	24	15–42
Jakóbczyk Witold	48	70–109
Kamieniecki Witold	28	41–50
Kaczmarczyk Zdzisław	48	110–149
Karwowski Stanisław	18	19–41

Nazwisko lub nazwa	Nr „Biuletynu Archiwum PAN”	Strony
Kaznowski Lucjan	27	62–75
Kętrzyński Stanisław	3	64–69
Kipa Emil	28	51–66
Kłodziński Adam	3	69–71
Knapowska Wisława	4	31–71
Kolankowski Ludwik	40	42–64
Komisja Naukowa Obchodu Roku Mickiewicza PAN (1953–1956)	11	30–64
Konarski Kazimierz	49	102–109
Kontkiewicz Stanisław	31	14–71
Kossuth Stanisław	22	79–106
Kowalenko Władysław	33	21–60
Kowalski Tadeusz	16	53–99
Kozierowski Stanisław	26	8–87
Kozikowski Aleksander	19	36–54
Kuratowski Kazimierz	43	66–95
Lande Jerzy	18	42–54
Lednicki Aleksander	7	54–70
Lewiccy Marian i Irena	32	30–90
Liebfeld Alfred	29	39–60
Lubicz-Niezabitowski Edward	19	55–63
Łuniewski Tymoteusz	27	76–100
Magdański Marian	18	55–62
Majewski Julian Adam	42	48–69
Makowiecki Tadeusz	28	67–80
Manteuffel Jerzy	3	73–77
Manteuffel Tadeusz	33	61–132

Nazwisko lub nazwa	Nr „Biuletynu Archiwum PAN”	Strony
Mańkowski Tadeusz	8	13–54
Marchlewski Teodor	20	55–81
Metallmann Joachim	14	18–26
Miklaszewski Jan	27	101–105
Miłobędzki Tadeusz	29	61–72
Moczarski Zygmunt	7	71–93
Morcinek Roch	40	65–73
Moszyński Kazimierz	30	23–43
Namysłowski Władysław	3	77–86
Niklewski Bronisław	22	107–144
Nowacki Witold	39	90–112
Olszewski Franciszek	49	118–129
Ormicki Wiktor	8	55–78
Pawłowski Bronisław	17	39–48
Peretiatkowicz Antoni	14	27–66
Pierwszy Kongres Nauki Polskiej (1949–1951)	5	23–70
Podkowińska Zofia	34	11–33
Pollakówna Marzena M.	28	81–103
Polskie Towarzystwo Historyczne (1886–1939, 1947–1968)	6	39–79
Przybyszewska Stanisława	41	77–94
Przybyszewski Eugeniusz	3	86–89
Pytkowski Wacław	48	150–171
Rawita-Witanowski Michał	18	63–124
Reychman Jan	38	14–113
Reyman Edmund Jan	17	49–81
Ręgorowicz Ludwik	9	55–81
Rodowicz Kazimierz	24	43–52

Nazwisko lub nazwa	Nr „Biuletynu Archiwum PAN”	Strony
Rygiel Stefan	13	85–117
Salska Helena	3	89–93
Schechtel Edward	8	79–96
Schramm Wiktor	10	20–106
Szczaniecki Michał	40	74–94
Siemieński Józef	40	95–105
Sierpiński Wacław	43	6–65
Skalkowski Adam	3	93–109
Skubiszewski Ludwik	7	94–105
Srokowski Stanisław	37	20–60
Steinhaus Hugo	43	96–138
Stelmachowska Bożena	13	118–161
Stenz Edward	37	61–93
Stróżecki Dobrosław	42	70–82
Strumiłło Tadeusz	14	67–105
Styś Wincenty	21	117–153
Suchodolski Witold	49	110–117
Szczeniowski Szczepan	46	8–19
Szober Stanisław	41	61–76
Szymański Adam	9	82–87
Śliwiński Artur	4	72–126
Terlikowski Feliks Kazimierz	16	100–125
Thullie Czesław	32	91–114
Tokarski Julian	31	72–115
Tomkiewicz Władysław	35	25–72
Towarzystwo Naukowe Warszawskie (1907–1953)	1	21–77
Tync Stanisław	17	82–125
Ułaszyn Henryk	30	44–112

Nazwisko lub nazwa	Nr „Biuletynu Archiwum PAN”	Strony
Walicki Michał	35	73–94
Wartołowska Zofia	36	98–103
Wertenstein Ludwik	46	20–53
Witwicki Władysław	45	58–74
Wodziczko Adam	48	172–204
Wolff Adam	34	34–60
Wolfke Mieczysław	46	54–68
Woliński Janusz	23	102–150
Wróblewski Antoni	6	80–127
Zakaszewski Czesław	24	53–74
Zawirski Zygmunt	14	106–125

SUMMARY

ARCHIVE INVENTORIES

Bulletin of the Archives of Polish Academy of Sciences (Biuletyn Archiwum PAN) issue 50 is entirely concerned with the Siberia relations. The idea of this Annual of ours incorporating the inventory of Polish scientists working in the land of perennial snow and many an essay pieces written by Polish and Russian Siberia addicts working for scientific institutions in Abakan, Irkutsk, Moscow, Omsk, Ulan Ude and Warsaw evolved from the exhibition *Polish Explorers of Siberia* launched by the teams working for the Archives of Polish and Russian Academies of Sciences. The texts contained in this issue of „Biuletyn Archiwum PAN” have been written by the designers and directors arranging the exhibition as well as the participants to the International Conference: *Poles — the Siberia Explorers* held in parallel with the show in Irkutsk.

Presented in this issue of „Biuletyn Archiwum PAN” are archive inventories of Polish scientists committed one way or another to Siberia, the adopted homeland of Poles.

Professor Benedykt Dybowski, the January Insurrection exile, was an outstanding scientist and brilliant personality seen so not only because of his credits to the land of Siberia and to science of zoology, biology and botany which can not be overestimated, but first of all because of his exceptional sensibility to injustice and warmhearted approach to human needs. Dybowski also was a shrewd research worker – a zoologist, biologist, limnologist – an explorer of Baikal Lake — the Sacred Sea of Buriat people — enchanted with its mystery and magic, an author of several hundred of research papers, an exponent of Darwin evolution idea and Esperanto language, a politician, a national independence activist, an ardent propagator of abstinence and equal rights for women in scientific work.

Colonel Leon Barszczewski, descending from a Polish family of patriotic, freedom fighting tradition (his father took part in November Insurrection, then his brothers fought in January Insurrection), had been sent by the fate coincidence and Tsar orders to exile and spent major part of his life in the far Asia. He was a tireless explorer, persistent geologist, geographer, naturalist, a very scrupulous documentalist, and a genius photographer. On his just magnificent photographs taken during

his plentiful roaming trips he has left beautiful landscapes of Asiatic land and lifelike portraits of its inhabitants. In his countless journeys he took a lot of notes on the life style, rituals, legends and beliefs of the people. The well known Warsaw actress Elżbieta Barszczewska was a granddaughter to Jan (daughter to Witold) — a brother to Szymon, Leon Barszczewski's father. Elżbieta was the last in the line using the family name Barszczewska. Besides, the family was related to a poet Zygmunt Michałowski (husband to Leon's daughter Jadwiga), and also to a renowned philosopher Julian Ochorowicz and Russian poet Aleksandr Blok.

Professor Karol Bohdanowicz had graduated in Petersburg University and was committed in research works with many Russian science institutions. This highly talented mining engineer, outstanding expert in geology and in mining practice, explorer and seeker of natural resources has returned to the just independent Poland and took active part in reconstruction of the national geology research system delivering lectures in Mining Academy, Krakow and holding for many years managing position for the National Geological Institute, Warsaw.

Archives of Polish Academy of Sciences

An exhibition *Polish School of Mathematics 1918–1939* was prepared by the PAN Archives staff in German language to be made available for the public on April 12 in Polish Museum, Rapperswil, to the scenario and under direction by Katarzyna Francikowska, the Curator. A science conference was held in parallel to the exhibition. Next, the exhibition has been moved from Switzerland to Austria with very formal opening taking place in the Austrian Academy of Sciences on October 21. A science conference was also held in parallel.

The activities intended to make the PAN Archives collections more readily available to general public were undertaken with the exhibitions accompanying for the first time the annual event of Museum Nights (on May 17). There were shown the exhibitions: *Julian Ursyn Niemcewicz: Ursynów — my love, Treasures of the PAN Archives, Staszic Keepsakes in the Records of PAN Archives* and *A Century of Warsaw Society of Science*. The visitors, who were invited to the most interesting rooms in Staszic Palace, could investigate to the history of the palace through the multimedia presentation.

The exhibition *Polish Explorers of Siberia*, which has been prepared in common with the team of the Archives of Russian Academy of

Sciences by Joanna Arvaniti, Hanna Krajewska, Izabela Kwiatkowska, Dariusz Kwiatkowski, Dorota Pietrzekiewicz, Tomasz Rudzki and Ewelina Wajs (Dr Joanna Arvaniti, the Curator), was accompanying the Days of Polish Science in Russian Federation celebrated in Moscow on October 13 through 14. A very formal opening ceremony in Presidium of the Russian Academy of Sciences was attended by the Presidents of both Academies and large numbers of the invited guests. Next, the exhibition has been moved from Moscow to Irkutsk for exposition in the premises of the Regional Sightseeing Museum. Its opening ceremony on November 19 was associated with the international science conference *Poles — the Siberia Explorers*, held in premises of the Science Library, National University, Irkutsk on subsequent day. Then, it has been moved to the town of Yeniseisk. The exhibition enjoys high popularity among Siberian public. It is planned to be shown in Krasnoyarsk, Ulan Ude, Chita, Omsk, Kiachta and other Siberian towns.

The Archive team took part in the arrangement work for the First National Problems Seminar: *Records Safety Problems — the Risks and Methods of Protection*, held on April 28. The conference has enjoyed high public interest as well as the subsequent international conference *Middle Europe Records, Common Heritage — Common Future*, arranged in September 10 through 13 at Nowy Sącz and Bochnia, referring to history and tradition and conveying the achievements of our ancestors to present times.

The manager and the team of PAN Archives, Warsaw have taken part in numbers of seminars, meetings, conferences such as for example the SAP Section for the Archives of Science, Culture and Education and Institutions. They attended many conferences referring to public relations of the Archives or preparation of the non-instrumental documentation records. Hanna Krajewska, the PAN Archives Director delivered a report at the Sixteenth International Congress *Archives, governance and development: mapping future society*, arranged by International Council on Archives, Kuala Lumpur on July 12 through 27. Also, she attended together with the Archive team the event of the Polish Science Days in Russian Federation, October 13 to 14 in Moscow, and international conference *Poles — the Siberia Explorers* delivering her report *Siberia References in PAN Archive Records. The Works of Siberia Committee*; also a report *Siberia, the adopted homeland of Poles* has been delivered in Russian language at the conference by Joanna Arvaniti.

Prepared and delivered were lectures for students at the Faculty of History in the Cardinal Stefan Wyszyński University and in University of Warsaw, at the *Artes Liberales* Interdisciplinary Research Institute and Third Age University. Lectures on the history of the Archives and on the collected records were delivered together with presentation of some selected materials and publications. A visit to the Archives was paid by Korean archivists, who were treated with a specially prepared show of unique exhibits kept in the PAN Archives.

Practical training programs were offered for students of the History and Polish Studies of the Adam Mickiewicz University, Poznań and Institute of History of Silesian University and also for the Post-secondary Information, Archives and Book Trade Training College, Warsaw.

PAN Archives Division Poznań have made their collections available for students of Polish Studies at the Adam Mickiewicz University, Poznań (specializing in science information and documents). Also prepared was a special lecture on PAN Archives and an occasional show of the records kept by the Division. Particular interest of the film making team from the UAM University Film Studio was paid to the heritage of Heliodor Świącicki. The shots taken at the occasion should be included in the documentary on the first President of Poznań University.

PAN Archives Silesian Division worked in common with the Society of the Lovers of Wodzisław Śląski in making efforts to make the outstanding personalities who have been meritorious for the region popular with the public.

A meeting of the Research Council chaired by Ryszard W. Wołoszyński was held on March 14, 2008. Another meeting was held on December 17 on the occasion of the 55th anniversary of the PAN Archives. Formal part of the meeting included lectures on educational activities of the Archives, memories on the Archives history and people and a review of current activities. The event was accompanied with the exhibition *Remarkable Bits and Pieces in PAN Archives*. Eleven persons working for PAN Archives were decorated with the medal "Contribution to Archives".

Organization and inventory procedures have been carried out by the teams responsible for Official and Individual Origin Documentation. The Commission for Process Methods received inventories inherited after: Zygmunt Czubiński, Jerzy Herse and those belonging to the Kalinowski family including materials relating to Stanisław, Zofia and Ewa Kalinowska-Widomska. Inventory works, which had been already

started were continued in relation to: Józef Chlebowczyk, Stefan Tytus Dąbrowski, Waclaw Leśniański, Lech Ratajski, Heliodor Świącicki. Melioration of the heritage after Zygmunt Wojciechowski has been started. The obtained personal Archives were provided with temporary inventories on running basis.

Administration of the SEZAM Data Base has been continued with the existing records analysed and extended.

Subsequent materials coming from the team of Władysław L. Jaworski have been put to maintenance procedures. There were 41 special protective covers prepared for the needs of this particular team.

The works for digitalisation and adjustment of the photographic collection were continued. In total 1447 scanned photographs have been introduced into the data base (300 ppi, original size, format: tiff). Each photograph is provided with a miniature copy with APAN mark (150 ppi, format: jpg, medium compression). At present, the number of scanned photographs is 7173. Also continued were further works on protection of photographic collections. Collection of photographs have increased by 289 positive and negative photos up to 30673 plus 24 CDs.

Collection of microfilms have not increased and amount now 129047 negative and 3225478 positive frames. Collection of medals increased by one medal and two coins and amounts at present to 1056 objects.

Observed in 2008 was increase of our resources by 55,69 m of documents; rejected were 4 m of documents of the non-archive value. In Warsaw the new coming materials were 19,68 m from individual persons and 22,6 m from the institutions. Status of the documents collections in Poznań Division increased by 13,41 m. No change to the status of documents occurred to the Division of Wodzisław Śląski. Total status of PAN Archives amounts now to 2313,61 m, splitting into Warsaw at 1875,15 m, Poznań 373,41 m, Wodzisław Śląski 65,05 m.

Library collection increased by 79 book volumes and 72 volumes of periodicals. In total we have 13869 volumes of books and 12327 volumes of continuing publications.

The PAN Archive analytical offices have registered 619 visits from 347 users, for which access was allowed to 3342 archival units. Also there were made 3992 reprography copies of the archive materials.

Published by PAN workers were 54 papers and other information materials.

